

ਸ੍ਰੀ ਡਾ. ਯੂ. ਸਮਾ-ਅਨਾਗਤ
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਕ੍ਰਮ ਨੰ०

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੰ०

ਵਰਗ

ਸਾਖਾ

ਦਾਤਾ

સુરભિ

શ્રી ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ, મુરતનું વાર્ષિક

અંક ૧ લો]

[ઇ. સ. ૧૯૨૭-૨૮.

ડુંગર ડાલે રે

અન્ધારી રાતના ડુંગર ડાલે રે;

જગનાં અન્ધારાં ડાળે:

સાહેલી ! આજ

ડુંગર ડાલે ને મ્હારાં હૈયાં ડાલે રે.

મેઘલી મ્હાંજ શા ડુંગર ડાલે રે;

મુંગા યે મોરલા યાદે:

સાહેલી ! આજ

ડુંગર ડાલે ને મ્હારાં હૈયાં ડાલે રે.

જુગજુગના જોગી નેવા ડુંગર ડાલે રે;

મૂલનાં અપીચાને ઝેલે:

સાહેલી ! આજ

ડુંગર ડાલે ને મ્હારાં હૈયાં ડાલે રે.

રસિયાની રીસ સમા હુંગર ડાલે રે;
રસની જડીથી જખડોળે:

સાહેલી ! આજ

હુંગર ડાલે ને મહારાં હૈયાં ડાલે રે.

બ્રહ્માના પદ સમા હુંગર ડાલે રે;

આતમ ડાલે એ હિન્ડોલે:

સાહેલી ! આજ

હુંગર ડાલે ને મહારાં હૈયાં ડાલે રે.

કાળની કીકી નેવા હુંગર ડાલે રે;

વિશ્વ રમે એહ દૃષ્ટિઓળે:

સાહેલી ! આજ

હુંગર ડાલે ને મહારાં હૈયાં ડાલે રે.

અમ્મર આયુધ્યના હુંગર ડાલે રે;

ડાલે ભૂગોલ ને ખગોલે:

સાહેલી ! આજ

હુંગર ડાલે ને મહારાં હૈયાં ડાલે રે.

ન્યાનાલાલ ક. કવિ.

એવું કૂજન

અહા ! એ કેવું સુંદર ફૂળે !

મને કાં એવું કાંઈ ન સૂઝે ?—૧

અહા ! એ સુકૃત કંઠથી ફૂળે !

અને મુજ દિલ ઘવાયત રૂઝે ?—૨

અહા ! એ પ્રપુલ્લ પ્રાણે ફૂળે !

પ્રભુ—રમણે રસજેતાં સૂઝે ?—૩

અહા ! એ અદીક મધુરૂં ફૂળે :

મમ્ એ લલિત લાડિલાં બૂઝે ?—૪

અહા ! “પ્રભુ ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! પ્રભુ !” ફૂળે :

દુલ્હની રસપ્રભુતા ત્યાં ફૂઝે ?—૫

લલિત.

તંત્રીનું નિવેદન

વિનોદાત્મક, વિચારાત્મક, વિવેચનાત્મક, કલ્પનાપ્રધાન લેખો, નિબંધો, વાર્તાઓ, સંવાદ, કાવ્ય વગેરેનો 'શુભરતિ'ના પ્રથમ અંક તરીકે પ્રકટ થતો આ સંગ્રહ શુભરતિના 'શુભરતિ' સાહિત્ય મંડળના સાહિત્યવિષયક ઉત્સાહનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. નવીન દિશામાં કાર્ય કરનારને નહતી સામાન્ય મુશ્કેલીઓના વિચાર મંડળના ઉત્સાહને અત્યાર સુધી એ દિશામાં વહેતો અટકાવી રહ્યા હતા, અને એક અથવા અનેક વ્યક્તિઓ દ્વારા પ્રયોગ્યલી પત્રિકાઓ તથા મંડળના ઉત્સાહી મંત્રો રા. હીરાચંદ્ર ઝવેરીને હાથે શુભરતિ ભાષામાં ઉનારવધી બેઠન જેવા રસિક નવલકથાકારની કોઈ ને કોઈ કૃતિ શુભરતિ વાંચકો સમક્ષ પ્રતિરૂપ રચી કરીને મંડળે સન્તોષ માન્યો હતો. મંડળનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતાં વધારે જવાબદારી બરેલું કાર્ય ઉપાડી લેવાની પોતાની શક્તિમાં મંડળને વધારે વિશ્વાસ તથા શ્રદ્ધા ઉપજ્યાં, અને જે દિશામાં જવાની પ્રથમથી એની ઉત્કંઠા હતી, મંડળના વાર્ષિક મેળાવડાઓ વખતે પ્રેરણાદનનાં બાષણો કરતાં કોઈ કોઈ વિદ્વાનોએ જે દિશામાં જવાને મંડળને પ્રેર્યું હતું તે દિશા તરફ મંડળે પ્રયાણ આદર્યું. 'એ પ્રયાણ સુખરૂપ નીવડે !' એવા વડીલોના આશિષની આ પ્રસંગે મંડળ કુદરતી રીતે અપેક્ષા રાખે છે.

ખીજી રીતે કહીએ તો મંડળ અત્યાર સુધી બોલવાની શબ્દિન ધરાવતું નહોતું. તે મૂંઝવે હતું. તેને હવે વાણી પ્રાપ્ત થઈ છે. તે બોલતું થયું છે. બાળકની આરંભની વાણી બોમડી. તેમની હોય છે. તેમાં અનેક પ્રકારની બોલખાંપણ હોય છે. એ વાણીનો પ્રવાહ અસ્ખલિત વધી શકતો નથી. એમાં કવચિત્ સ્ખલન પણ થતું જાય છે. એ વાણીને પ્રકટ થતાં વિલંબ થાય છે. પ્રકટ થાય છે ત્યારે પણ તેમાં અમુક પ્રકારની શિથિલતા આવી જાય છે. છતાં બાળકની એ કામીવેસી વાણી ઉપર વાતસલના ભાવથી બરેલું માતાનું હૃદય પોતાનો અમૃત-રસ હાલવે છે, એ સ્ખલનવાળી વચઃપ્રવૃત્તિમાં પણ એ સ્ખલિતતા નિરખે છે, એ વચનોની અત્યંતતાને પણ એ મધુરતા સમજે છે. મંડળથી બાળકની આ આરંભની વચઃપ્રવૃત્તિ પણ એવીજ બોમડીતોનડી હોવાનો સંભવ છે. અનેક પ્રકારની બોલખાંપણ એમાં હશે, અનેક પ્રકારનાં સ્ખલનો એમાં થયાં હશે, એને પ્રકટ થતાં વિલંબ થયો હશે. પ્રકટ થયા પછી પણ અમુક પ્રકારની શિથિલતા એમાં રહી ગયેલી કોર પરીક્ષકને જણાશે. પણ હમને બરાસો છે કે શુભરતિની જાતના જાનની સમા વાતસલથી મંડળના આ આરંભના પાતને વધાવી લેશે અને મંડળને પોતાનું ગૃહી બંધનેતેના ઉત્સાહને વધારશે. ઉત્કાંતિના નિયમમાં હમને અચળ શ્રદ્ધા છે અને હમે માનીએ છિયે કે મંડળના ઉત્સાહને યોગ્ય પોષણ મળતાં એની પ્રવૃત્તિ વિશેષ સંગીન થશે. એની શક્તિ વધારે ખીલશે, એની-વાણીમાં નવું ભેમ આવશે, અને વધારે ત્વરાથી, વધારે સમર્થ શૈલીમાં, વધારે સુસ્થિત સ્વરૂપમાં એ પોતાના વિચારો, લામણી-ઓ તથા બાવનાઓને પ્રકટ કરશે.

સુરભિ

આ પત્રને લગતી આરંભની યોજના ઘડવામાં અને એ યોજનાને અનુસરીને જાણીતા ભેખડો પાસેથી વિવિધ પ્રકારનાં લેખો મેળાવવામાં પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીએ રા. રા. હસિતમોહન સુનીલાસ ગાંધીને પોતાની મદદમાં લાઈને જે શ્રમ લીધો હતો તેને માટે મંડળ તેમજ ઉપકૃત છે. અનારોગ્યને લીધે એમને પોતાનું કામ અણધારી ઠોડી દેવું પડ્યું હતું. આ પત્રના નામકરણનો વિધિ પણ એમનેજ હાથે થયો હતો. ગમે તેમ હોય, આ પત્રનું તંત્ર હમારા હાથમાં આવ્યું ત્યાર પહેલાંનું એનું નામ પડી ચૂક્યું હતું એટલે એ નામની સાર્થકતા સમજાવવાની જવાબદારી હમે હમારા શિર પર લેવા નથી. આ પત્રના મુખપૃષ્ઠ ઉપરનું ચિત્ર કદાચ એ કામ વધારે સારી રીતે કરી ચકશે. જે નામ પાડવામાં આવ્યું છે તે અંબીર વિચારણાનું પરિણામ છે એ રહેલાઈથી જાણી શકાય એમ છે. જે જે લેખક તથા લેખિકાએ પોતાની પ્રસાદી મોકલીને એના સારમને પોષ્યું છે તેણે એના નામની સાર્થકતા કરવામાં કીમતી મદદ કરી છે એમ કહી શકાય. 'સુરભિ'માં કંઈ પણ સૌરભ જે આવી શક્યું હોય તો તે તેમનીજ કૃપાનું પરિણામ છે. હમે એ દરેક લેખક તથા લેખિકાનો અંતઃકરણ-પૂર્વક આભાર માનીએ છિયે. રસિકતા, મોહનપણ, વિનોદપ્રિયતા—એ તરવો સુરતના નાગરિકોનાં દૈનિક જીવનઅવધારની સાથે એવાં જોનપ્રેશ થઈ ગયાં છે કે વાણી અને વર્તનદ્વારા તેમના આત્માનો અવિર્ભાવ થતાં એ તરવો તેમાં પ્રવેશ પામ્યા વિના રહેતાં નથી. આ સંમંદમાં પણ સુરતના નગરજનોનાં એ આગળ પડતાં લક્ષણો રથને રથને પ્રકટ થતાં વાંચકને જણાશે. સુરતની રહેલાઈ પ્રકૃતિની જે જોઈવતી છાપ આ સંમંદ ઉપર પડેલી છે તેજ એને વિશિષ્ટતા અર્પે છે એમ હમે માનીએ છિયે.

'સુરભિ' એ શબ્દ ધેનુ(અયચ ગાય)નો પણ વાચક છે. બૃહદ્વરણ્યકમાં કહ્યું છે કે "વાર્ષ ધેનુમુપાસીત" (વાગ્દેવતાની ધેનુરૂપે ઉપાસના કરવી) "સધર્મી કામનાઓને, સિદ્ધ કરનારી, અલક્ષ્મીને દૂર દહાવનારી, કીર્તિની અર્પનારી, કુશ્મંતોને હણનારી, મંગલ જનની એવી મધુર તથા સત્યથી ભરેલી વાણીને ધીર પુરુષો ધેનુ તરીકે જોગખાવે છે." ભવભૂતિનું વચન પણ આ પત્રના નામની પ્રાછળ જે ભવ્ય ભાવનાઓ અને ઉન્નત આ રહેલાં છે તેનો કંઈક ખ્યાલ વાંચકને આપી શકશે. એ નામની પ્રેરણા 'સુરભિ'ને સુરભિ વસન્ત ઋતુ જેવું સોહામણું થવાનું જન પ્રાપ્ત કરાવે એવી હમારી ઉમેદ છે.

હમારી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓનાં જાહેરમાં જણમાં પુકવાં એ અત્યારે હમને નિષ્પ્રયોજન છે. હંધિર આપુખ અર્પશે તો હમારા પ્રથમ અંકમાં રહેલી ઉજ્જવોને દૂર કરવા હમે રહીશું એટલું જાણીને અને વિદ્વાન વર્ગની તેમજ જનસમૂહની હમારા પ્રેતિ સહાયાયના કરીને હમે વિરમીએ છિયે.

મંડળના ઉદ્દેશો અને તેનું કાર્ય

જે મંડળ-તરફથી આ પત્ર પ્રકટ કરવામાં આવે છે તેની કંઈક જાણખાણ હમારા વાંચક વર્ગને આપવી આ રચણે હમને જરૂરી લાગે છે. શા ઉદ્દેશથી મંડળ કાઢનામાં આવ્યું છે. અને એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિને અર્થે શું શું કાર્ય મંડળે કર્યું છે તેનો અતિ સંક્ષિપ્ત અહેવાલ હમે અત્રે રજૂ કરીશું.

આ મંડળ તા. ૨૯ મી એપ્રિલ ૧૯૨૩ ને દિવસે ફેટલાક સાહિત્યરસિક યુવાનોના ઉત્સાહને પરિણામે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. શા. હીરાચંદ જીવેરી અને પ્રો. બ્યોમેથયન્દ્ર પાઠેકજી એ બેને મંડળના સંસ્થાપકો તરીકે ગણી શકાય, કારણ કે આરંભથી આ મંડળને ખરેખર ચેતનનં અર્પનાર આ બે સાહિત્યરસિક યુવાનોજ દયા. બેઘનની નવસકલ્યાણના ભાષાન્તરકાર તરીકે શા. હીરાચંદ જીવેરી ગુજરાતને જાણીના છે પ્રો. પાઠેકજીનું નામ પણ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કોઈ રીતે અજ્ઞાત નથી. મત્રી તરીકે મંડળના કાર્યનો ભાર વહેવાતું કર્તવ્ય પ્રધાનપણે શા. હીરાચંદ જીવેરીના ચિર પર આવ્યું અને મંડળના વડાપણે યોગ્ય માર્ગે લઈ જવાને કુશળ નાવિક તરીકે પ્રો. પાઠેકજીને મંડળે પોતાના પ્રમુખ તરીકે નિમ્ણા,

મંડળને આગળ ધપાવવામાં પ્રો. પાઠેકજીના વિચાર અને સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વતા જટલાં ઉપયોગી થઈ પડ્યાં હશે તેજોજ યુવાન તરીકેનો એમનો સ્વાભાવિક ઉત્સાહ મંડળને કાર્યસાધક જથ્થાથી હશે એ નિઃસંદેહ છે.

તા: ૬-૫-૧૯૨૩ ને દિને મળેલી સભામાં મંડળના ઉદ્દેશ અને તેના કાર્ય વિષે નીચે પ્રમાણેના ઠરાવો થયા હતા:-

“ સાહિત્યમાં રસ લેના અને સાહિત્યસેવા કરવા ઉત્સુક બાહ્યજોને એકબીજાના પરસ્પર સંમાગમમાં આણી તેમના સંગઠિત કાર્યથી શુભગતી ભાષાની ઉન્નતિ અને જનસમાજમાં સાહિત્ય તેજ યાનના પ્રચારના ઉદ્દેશથી આ મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

“ ઉપરના ઉદ્દેશને સફળતાથી પાર ઉઠાવવા માટે આ મંડળ નીચેનાં કાર્યો કરશે:-

(ક) વ્યાખ્યાનો કરાવશે.

(ખ) અર્થોજ્ઞો યોજશે.

(ગ) પત્રિકાઓ, પુસ્તકો અને ખાસ પ્રચારવા લાયક પ્રાસંગિક તેમજ સામયિક સાહિત્ય પ્રકટ કરશે.

(ઘ) ઇનામો હરિદાસજોનો પ્રબંધ કરશે.

(ઙ) વિદ્વાતાની હર કરવા યત્ન કરશે.

(ચ) નાણાં સમ્બંધી સ્થિતિ મજબૂત થતાં એક નિયમિત પત્ર પ્રકટ કરવાનો પ્રબંધ કરશે.

ત્રણ શોકજનક મૃત્યુ

વિદ્યામૃત્યુ રાત બહાદુર કમળાસંકર પ્રાણસંકર ત્રિવેદીના મૃત્યુથી હમારા મંડળને એક વયોવૃદ્ધ અને અનુભવી, વિદ્વાન્ અને વહીવટ સત્તાવકાશની બારે ખોટ પડી છે. ભારતગરની સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે કરેલું એમનું બાપણ તેજ એમની છેલ્લી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ઘડી પડી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાળશુદ્ધિ માટેનો એમનો આગ્રહ ગુજરાતને બાળીતો છે. બાલકેશ્વરજીના એએમ માતા હતા અને એમનો મૃદદ વ્યાકરણનો અંથ એમની કૃતિના રચના નરકે આપણા સાહિત્યમંદિરને મળી ગયો. શિશુશાસ્ત્રી તરીકે એમનો અનુભવ વિરાળ હતો. ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપલ તરીકે પ્રાથમિક કેળવણી વિશે, હાઈસ્કૂલના શિક્ષક તરીકે માધ્યમિક કેળવણી વિશે, અને ડેકન તથા એલફિન્સ્ટન કોલેજના સંસ્કૃત અધ્યાપક તરીકે ઉચ્ચતર કેળવણી વિશે અનુભવજન્ય જ્ઞાન મેળવવાની ઉમદા તક એમને મળી હતી અને ગુજરાત રાજાપત્રનું તંત્રીત્વ એમણે દીર્ઘ કાળ સુધી દીધામૃત્યુ તે એ જ્ઞાનના પ્રભાવથી વ્યાકરણશાસ્ત્ર, વેદાન્તશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેનો ઉડો. અભ્યાસ એમણે કર્યો હતો, અને મુ'આમ અરકાની સંસ્કૃત અંગમાળા તરફથી એમણે અનેક અંગે મદાત્રમ લખેને અને હાડી ગોધખેળ કરીને પ્રકટ કર્યા છે. એમની 'ત્રિવેદીત્રાયનમાળા' ઘણી કાળાઓમાં આપકર પામી છે. એવા પ્રખર વિદ્વાને હમારું મંડળ પોતાના માનનીય. સ્વયં તરીકે ગંધી એમના અનુભવ અને જ્ઞાનનો લાભ લેવાની આપેલા રાખે એ સ્વાભાવિક છે. સ્વ. જ્ઞાનના અવસાનને માટે શોક પ્રદર્શિત કરવાની સમા. હમે મેળવેલી તેને પ્રમુખપદેથી એમણે જે બાપણ આપેલું તે નૂતન કવિતાના-શુણે સમજવાની એમની શક્તિ અને સહકૃપતાનું આપણને જ્ઞાન કરાવે એવું હતું. એમના રમારક તરીકે જે વ્યાખ્યાનમાળાની ગોડવંચ કરવામાં આવી છે તે સાહિત્યપ્રવૃત્તિને પોષનારી નીવડો એમ હમે અંતઃકરણથી ધન્યહાસે છીએ.

* * *

સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે હમારા દ્વિતીય વાર્ષિક સંમેલનના પ્રમુખપદે વિરાજ્યા હતા. એમનું એ પ્રશ્નજે કરેલું બાપણ હમારા 'સુરમિ'માં પૂરેપૂરું પ્રકટ કરી હમે 'સ્વર્ગરશ્મિ' પ્રતિ-હમારી પૂન્યશુદ્ધિ દાખવીએ છિયે. હમારી સાહિત્યરસિકતાને પોષનાર, હમને ઉપદેશનાં વચનો દહી યોગ્ય માર્ગ તરફ દોરનાર, હમને હમારા કન્યલેખની સીમા દોરી આપનાર એ અનુભવી વિદ્વાન્ની હમને ખારે ખોટ પડી છે. વિવેચક તરીકે એમણે કવિતા અને કળા વિશે જે સમર્થ લેખો લખ્યા છે તેણે નૂતન ગુજરાતી સાહિત્યને કંઈક નવું જ વસ્તુ આપ્યું છે અને કામાદિકના આપણા આદર્શોને ઉચ્ચતર બનાવ્યા છે. નાટકોના સાહિત્યમાં એમનું 'રાધીના પર્વત' સુધારાના એક, અગત્યના પ્રશ્નનું 'ઝીણવટભર્યું' નિરૂપણ કરેલા ઉપરાંત કથાની રૂપિ તરીકે પણ એક ઉજ્જવળ દૃષ્ટાન્ત આપણને પૂરું પાડી રહ્યું ન. બદ્ધબદ્ધને દાસ્યરસ સુધારાના વિરોધીએ પણ હવે ઝીંપી સકે છે. એમના 'દાસ્યમંદિર'ના

કેટલાક પ્રસંગો અત્યંત વખત જુદે જુદે રચે બજવાયા છે. સાહિત્યમાં એ પ્રમાણે એમનું રચન અનોખું જ છે. પણ સાહિત્યમાં એમની સધળી શકિતો વ્યય એમણે કર્યો નહોતો. સમાજસુધારક તરીકેની એમની દૃઢતા અને મક્કમપણું આદર્શરૂપ હતાં. અનેક સાહિત્ય અને સુધારાતે લગતી સંસ્થાઓના એઓ સંચાલક હતા. સાહિત્ય પરિષદે એ જદ્દ કાર્યકર્તાને મુંબાઈની બેઠકનું પ્રમુખપદ આપીને એમની કદર કરી એ યોગ્ય જ થયું છે. અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના કાર્યવાહક તરીકે એમણે અત્યંત પરિશ્રમ લખેને અમદાવાદને પોતાનું ઝાણી બનાવ્યું હતું. ધારાસભામાં પણ એઓ કેટલોક વખત સુધી વિરાજ્યા. જ્યાં જ્યાં એઓ જતા ત્યાં ત્યાં, જોના જોના પરિચયમાં એઓ આવતા તેના તેના મન ઉપર પોતાનાં સૌજન્ય તથા ઉદારતા વડે એ સચોટ છાપ પાડતા. એમના અવસાનથી ગુજરાતે પોતાનું એક કીમતી રત્ન ગુમાવ્યું છે.

જો ત્રીજી બાજીના અવસાનની હમારે તોંધે સેવાની તે કાઈ વચોટદ વિદ્વાન નહીં પણ એક ખીલતા યુવક હતા. પ્રો. ગજેન્દ્રરામ ગુલામરામ ખુચ સુરતની કૌલેજમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયાને ધણો થોડો સમય થયો હતો. પણ એટલામાં તો કૌલેજના તમામ વિદ્યાર્થીસંઘને એમણે વશ કરી લીધો હતો. એમની વાત્સર્ય અરખસિત વહેતી. એમનો હાર્દયરસ જોડમેર વડો. એમનું બુદ્ધિચાતુર્ય કંઈક અનેરા અમકારથી અમરતું. એમના બાપજી દરમ્યાન સંમળન વામાંજ સર્વ શ્રાતાજનો તરફીન બની જતા. એ રસપ્રવાહમાં તણાયા જતા. વાર્તાલાપમાં પણ એઓ એટલાજ કુશળ હતા. પ્રોફેસરની ખુરશીએથીજ નહીં પણ જાહેર તંખા ઉપર એમણે ધણી વાર બાપજો આપ્યાં હતાં. હમારા મંડળના ઉપર એમનો ઉપકાર તો અનદદ હતો. હમારે 'નર્મદ જયંતી' ઉજવવી હતી ત્યારે હમે ખુચ સાહેબને પકડ્યા. બે દિવસમાં તૈયારી કરીને એમણે બાપજી આપ્યું. હમારે 'શરદ્દત્સવ' ઉજવવો હતો ત્યારે હમે ખુચ સાહેબને પકડ્યા. બે દિવસમાં તૈયારી કરીને 'ચન્દ્રશેકર' એ વિષય ઉપર એમણે રસીકું બાપજી આપ્યું એમનું બાપજી એટલે વિદ્યાર્થીઓ તેમજ ખીજઓની બારે મેદની. રમમાં નક્ષીન થયેલા શ્રેતાજનોને બાગેજ ખ્યાલ દશે કે જાહેર તંખા ઉપર એમનું દર્શન આ છેલ્લીજ વાગતું હતું. 'ચન્દ્રશેકર'ના વિચાર કરનાર એ યુવાનનો હવે આ લેકની સાથેનો સમ્બંધ પરવાર્યો હતો ટાઈફોઈડ તાવ એમને લાગુ પડ્યો અને ૨૫ વર્ષની બરજીવાન ઉંમરે એઓ સ્વર્ગે સીધાવ્યા. 'વાસ્તવિક' સંવાદો નામનો એમનો લેખ 'ગુજરાત'માં છપાયો છે આ સંઘહમાં પ્રકટ થયેલો એમનો લેખ એમની તીવ્ર વિવેચનબુદ્ધિનો વાંચકને ખ્યાલ આપશે. એમની 'ગિરનાર' વિષેની કવિતા સાહિત્યમાં અમર રહેવાને સર્મથકી છે. એમની કવિતામાં તેમજ એમના જીવનમાં એક જાતની અનેરી મધુરતા હતી. કાકિયાવાડની સંસ્કૃતિ એ મધુરતાને વિશેષ આકર્ષક બનાવતી હતી. અનેક ઉચ્ચ અભિલાષો એ હૃદયમાં બંધેલા હતા. અંધ ઉપર ડેલી આંચાકળીઓનું અકાળે. 'હરમાણુ' એથી વધારે કરુણ પ્રસંગ ખીજે કરો દોષ !

આ મંડળના બીજા વર્ષનો અહેવાલ આ સમા સમક્ષ રજુ થયો છે તે સતોષકારક છે અને ભવિષ્ય માટે આશાભર્યો છે, એ અનિવાર્ય સહુને અનિમિત્ત થશે એવી મારી ખાતરી છે.

સુરતમાં આવા સાહિત્યમંડળની આવશ્યકતા છે એમાં સંશય નથી. તેમજ, નર્મદાકંઠર ને નવલરામના સુરતમાં સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ ન હોય તે ખેદનક થઈ પડે. એ વિચાર ઉપર અહેવાલમાં બાર મુકામાં આવ્યો છે તે મર્યાદા છે.

નર્મદાકંઠરના અને નવલરામના સાહિત્યવિષયક પ્રયાસ બહુધા સુરત ખદાર થયેલા, અને એક એવો સમય હતો કે તે વેળા સુરનવાસીઓનું મનોબળ બહુ ખરા સુરત ખદાર પ્રવૃત્તિ થતું. પરંતુ, સુભાગ્યે એ રિયલિટી હવે બદલાઈ છે સુરતના માનસિક વ્યાપારનું કેન્દ્ર સુરતમાં બધાયું છે અને તે દૃઢ થતું જાય છે તેનો સાક્ષાત્કાર આ સાહિત્યમંડળ કરાવે છે.

વિદ્યાના અભ્યુદયને અને રચણને કોઈ આવશ્યક સંબંધ નથી. જ્યાં અનુકૂળતા હોય, જ્યાં પ્રેરક બળ હોય ત્યાં વિદ્યા વૃદ્ધિ પામે છે અવગણ, વિદ્યાનેનો સમુદાય જ્યાં ઉપકારક બળોનું સાન્નિધ્ય હોય, જ્યાં જ્ઞાનચર્ચાવંક, રાજકીય, રાષ્ટ્રીય, ઔદ્યોગિક, સામાજિક બળો પ્રવર્તનાં હોય, ત્યાં એકત્ર થાય છે; અને એ રીતે, એ રથને એ બળોને આધારે વિદ્યાનો અભ્યુદય પથ થાય છે. પથ તે સાથે એ પથ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે એકાન્ત, નિર્જનતા, વ્યવહારનો અભાવ, વ્યવસાયની શૂન્યતા: એ પ્રકારે પથ વિદ્યાનો વિચારપ્રગટિ માટે જોઈએ છે. પરંતુ, આ જો રિયલિટી વચ્ચે દેખાય છે તેનો વિરોધ નથી. ઉપર કહેલાં કાળાદલપૂર્ણ બળો પ્રવર્તનાં હોય ત્યાં વિદ્યાનેનો સમુદાય વિરુદ્ધ થાય છે તેની સાથે તેવાજ રચણમાં તેઓ ચોતાના વિચારમય વ્યાપાર સાર ચાલિપૂર્ણ એકાન્તનાં પ્રમંગ શોધી કાઢે છે.

આ રીતે, શુભરાતમાં પાટણ, વડોદરા અને અમદાવાદ: એ પાટનગરો વિદ્યાવૃદ્ધિનાં કેન્દ્ર બન્યાં છે પથ પાટનગરો હોય ત્યાંજ એવાં કેન્દ્ર શાય એમ આવશ્યક નથી. સામગ્રીમાં સિદ્ધિમાં અને જોખમીપ્રમમાં રહી પુરનકો લખેલાં, અને કારી પાટનગર નહિં હોવા છતાં સમસ્ત ભારતવર્ષની વિદ્યાનું કેન્દ્ર થયા થયા સૈકાઓ સુધી બની રહ્યું છે.

આ સર્વ લક્ષમાં લેતાં પ્રતિનિધ્યશીલ કે સુરતને સાહિત્યના અભ્યુદયનું રચણ બનતાં બીજા સામાજિક પ્રવૃત્તિઓની વધતી એછી મંદના નડે તેમ નથી. નડે તેમ છે તે માત્ર અનિમિત્ત. સુરનવાસીઓની ઇચ્છા, નહિં હોય તો સુરતમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પ્રવૃદ્ધ નહિ થઈ શકે. અને ઇચ્છા ને માત્ર સ્વપ્ન—અગ્રજ અવસ્થાનાં સ્વપ્ન—એમ સમજવાનું નથી. સુરતમાં સાહિત્યનો અભ્યુદય થાય તો કેવું સાર—એથી કેવું સુંદર ચિત્ર રચાઈ રહે તેનાં સ્વપ્ન અનુભવનાં તે બસ નથી. એથી આગળ વધી એ સિદ્ધિ માટે પ્રયાસ કરવાની ઇચ્છા થાય,

સુરતિ.

સ્વપ્નથી આગળ વધવા ઇચ્છા થાય, જે મનોવ્યાપાર કષ્ટ, માર્ગે ક્રિયા કરે છે તે ઇચ્છા (will) પ્રવર્તિત થાય નો મુદ્દા (will) અને કાર્યજનકતા (causality) નો સંબંધ વ્યાપ્ત થાય અને આગળ ગતિ થાય.

જે ખર્ચ છે કે સાદિત્ય ગમે તેવું અને ગમે ત્યારે જાનાવી શકાયું નથી, ઉત્પાદન (manufacture) થઈ શકાયું નથી. કાપડ વણવાનું લઈ એસતાં કાપડ તૈયાર થઈ શકે અને હળ ધડવાનું લઈ એસતાં હળ તૈયાર થઈ શકે, પણ સાદિત્ય જનાવવાનું લઈ એસતાં સાદિત્ય તૈયાર થઈ શકાયું નથી. સાદિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનો હુકમ (order) આપી શકાતો નથી. વ્યપ્તિ અને સમર્થિમાં પ્રવર્તનાં પરિવર્તનને યજ્ઞિયે સાદિત્ય ઉદ્ભૂત થાય છે. હુકમ વગર પ્રવર્તતા અનેક બળોની પ્રેરણા વડે, અનેક છુટક વ્યક્તિઓના સ્વયંત્ર પ્રયાસથી સાદિત્ય રચાય છે.

પરંતુ, સાદિત્યનો અભ્યાસ, સાદિત્ય તરફની રુચિ, સાદિત્ય માટેની અનુકૂળતા, સાદિત્યનું ઉત્તેજન: જે સર્વ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે; જે સર્વ માટે પ્રયાસ થઈ શકે છે, જે પ્રયાસ માટે હુકમ આપી શકાય છે. અને સફળ પ્રયાસ થઈ શકે છે. સાદિત્યમંડળોનો કાર્ય પ્રદેશ આ ક્ષેત્રમાં રહેલો છે. જે મયન બ્યર્થ જતું નથી. સમુદ્ર વયોવતાં તેમાંથી રત્ન નિકળ્યાં તેમ વાચા અને અર્થનાં સંપર્કમાં પરાવાચકા મનોવ્યાપારને ફેરવતાં અને ઉચ્ચાવનાં સારપ્રાપ્તિ થયા વિના રહેતી નથી.

સુરત તીવ્રશુ બુદ્ધિની અને બટોળી રસિકતાની ભૂમિ છે. ખીળ વિષયો પેઠે સાદિત્યમાં અને કલામાં ઉન્નત રચાન પ્રાપ્ત કરવાની સુરતના અન્તરમાં શક્યતા છે. જે સંપત્તિ બ્યર્થ પડી રહેવી ન જોઈએ. આપણું સમર્થ્ય નિર્મ્યોપાર થઈ જતું ન જોઈએ, એટલા કાળ સુધી આપણે આપણો પ્રભાવ નિશ્ચેષ્ટ યત્ન દીધો છે કે આપણામાં પ્રભાવ છે કે કેમ તે વિશેષ આપણે સંકાપીત થઈ ગયા છીએ. પરંતુ, શુદ્ધ હૃદયદોષલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ । જે મહાવચનની નવગૃતિથી આપણી નમેનસમા તરિત ગતિથી લોહી દોડતું જોઈએ, આપણા સર્વ વ્યાપાર ઉત્તેજિત થયા જોઈએ. તેમાં આપણી સાદિત્યપ્રવૃત્તિ પણ ઉદીપ્ત થવી જોઈએ. આ નવગૃતિનાં, આ ઉદીપનનાં ચિદ્ર આ સાદિત્યમંડળ કરે છે તે આનંદજનક છે, ઉત્સાહજનક છે. પરંતુ, આ પ્રવૃત્તિ આરંભશૂરતામાં વિરમી ન ત્યજ જે સંભાગ રાખવાની બંધર છે. ગેરી (Goethe) તેના ફાઉસ્ટ (Faust) માં કહે છે તેમ: .

“Man's efforts lightly flag, and seek too low a level.

Soon doth he pine for all un-trammelled sloth !”

‘મનુષ્યના પ્રયાસ હલકા થઈ મન્દ પડી જાય છે, અને અહુ નીચી પાવરીએ બાવી જવા તરફ વળે છે. સર્વ પ્રકારના નિર્જન્યન આલસ્ય માટે માણસ બદલીથી તંદરૂક છે.’ જે સુસ્તી આપણને ઘેરી ન સે તે માટે સારવિત રહેવું જોઈએ. અસત્ય; જે પ્રયાસમાં ભૂલો થવાનો સંભવ છે.

“While man still strives, still must he stray”

(Faust)

‘મોણસ જ્યાં સુધી પ્રયત્ન કરવાની દસામાં છે ત્યાં સુધી એ જીવ તો કરવાનોજ.’ વિભાગે ચઢી જવાનો સંભવ તો માનવ પ્રયાસમાં હમેશા વિદ્યમાન હોય છે, પણ વિભાગે જવાની ખીકથી ગતિ અટકાવી દઇ શકાતી નથી. વિભાગે જતાં જતાં અને માર્ગ ખોળતાં ખોળતાં સુભાગે ચઢી જવાય છે. એ રીતે ગતિ કરતાં, પ્રયાસ કરતાં, આગળ વધતાં જે પ્રાપ્તિ થાય છે તે મૂલ્યવાન થઇ પડે છે, તેની અમસાધ્યતા તેની કિંમત વધારી દે છે.

એ સર્વ પ્રયાસમાં માર્ગ વેળા વિષમતાના પ્રસંગ પણ આવશે. મથેલી પ્રાપ્તિ ક્ષીણ થતી—ખસી જતી—પ્રાપ્તિ માર્ગ વેળા જણાશે. પણ ક્ષીણ થતી ને પણ શ્રદ્ધાથી—દૃઢતાથી વળગી રહેવાનું બળ આપણામાં હોવું જોઇએ. જે કંઈ આશય રહે તે પણ શ્રેયસ્કર છે એવી શુદ્ધિ હોવી જોઇએ. ફાઉન્ટેનથી ઉદોદરણ લઇએ. ફાઉન્ટે પાસેથી હેનનનું શરીર હુપ્ત થઈ થઈ ગયું અને તેનો અખોજ તેના હાથમાં રહ્યો ત્યારે મેરીસ્ટોફેનિસે ફાઉન્ટેને કહ્યું હતું કે

‘Hold fast what alone of all is left to thee !

The robe let it not loose ! * * * * *

* * * * * Hold fast !

The Goddess whom thou lovesth is it not,

But god-like is't, Avail thee of the high,

the price-less boon, and raise thyself aloft

‘Twill bear thee swift above the trivial

In ether high, so long thou weary not.”

‘અધામાંથી જે ફક્ત તારી પામે રહ્યું છે તે જોયથી પકડી રાખજો ! અખો (હાથમાંથી) છુટી જવા ન દર્શો... * * * * * જોયથી પકડી રાખજો. જે દેવી તેરી પામેથી ગંધ છે તે એ નથી. પણ એ દેવ-સમાન છે, એ હંચા અમૂલ્ય વરદાનનો લાભ લેજો. અને તારૂં રચન કિંમત કરજો. જ્યાં સુધી તું ચાકીશ નહિ ત્યાં સુધી એ તને ત્વરાથી શુદ્ધ વસ્તુઓની ઉપર હંચા આક્રમણ ટેકરી રાખશે !

સરસ્વતીની પ્રસાદી જેટલી હાથમાં રહે તેટલી દૃઢ શ્રદ્ધાથી, અવિચ્છાન્ત પ્રયાસથી મનગવી રાખવા જોવી છે. નિરાશા ઉદ્ભૂત કરનાર પ્રમથોએ પણ, પ્રયાસ નિષ્ફળ જતા જણાય ત્યારે પણ, સરસ્વતીના મેવનમાં નિરંતર તપ્પર રહેવું જોઇએ. સરસ્વતી દૂર ખસી ગઈ હોય તો તેના પરિવેશના સેવનમાં હૃદયસથી પ્રવ્રત રહેવું જોઇએ. એ (high priceless boon) હંચું અમૂલ્ય વરદાન મૂમ મૂમ ન જાય એ જીવનનો—વ્યર્થના અને સમાપ્તિના જીવનને પ્રયાસ હોવો જોઇએ. તેથી જીર્ણ ગતિ પ્રાપ્ત થશે, વેરાન અને ઉજાડ મૂમિઓ પરથી ત્વરાથી પસાર થઇ જવાશે, નિર્માલ્ય વિષદ પરથી જીલ્લી ચાલ્યા જવાશે. ઉન્નત પ્રદેશનો ઝાંખી થશે. અમથી ઇચ્છિકતા નહિ થાય ત્યાંસુધી એ આહવાદનો અનુભવ સતત રહેશે.

સરસ્વતીના આ સેવનથી જે હંચી ભાવનાઓ પ્રાપ્ત થશે, જે હંચા આદર્શોનું અનુસરણ થશે તે સમસ્ત જીવનમાં સામર્થ્ય, ઉત્કર્ષ, આનંદ ભરી દેશે.

સુરભિ

હેવટે, આજનો કાર્યક્રમ આનંદમય કરવા જેમણે શ્રમ લીધો છે તેમનો ઉપકાર જાનવો ધટે છે. આ સમાના કાર્યકર્તાઓ જેમણે શ્રમ વેળી આ પ્રસંગ રમ્યો છે, આપણકર્તાઓ જેમણે ઉત્તમ વિચાર દર્શાવ્યા છે, સંગીત કરનાર જાણકો જેમણે સ્વરમાધુર્યની પ્રસાદી આપણને આપી છે, અને સંવાદ તથા નાટ્ય પ્રયોગનું કલાવિધાન કરનાર યુવકો જેમણે આનંદ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે સર્વ પ્રત્યે આપણી કૃતજ્ઞતા છે.

૪. સ. ૧૯૨૬ ની સાલમાં મુંબાઈમાં સાહિત્ય પરિષદ મળી તે વેળા ધણીક નિબંધ તેમાં વાંચવા માટે આવેલા અને પરીક્ષા સમિતિની નજરમાં જે એકા તેટલા ત્યાં વંચાયા પણ ખરા. એમાંના ધણીખરા નિબંધ વખતે શ્રોતાજનો માંહોમાંહો વાતો કરવાનું અને ટોલટપ્પા મારવાનું અત્યંત આહલાદક અને રમણીય કાર્ય કરી રહ્યા હતા. દોઢ ડહાપણ અને પાંડિત્ય બરેલી એ વિદ્વદ્વાણી પ્રત્યે પોતાનો કેલો પ્રેમ ઉભરાઈ જાય છે તેનું ખરાખર માપ તેઓ આપી રહ્યા હતા. માત્ર એજ નિબંધ એવા હતા, જે વંચાતી વેળા સોય પડે તોયે સંભળાય એવી શાંતિ જળવાઈ હતી. પરિષદમાં જે કોઈ આંખ કાન ઉધાડાં રાખીને હાજર રહ્યા હશે તે સૌને એ જ નિબંધો તરત યાદ આવશે એક નિબંધ સર મનુભાઈના કળાપદર્શન ખુલ્લું મુક્તાં વાંચેલો તે; અને બીજો નિબંધ પ્રો. કુંવરજી નાયક જેમણે દિંદના ઉદ્યોગને કચડી નાંખવા વિલાયત અને જરમનીએ છેલ્લી સહીના છેલ્લા દાયકામાં કેવું કાવતરું રચ્યું હતું તે વ્યાન પોતાના નિબંધમાં સચેટ રજુ કર્યું હતું. બીજો નિબંધ તો વકતાનો ટાઈમ પૂરો થતાં અધૂરો મૂકાતો દેખાયો ત્યારે શ્રોતા સૌ પોકાર કરી ઉઠ્યા હતા અને “વાંચવા દો, પૂરું કરવા દો” ના ખૂબ-ખૂબાટથી આખો હોલ ગાળી ઉઠ્યો હતો. સર મનુભાઈના નિબંધ માટે એવું વિદ્ય ઉત્તુજ થઈ શકે તેમ નહોતું અને તેને તો સભાએ ચરથી અંત સુધી ખરાખર એકાગ્ર ચિન્તે અને સહેજ પણ અધીરાઈ શિવાય સાંભળ્યો હતો.

આ દેખીની વસ્તુસ્થિતિ પરથી આજના સાહિત્યકારને માટેનું અવનવું માર્ગશ્રવણ મળી રહે છે પ્રગતે હવે બાલીનું ઘડતર થડે એવું સાહિત્ય જોઈએ છે. ભૂતકાળના સાહિત્ય વિષેની માગમારીઓ, જોડણી વિષેનો ગળઝાહ, હાસર ને દીર્ઘ વરડનાં તોફાનો અને બાકિશ ઝગડાઓ એ સર્વની પ્રગતે કંઠજ પરવા નથી. પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યાં હતા કે નહિ, એ નક્કી થાય કે ન થાય, યુજરાતની પરિસ્થિતિમાં તેથી તસુમાર ફેર પડે તેમ નથી. અરપ અને અથ એ બંને એકજ મગમથો આવેલા અને ડોટરમાંનો એજ દોહિત્રમાંના હને કેવી સરસ રીતે મળેલો આવે છે એવી બાબતો પર લક્ષ આપવાની આજે કોઈને દુરસદ નથી. આજે તો અગ્ર પુનર્ધટના માંગે છે: સામાજિક પુનર્ધટના, ઔદ્યોગિક પુનર્ધટના, આખાય જીવનની પુનર્ધટના, અને એ પુનર્ધટનાને માર્ગે પ્રગતે દોરે, એ પુનર્ધટનાનું સજુતર કરવા માટેની ધગશ પ્રગમાં સુગમે એવા સાહિત્યની આજે જરૂર છે. સાહિત્ય શબ્દને ફક્ત વર્તી કે કવિના કે નિબંધ જેવા સંકુચિત અર્થમાં ગોંધી રાખનાર પ્રાણીઓ સમાજની દોરવણીમાં તદ્દ નેટલો દિરસો માગ્યેજ આવતા હશે. આજે તો વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોને પણ સાહિત્ય ગણવું જોઈશે ને ગણિતનાં પુસ્તકોને પણ સાહિત્ય ગણવું જોઈશે ને રાજકારણનાં પુસ્તકોને રાજકારી સાહિત્ય કહેવું જોઈશે. વાર્તા કવિતાનું સાહિત્ય એને બહુ તો દુરસદિય સાહિત્ય કહી શકાય અને આ વિસમી સદીમાં દુરસદ જેવી વસ્તુને માટે

સુરભિ

છેવટે, આજનો કાર્યક્રમ આનન્દમય કરવા જેમણે શ્રમ લીધો છે તેમની ઉપકાર માનવો ઘટે છે આ સમાના કાર્યકર્તાઓ જેમણે શ્રમ વેળી આ પ્રસંગ રચ્યો છે, ભાષણકર્તાઓ જેમણે ઉન્નત વિચાર દર્શાવ્યા છે, સંગીત કરનાર જાણકો જેમણે સ્વરમાધુર્યની પ્રસાદી આપણને આપી છે, અને સંવાદ તથા નાટ્ય પ્રયોગનું કલાવિધાન કરનાર યુવકો જેમણે આનન્દ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે સર્વ પ્રત્યે આપણી કૃતજ્ઞતા છે.

૪. સ. ૧૯૨૫ ની સાઘમાં મુંબાઈમાં સાહિત્ય પરિષદ મળી તે વેળા ધણુક નિમંષે તેમાં વાંચવા માટે આવેલા અને પરીક્ષા સમિતિની નજરમાં જે બેઠા તેટલા ત્યાં વંચાયા પણ ખરા. એમાંના ધણુખરા નિમંષ વખતે શ્રોતાજનો મોઢોમોઢો વાતો કરવાનું અને ટોલટપ્પા મારવાનું અત્યંત આહલાદક અને રમણીય કાર્ય કરી રહ્યા હતા. દોઢ ડહાપણ અને પાંડિત્ય ભરેલી એ વિદ્વાણી પ્રત્યે પોતાનો કેટલો પ્રેમ ઉભરાઈ જાય છે તેનું બરાબર માપ તેઓ આપી રહ્યા હતા. માત્ર બેઠા નિમંષ એવા હતા, જે વંચાતી વેળા સોય પડે તોયે સંબળાવ એવી શાંતિ જળવાઈ હતી. પરિષદમાં જે કોઈ આંખ કાન ઉઘાડી રાખીને હાજર રહ્યા હશે તે સૌને એ બે નિમંષો તરત યાદ આવશે. એક નિમંષ સર મનુભાઈના કળાપ્રદર્શન બુક્કુ મુકતાં વાંચેલા તે; અને બીજો નિમંષ પ્રો. કુંવરજી નાયક જેમણે દિલ્લા ઉદ્યોગને કચડી નાંખવા વિધાયત અને જરમનીએ છેલ્લી યદીના છેલ્લા હાયકામાં કેવું કાવતરું રચ્યું હતું તે બાબતે પોતાના નિમંષમાં સચોટ રજુ કર્યું હતું. બીજો નિમંષ તો વક્તાનો ટાર્કિક પૂરા થતાં અધૂરા મુકતો દેખાયો ત્યારે શ્રોતા સૌ પોતાર કરી ઉઠ્યા હતા અને “વાંચવા દો, પૂરું કરવા દો” ના ખૂબ-ખૂબાટથી આખો હોલ ગાળી ઉઠ્યો હતો. સર મનુભાઈના નિમંષ માટે એવું વિદ્ય ઉત્તુજ થઈ શકે તેમ નહોતું અને તેને તો સમાજે ઘરથી અંત સુધી બરાબર એકાગ્ર ચિત્તે અને સહેજ પણ અધીરાઈ શિવાય સાંભળ્યો હતો.

આ દેખીતી વસ્તુસ્થિતિ પરથી આજના સાહિત્યકારને મારેલું અવનવું ગાઈડમન મળી રહે છે પ્રજાને હવે જાણીનું ઘડતર ઘડે એવું સાહિત્ય એકએ છે. ભૂતકાળના સાહિત્ય વિષેની ભાગમારીઓ, જોડણી વિષેનો ગજગાહ, હાસર ને દીર્ઘ વરડુનાં તોફાનો અને બાકિશ કમડાએ એ સર્વની પ્રજાને કંઈજ પરવા નથી. પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યાં હતા કે નહિ, એ નહીં થાય કે ન થાય, મુજરાતની પરિસ્થિતિમાં તેથી તમ્બાર દેર પડે તેમ નથી. અરપ અને અશ્વ એ બંને એકજ મુજમાંથી આવેલા અને ડાટરમાંતો એય દોઢિતમાંના હને કેવી સરસ રીતે મળતો આવે છે એવી બાજતો પર લક્ષ્ય એવિવાની આજે કોઈને પુરસદ નથી. આજે તો પ્રજા પુનર્જનના માર્ગે છે; સામાજિક પુનર્જનના, ઔદ્યોગિક પુનર્જનના, આખાવ જીવનની પુનર્જનના, અને એ પુનર્જનના માર્ગે પ્રજાને દોરે. એ પુનર્જનનાં ચચુતર કરવા માટેની ધરસ પ્રજામાં સુગમવે એવા સાહિત્યની આજે જરૂર છે. સાહિત્ય રચનાને રક્ત વર્તા કે કવિના કે નિમંષ જેવા સંકુચિત અર્થમાં ગોંધી રાખનાર પ્રાણીઓ સમાજની દોરવણીમાં તર જોડેલા હિરસો ભાગ્યેજ આપતા હશે. આજે તો વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોને પણ સાહિત્ય ‘મંજુ’ એકથી ને ગણિતનાં પુસ્તકોને પણ સાહિત્ય ગણવું જોઈશે ને રાજકારણનાં પુસ્તકોને રાજદારી સાહિત્ય કહેવું જોઈશે. વાતો કવિતાનું સાહિત્ય એને જાદુ તો પુરસદિય સાહિત્ય કહી શકાય અને આ વિસમી સદીમાં પુરસદ જેવી વસ્તુને મારે

બહુ રચાન રહેલું નથી. તેમણે જ્યારે એક પ્રગ્નને પોતાના આખા જીવનમાંજ પુનર્ધટના કરવાની હોય ત્યારે એ પુનર્સદીય સાહિત્ય પશુ પુનર્ધટનાત્મક પ્રકૃતિનુંજ હોવું જોઈએ.

એટલે ગુજરાતની સાહિત્યસંસ્થાઓએ દરે કેવળ નવે માગે વિચરવાની જરૂર છે. પ્રેમાનંદ ને દયારામ, આખો ને શામળ. બોળે બગન ને વલ્લભ કાંકડો ને એવા વિદ્યો પદ નાદક મગજમારી કરવામાંથી તેમણે દરે બંધ થઈ જવું જોઈએ. દરે તો આખીયે પ્રગ્નમાં જીવનની પુનર્ધટનાની આગ સળગાવે એવા સાહિત્યનો પ્રયાગ કરવાને માટે તેમણે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. આજે ભદ્રંભદ્ર ને શેઢીનો વેપાર. કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો ને સોદગીતા જેવાં પુસ્તકોનીજ જરૂર છે. સમાજનાં જૂનાં ને પાપરીયાં બોલો તેહીં પાનારા સાહિત્ય વિના પ્રગ્નની પુનર્ધટના થવી અશક્ય ન. ને એ પુનર્ધટના શિવાય બાવી ગુજરાતનાં જે સપનાં આજનાં ગુજરાત રમે છે તે કેવળ સપનાંજ ગદેશે.

દેવનિત

લેખક:—જયમનગૌરી પાંકજી

હતી શાંત મુરગ્ય મુખા ઝરતી
રજની રસ અંતરમાં ભરતી,
જ્યમ જિમિ સગાય ન સાગરમાં,
મમ આશ અમાય નહીં ઉરમાં.
જઇને યમુના તટ એકલડી,
જિલી માધવ કારણ એક દડી,
મધુરી મુણી મેં પછી વાંસલડી,
પડી ઘેન વિયે નવ જાણ પડી.
મુજ નેન ગયાં જુલ્હી જે સમયે,
પ્રિય કા'ન હતો નહીં પાસ અરે!
પવ વાંસળી વાલમની 'હું' સુણું,
રસમસ્ત બની જગ દુ'દી વેણું.
મુહું સૂર ધર્તાય ન શોધી શકું,
જડતો નહીં તોય ન છોડી શકું.

(૧)

દુનિયા મદી પાનાર અને પીનાર એને કેદ ચડાનો હોય તો તે એકજ—ધીવનનો કેદ. ધીવનમદે બરેલી યુવતિનાં નયનો પથ્થુ એ કેદે ઘેરાય અને એ મદમર નનાના નોનારનેય એ કેદની મસ્તી ચડે.

રમનીકાન્તનેય એવું કંઈક થયું. એણે ગાદ અધારી રાત્રી પછી ઉગના રમ્ય રહવાર સમી મનોરમાને સનસેટ પોષ્ટન્ટ પર એક ખડક પર ઉભેલી જોઈ. ઉંચું એકવડું શરીર, ખમ્ખો અને ડોકનો નુદર મરોડ, રાજવી નાક, ધારીલો ઝોપડમુઠ અને ચાતુર્યથી ચળકતી મનોહર ફીકીઓ—એ સવળાં પર ધડીમર એની નજર ફરી. એના ઉગળા ગરૂ જેવા, સુકુમાર હાથ લટકના એના રિલ પર પડ્યા હતા. સફેદ દૂધ જેવાં વસ્ત્રો એવું શરીર દેખાતું. જરાક નીચું ઓઢેલું અંતે પવનની લહરીમાં ઉડી રહેતા છેડા મદીથી ચમકીને ચાલી જતી વિધુનની માફક એની મુખમુદ્રા દેખાતી અને અદરશ થતી.

એ અસ્ત થતા દિનકરને જોઈ રહી હતી.

સન્ધ્યાના સૂર્યાનાં કુંભળાં ફરણો મદી એ ગૌર અગ સુવર્ણમય લાગતું, જણે હેમની લતાજ.

એ દૂર દૂર ક્ષિતિજ પર, તેજતા અંબાર, જગતનાં જીવન, ખિન્ન થયેલા, ધડી મર સળિને નિરખવા થંબ્યા હોય એવા સચિતાનારાયણને જોઈ રહી હતી. દૂર દૂરની ઘેરી ટેકરીઓ પરથી ધીમે ધીમે સરકતો રાતો યહી એ ક્ષિતિજ પર આવી અદરશ થયો. નમ મદી શરમાળ યુવતિના કપોળનો નારંગી રંગ છવાઈ ગયો, જણે કે રાત્રીના સંચારથી એ લજવાતું હોયને. આથે તમેરી મદી ખજખજ વહેતી સુરમ્ય સરિતા પરતો મનોહર રંગવર્ણો આભાસ જણે જગ મદીથી અગ્નિ પ્રમથ્યો હોય એવો લાગ્યો.

એ બધું નિરખવા એનો આંખો એના નયનમાં આવી વસ્યો. સન્ધ્યા અને સૂર્યાસ્તની સુંદરતા એને ગળી. સન્ધ્યામા રજો જેમ ધડી ધડી ખડવાય તેમ એના અંતરના બાવ એના વાન પર તરવરી ઉડ્યા અને અદરશ થયા.

અંતરે નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. આંખમાં એક આંસુનું રીપું ચમક્યું. એ પાછી ફરી.

"કુસુમ, ચલો, ઝોડુ ધડુ," એણે આદેશ આપી અને ગળે ગયાં.

(૨)

એ બે ગયાં અને રમનીકાન્ત ધન લઈને જે પથરા પર હોતો રહી સૂઈસત જોઈ રહ્યો હતો તે પર એમને જતાં જોઈ રહેતો બેસી ગયો.

થોડે જતાં મનોરમાને ખાંચેથી છેડો સળે. સરી ખમ્ખો અવલંબી રહ્યો. તે એણે જોયું.

અવાજ આપ્યો. એ તરફ જોઈ નેયું.

રજનીકાન્તે મનોરમાનું નામ બોલ્યું. કંઈક કલ્પના કરી શક્યો.

હોટેલમાં રહેતું કુટુંબ—બાપ, બાબી, મનોરમા તે કુસુમ.

અંધાં ગયાં તે રજનીકાન્ત જોઈ રહ્યો. વિચારશૂન્ય બન્યો હોય એમ એને ધડી બર લાગ્યું.

x

x

x

x

x

આખી રાત “વિશાખા-વિશાખા” એ મંજુલ નામનું રટણ કરતું એવું હૃદય રડ્યું.

(૫)

બીજે દિવસે મનોરમા ફરતી ફરતી અનાવાસે રજનીકાન્તના ખંડ આગળ આવી ચડી. એને સૂનોશો જોઈને એ અંદર દાખલ થઈ.

“કેમ આજેમ હવે ત્હમારી તખીયત હીક નથી કે શું?”

શુજરાત બહાર શુજરાતીઓનું હૃદય. શુજરાતી બણી સદગ જેઆય છે એવું કંઈક એ વખતે થયું.

“ના” રજનીકાન્તે જવાબ આપ્યો.

શ્રમમાં ફરતી હતી તે એકદમ આટકી. ટેબલ પર વિશાખાની છબી પડી હતી તેને એ અનિમેષ ખેત્રથી મિનિટ જોઈ રહી.

“કોની છબી છે? ત્હમારાં વતુંની?” કંઈક સ્ત્રીસુસમ ગિરજાસાથી પૂછ્યું.

“હા” રજનીકાન્તે કંઈક અજબ દુઃખદ લાગણીઓના આવેશમાં જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે ત્હમે એકલા કેમ આત્મા? ત્હમારી તખીયત તો આવી છે.” મનોરમાએ પૂછ્યું. રજનીકાન્ત બેઠો થઈ ગયો. અવાજમાં રદન ભરાઈ બેઠું.

“એ તો શુજરી ગઈ”

એલામાં કુસુમ ફાઇને શોધતી ત્યાં આવી પહોંચી. આવીને ફાઇને યોગાઈ વળી.

“ત્હમને કેટલાં શોધ્યાં?” કુસુમ સળી ગઈ. કુસુમને ખોળામાં લઈ મનોરમા એક ખુસી પર બેઠી.

“ત્યારે શુજરી ગયાં?” મનોરમાએ પૂછ્યું.

“છ મહિના થયા” રજનીકાન્તના હૃદયએ બોલતાં બોલતાં દુઃખની એક હાથ નાખી.

એના સામું મનોરમા એક પણ જોઈ રહી.

“શું થયું હતું?” મનોરમાની ગિરજાસા આગળ વધી.

“સુવાચક,” એ ગણગણ્યો.

“ત્યારે જાગતું શું થયું?” મનોરમાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“એ પણ ખિચાર એની મા ગઈ ત્યાં ગયું.” રજનીકાન્તની આંખમાં બોલતાં બોલતાં ઝળઝળાયાં આવી ગયાં.

“ત્યારે તો ત્હમને ગઈ કાલે એ બે સાંભર્યાં હશે!” અનુમાન કરતી મનોરમા સળી ગઈ.

“ના, એવું તો નહીં પણ સારા સંસારમાં મારે માટે કોઈનો જીવ તજીતો હોય એવું”

ન રહ્યું એ વિચાર કરતો હતો." દુઃખી હૃદય પોતાનું દુઃખ દાલવી દલકું થયું.

મનોરમા વિચારમાં પડી ગઈ. એના હૈયામાં કંઈ ગડમથલ થતી હતી એમ રજનીકાન્તને સમજાયું.

"ચલો કુસુમ જઈએ. તારા પપ્પા અને બા દુરીને આપ્યાં હશે." થોડી વારે એ બોલી ગઈ.

મનોરમા ગઈ તેને રજનીકાન્ત જતી જોઈ ગયો.

(૬)

ત્રીજે દિવસે સાંજે શાહીદ લેક તરફ મનરંજન કરવા રજનીકાન્ત ગઈ ચલ્યો. એના હૈયું મનોરમાને જોવાથી એના હૃદયમાં મોલી લામણીઓ ગટપટ; અને વિસાખાની સ્મૃતિઓ આવતી તેથી બીનું થતું. અંતરની ગડમથલ એને મુઝવતી.

બુદ્ધિશાળી બુદ્ધિને દુરુપયોગ કરતાં આપોઆપ રીએ છે. મનોરમાના શબ્દો અને વર્તનનું પોતાના હૃદયના ભાવના માપે પૃથક્કરણ કરવા એનું મન દોડી જતું. અંતરને અનુચિત લોગણ છતાં દિલ ત્યાંજ દોડી જતું.

જીવનમાં આનું આકર્ષણ પહેલુંવહેલુંજ એ અનુભવતો હતો.

પુષ્કળ વિચારો આવતા અને ચિત્ત વ્યથ આપોઆપ રહેતું.

શાહીદ લેક પર પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં પાછા પર મનોરમા અને કુસુમને બેઠેલાં જોયાં.

જતાં રહેલા ધગ્ગધુ, અને પ્રયાસ પણ કર્યો પણ એટલામાં મનોરમાની નજર એના પર પડી. થોડક દૂર હતો તે એણે પૂછ્યું. "આજે તખીમત ઠીક છે ને?"

રજનીકાન્તને એમની નજર જવું પડ્યું.

"હા, ઠીક છે. ફરવાથી જગા ઠીક લાગે છે."

"દુઃખ જુલતાં રીખીએ તોજ જમનમાં રહેવાય" કંઈ ઉતારણથી એ બોલી ગઈ.

"દુઃખ નથી જુલાનું. આનું દુઃખ કેમ જલાય?" રજનીકાન્તે સુધાયું.

"દુઃખ કોને નથી હોતું? સાને સાનું" દિલાસો આપતી હોય એમ મનોરમા બોલી.

રજનીકાન્તે એના મોં સામું જોયું. એ જોઈ શક્યો કે એ દિલાસો મનોરમા પોતાના અંતરને આપી રહી છે. એની આંખમાં ઝગઝગીલાં આવી ગયાં હતાં તે એ જોઈ શક્યો.

"જેવું તમારે તેવું મારેય. દુઃખ નિમજ્જન છૂટકો" થોડી વારે આવેશમાં એ બોલી ગઈ.

રજનીકાન્ત ચમક્યો. એના સામું અનિમેષ જોઈ રહ્યો.

પાંચેક મિનીટ સુધી એ મૂકી બેસી રહી. રજનીકાન્તને સમજાયું કે એની વાત એણે સાંભળી ત્યારથી એ એનાજ વિચાર કરતી હતી. એને વિચારને કાંઈ બોધવું ન સૂઝ્યું.

એટલામાં એના બાઇ ને ભાભી દૂર ફરવા ગયાં હશે તે યાદ આવ્યાં.

રજનીકાન્તને ધડભર થું કરવું તે ન સૂઝ્યું. એ બિભો હતો તેમ બિભો રહ્યો. મનોરમાના બાઈ અને બાભીને નજર આવતાં જોઈ રહ્યો.

"કેમ હો?" એના બાઇએ રજનીકાન્તને પૂછ્યું. પોતાની સ્થિતિ, સુશ્લિષ્ટ, અને

સવા લાખની ગંગીરના માસિક તરફ સમ્યક્તા એનાથી આપોઆપ બતાવાઈ ગઈ. અત્યાર સુધી જેને નામથીજ એ ઓળખતો તેના પરિચયમાં આવવાનું એને ગમ્યું.

“આજે જરા ઠીક છે તેથી ફરવા નીકળ્યો છું.” એમજો મ્દારી તખીયતના સમાચાર પૂછ્યા એટલે જરા કહેવા લાગ્યો “મનોરમા તરફ જેતાં રજનીકાન્તે ખુલાસો કર્યો.

બાઇએ પૂછ્યું એટલે બાબીએ પણ સમ્યક્તા બતાવી:—

“ફરવા આવ્યા તે ઠીક કર્યું. ઘર બેઠાં એકના એક વિચારો આવ્યા કરે એટલે તખીયત ન સુધરે.”

“હમે હોટેલમાં એકલા એકલા તમારા રૂમમાં બેસી રહો છો તેના કરતાં અમારા ખ્વેડમાં આવતા હો તો દિવસ જરા આનંદમાં ભર્ય” પાનીનો ખોલ પતિએ ઉપાડી લીધો.

રજનીકાન્તને મનોરમાએ તેનો ઇતિહાસ એના બાઇ તથા બાબીને કહ્યો હશે એમ સપટ લાગ્યું. કંઈક ઠપકો દેતી એની આંખ મનોરમા તરફ વળી.

મનોરમા એના સામું મીઠું નેહ રહી. “આલો ઘર તરફ” એના બાઇએ સૂચના કરી એટલે બધાં પાછાં ફર્યાં.

હોટેલ પર પાછાં ફર્યા ત્યારે પગથિયાં પર ચડતાં મનોરમાનાં બાબીએ પતિને સૂચન કર્યું.

“શ્રીજ રમવા આપણને એકની બોટ પડે છે; એમને બોલાવીએ.”

એ સૂચના બધાંને પસંદ પડી.

એને આમંત્રણ થયું. રજનીકાન્ત ના ન કહી શક્યો.

પછીથી દિરસો વીતી ગયા અને હમેશા એ પાનાં રમવા જતો. કુસુમ એને હાથ પકડીને ધસડી લઈ જતી.

પુરુષ અને સ્ત્રી એવો વિભાગ રમવામાં ન પડતો. પડતો તો રમત બગડતી. એટલે ઘણે બાગે પતિપત્ની બેઠાં રહેતાં એટલે સ્વાભાવિક રીતે રજનીકાન્તને મનોરમા માથે જ રમવું પડતું.

એ બન્ને હમેશાં હારતાં. બન્નેનું ધ્યાન બધાં વખત રમવામાં નહોતું રહેતું. બન્નેનાં મગજમાં કંઈ કંઈ તરંગો ઉડતા અને સમાતા.

ન્દાની કુસુમ કહેતી “ફાઇ હાવો.” હા, અમે તો હારેલાં જ છીએને! એવું મનોરમા ઘણી ફેરી ગણગણતી. રજનીકાન્ત એના સામું નેહ રહેતો. એની મુખમુદ્રા પરના ભાવ કળવા મચતો.

(૭)

પછીથી ત્રણ મહિને મુજબમાં મળ્યાં. મલખાર-વીલ પર એક ન્દાનકા અંગણમાં એને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું.

મનોરમા અને હેનાં બાબીએ એવું સ્વાગત કર્યું. મનોરમાના બાઇ ખદાર ગયા હતા. તેથી એને બેસવનું કહી તૈયારી કરવાં મનોરમાનાં બાબી રસોડા તરફ વળ્યાં.

કુસુમ એક મોટી ખુરસી પર સારાં કપડાં પહેરી બેઠી હતી. રજનીકાન્તે ગળવામાંથી કાંઈક કહી હેને આપ્યું અને એક પાસેની ખુરસી પર બેઠો.

મનોરમ્ના એક આરામ ખુરસી પર પડી. પગમાંની સુંદર ચમ્પડો વડે રમ્યાં કરતી હતી. બહાર દેખાર વરસાદ પડતો હતો. કાચની બારીઓ બંધી બંધ કરી દીધી હતી. રજનીકાન્ત બહાર પડતા વરસાદને જોઈ રહ્યો હતો. કહી કહી એ મનોરમાને જોઈ બેતો.

થોડી વારે મનોરમાએ એક પાસે પડેલું ચોપાનીયું લીધું. ચિત્રો જોવા માંડ્યાં. મનોરમા ચોપડીમાંથી માંયુ ઉંચું કરી એક ક્ષણ એના સામું જોઈ રહેતી ને પછું ચોપડીમાં જોતી.

તથા મહિના પછી બેમાંથી એકેના હોડ ઉઘડતાજ ન હતો.

એક નળ-દંભવતીનું ચિત્ર જોતાં જોતાં મનોરમા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.

રજનીકાન્તે તે જોયું "કેમ શું છે કે આટલું ધારી ધારી જુવો છો?"

"જુઓને, કેવું સુંદર ચિત્ર છે." મનોરમાએ પ્રશ્ન કર્યો.

"હા હીક છે." નીરસ જવાબ મળ્યો.

"હવે ત્હમ્હારી આવી છપ્પી અમને ક્યારે મળશે." એક ફેરી જીભ ચાલી એટલે હોંઘા આવતાં એ ખોલી.

"મ્હને પરણવું નથી ગમતું" જવાબ મળ્યો.

"કેમ, વિશાખા ખ્હેન આંખરતાં દરો." મનોરમા ગળુગણી.

"એ તો છેજ તો. સાંભરે કંઈ પાછી અવવાની છે? હાથ ચાટે પેટ ભરાવાનું છે? બાકી મ્હારે ઘેર આવો તો સમજાય કે મ્હારી શી દશા છે. ગૃહિણી વિનાનું ગૃહજીવન ક્યાંથી સંભવે?" કંઈક કંટાળાનો હોય એવો જવાબ રજનીકાન્તે આપ્યો.

"ત્યારે પરણો!" ફરીથી મનોરમા ગળુગણી.

"પણ પરણનાર જેવો આપી શકું તેવા લુખ્ખા સ્નેહથી કેમ સતોપારો? વિશાખા મ્હારાથી નજ બૂકી શકાય." રજનીકાન્ત જોડતાં અટકી ગયો. મનોરમાને એક ક્ષણ જોઈ રહ્યો.

"વળી મ્હને ત્રીસ ચયાં. કન્યા મજે બહુ બહુ તો તેરની. કેટલો બધો ફેર? ક્યાં તેર, ક્યાં ત્રીસ! મ્હને એવી બાળાને પરણી બાળક ચયાં ન આવડે."

"ત્યારે શું ઉપાય!" મનોરમાને કંઈક ગમ્યું હોય તેમ રસ લેતી ખોલી.

"ઉપાય—એક શિશય બીજે તો નથી લાગતો. કંઈ વીસ બાવીસની વિધવા મ્હારું હૈયું જેવો તેવો મહાર કરે તેથી નિભાવી શકતી હોય તોજ અમારો સંસાર ચાલે. મ્હારે બાળક પણ ન થવું પડે. મ્હારા હૈયામાં વિશાખાનું સ્થાન રહે. મ્હાનાર હૈયાની હુકું માટે તલસતું હૈયું પોતાનું મનગમનું મેગવી જરૂરતરા સુખી થાય." રજનીકાન્તે પોતાનું અંતર ઠાલ્યું.

"ત્હમ્હારી વાત ખરી છે. કૂમળાં વયની બાળાને પરણો તો તેની સાથે ત્હમ્હારે બાળક થવું પડે. ન આવડે તો જીવન ધૂળમાં મળે. ત્હમ્હારા હૈયામાં વિશાખાખ્હેનને સ્થાન હોય એ એ બાળાના મનમાં જરૂર ખૂંચે. બેની સરખામણી કરો અને અમુક બાળકમાં એનામાં ઉણપ જુવો તો જરૂર કંકાસ થાય." મનોરમાએ અનુમેદન આપ્યું.

"જવાબ દોને એ વાત" કંટાળાનો હોય એમ રજનીકાન્ત ગળુગણ્યો.

"હીક, પણ ત્હમે કહી તે વાત વિચારવા જેવી છે. વિધુર વિધવાનેજ પરણે તો

શક્યદે તો ખરો. બંને ઉમરે પહેલેથી એટલે એકબીજાનો સ્વભાવ જાણી લેવાની સુગમતા પડે. વળી એકબીજા પોતાના અંતરમાં પૂર્વાશ્રમનાં રોહિતે યાદ રાખે. એમાં એકબીજાને કંઈ અન્યાય નહીં. ખિચારી વિધવાઓને ફરજિયાત એકબીજાને જીવન માળવું ન પડે. માનવ હૃદયની દિલના ચઢાની ઉખાની જૂથ દળે અને એકબીજાનું જીવન સુરક્ષિત અને સુવ્યવસ્થિત થાય.”

મતોરમાએ પોતાના અંતરમાં કેટલાંય વર્ષો થયાં જે વિચાર ઘેઘાયાં કરતા હતા તેને બહુત ક્યો. આનંદની છાયા એના મુખ પર છવાઈ રહી.

“જીવનની શરૂઆતમાં દિલ કૂમળું હોય એટલે ગમે તેટલી ખામી છતાં સ્ત્રી પુરુષ અન્યોન્ય તરફ હેધું વાળી શકે છે” વિચાર કરતો રજનીકાન્ત ગણગણ્યો.

“હા. ખરું છે, દિલ પ્રેમ યાય, માણસનું માનસ એક ફેરી ઘડાઈ જાય પછી ગમે તેમ વાળું હોય તો દિલ નથી વળી શકતું.” મતોરમા લલી ગઈ.

“અનુગુણ માનસની ધડાયલી વ્યક્તિએ બેગી મળે તોજ સુખ ને શાંતિ. નહીં તો હોલા માંથી ચૂલામાં પડ્યા જેવું થાય.” રજનીકાન્તે ઉમેર્યું.

બંને થોડી વાર ચૂપ રહ્યાં. એટલામાં મતોરમાનાં બામી રસોડામાંથી બધું તૈયાર કરાવી આવી પહોંચ્યાં.

“કેમ, મતોરમા ખુદેન ! તમારા માર્છ નથી આવ્યા ?”

“ના, બહુ વાર માર્છ.” મતોરમા ગણગણી.

“ત્યારે તો રજનીકાન્તભાઈને બહુ કંટાળો આવ્યો હશે !”

“તારે ના, અમે તો વિધુર વિધવાનેજ પરણી શકે એ વિષય પર જામરી ચર્ચા કરી.”

મતોરમાએ જવાબ આપ્યો.

મતોરમાનાં બામી હસ્યાં.

“કેમ, એમને કંઈ વિધવા સાથે પરણાવવાનો પ્રયત્ન માંડ્યો છે ?” હસતાં હસતાં એણે કહ્યું.

“અરે કંઈ નહીં એ ઘડી ગમ્મત.” રજનીકાન્તે સાચવી લીધું, એની અને મતોરમાની આંખ મળી.

બંનેને થયું કે બંને એકબીજાને કંઈક કહેવા માંગે છે.

રજનીકાન્તે ધીમે નિઃસ્વાસ મૂક્યો કંઈ નિમિષ કાઢી મતોરમાએ આંખ લૂછી નાંખી. રજનીકાન્ત એ જોઈ ગયો.

એટલામાં મતોરમાના બાઈ આવી મડયા. બધાં બેગોં થયાં. ચઢાપાણી નાસ્તો થયાં. કુસુમની ચર્ચગાંઠ સારી રીતે ઉજવાઈ.

ત્યાર પછી રજનીકાન્ત અને મતોરમા પોતપોતાના જગત્સુ બે મદિના વધુ જીવ્યાં.

(૮)

અને તે બેસતા વર્ષનો દિવસ હતો. પોતાના દિવાનખાનામાં એક મોટી ખુરસીમાં પડ્યો પડ્યો રજનીકાન્ત અભિનંદનપત્રો વાંચી રહ્યો હતો.

કંઈક અવાજ થયો. એણે ઉઘડું ત્યેડું. એણે મતોરમાના બાઈ ઈંદુભાઈને જોયા.

“અહો, તહમે ક્યાંથી ઈંદુભાઈ! તહમને મ્હારાં નવા વર્ષનાં અભિનંદન.” રજનીકાન્તે સ્વાગત કયું.

“અભિનંદન તો તહમને આપવા જોઈએ” ઈંદુભાઈ ગણગણ્યા.

“કેમ?” આશ્ચર્ય પામતા રજનીકાન્તે પૂછ્યું. એમના હાથમાં પાકીટ જેવું હૃદય તે ધીમે રહીને એમણે ખોલ્યું. એક સુંદર ઓટોમોબાઈ લખવાની ચોપડી કાઢી. એ તથ્ય ચાર પાનાં ઉઘલાવ્યાં અને પંછીવું એક પાનું ઉઘાડી રજનીકાન્તને વાચવા આપ્યું.

એણે વાંચ્યું :

“હિંદુ સમાજની પરિસ્થિતિ સુધારવા વિધુર વિધવાનેજ પરણી શકે. અનેક વિદ્યાર્થીઓ આ વિવાહથી દૂર થશે. વયનાં કુળોમાં યશે નહીં અને તેથી થતા અસંખ્ય દુઃખી જીવનના દાખલા જરૂરી નહીં. પૂર્વાશ્રમના સ્નેહને અંજલિ અપાય તોય વિધવા વિધુરના લગ્નમાં કોઈને અન્યાય ન થાય. પ્રૌઢ દિલ પોતાને મમે તેવુંજ જોણા લે, એટલે એકબીજાને રસિક જીવને મળે. સુરક્ષિત અને સુખ્યવસ્થિત જીવન જાય. બાળવિધવાને આવાં લગ્ન સિવાય બીજું કયું સુખ હોય? અને અનેક જીવાનીયાઓને ફરજિયાત કુમાર જીવન માળવું પડે છે તે ન પડે. પૈસાવાળા તેમના જીવનના સુખ પર તરાપ ન મારી શકે.

“રજનીકાન્ત”

રજનીકાન્તે કુસુમની જન્મતિથિનો દિવસ યાદ આવ્યો. તે દિવસની ચર્ચાની નોંધ છે એવું ૨૫૫૨ સમજાયું.

આગળ વાંચ્યું:—

“મ્હને આ વિચાર બહુજ મમે છે. જે મ્હારા અંતરમાં આજ પાંચ વર્ષથી રમે છે તે આજે રજનીકાન્તને મ્હોડેથી મ્હે સાંભળ્યું. ફનિયામાં કોઈને જીવ આપણે માટે તથાતો હોય એવી ભક્તિની કેટલી જરૂર છે! એના વગર નથી જીવાતું... કેવો વિધિનો સંયોગ!

“મનોરમા”

આવણુ પૂછ્યાં.

રજનીકાન્તે ચોપડી પાછી આપી.

“હવે, એ તો કુસુમની જન્મતિથિને દિવસે ચપેલી ચર્ચાની નોંધ છે.” નીરસ જવાબ આપ્યો.

“પણ નીચે લખ્યું છે તે વાંચ્યું?” સામે પ્રશ્ન ચલે.

“હા.” મનોરમાનાં બુદ્ધિવૈભવ, “અને રસિકતા કેવાં દિલ હરી લે એવાં હૃદયો એની કલ્પના વડે રજનીકાન્તે દિલને સંતોષ્યું.”

“અત્યંત સુંદર, દિલ બદલાવે એવી રસિક, બુદ્ધિવિલાસથી રીઝાવે એવી બુદ્ધિમાન” એ વિચાર—એ પૃથક્કરણ એને આનંદ આપવા લાગ્યા.

મનોરમાના માઈ એને જોતા થોડી વાર બેસી રહ્યા.

“કેમ કાંઈ બોલતા નથી?” આખરે એમણે પ્રશ્ન કર્યો.

"ખાસ કંઈ નહીં, તમારાં બહેન કેવાં આદર્શ રૂપ છે તેનો વિચાર કરતો હતો. પણ બિચારોને વૈષ્ણવ એટલે કેટલાં દુઃખી !" રજનીકાન્ત ગણગણ્યો.

"એ દુઃખ હવે ટાળવા ધારું છું." ઇંદુભાઈએ ઉમેર્યું.

"એ તે શી રીતે ચાય ?" આશ્ચર્ય પામતો એ સ્ત્રી ગયો.

"આ જંગલ જેવા ધરની આવીક બનાવીને !" અક્ષરે અક્ષર પર બાર દેતા ઇંદુભાઈ બોલ્યા.

"ના, ના. એમને એવી છદ્દ કરી તદમે દુઃખી ન કરશો. એ વાત એમનું હૃદય શી રીતે માની શકે !" રજનીકાન્તે ઉમેર્યું.

ઇંદુભાઈએ ઓટોમાફ પુઝા પાનાં ફેરવાવ્યાં. બીજું એક પાનું કાઢી રજનીકાન્તને પાંચવા આપ્યું.

એણે વાંચ્યું:—

"હિંદુ સમાજની મ્હારા જેવી બાળ વિધવા ! તારી દશા તો સહુથી ન્યારી છે. પતિને લગ્નની ચોરી મદાજ પહેલો અને હેલો જોયો હોય છતાં એ પતિ પરના રોદનો ચિરામ તારા હૈયામાં હંમેશ જળતો રાખી તારાં સુખ, મનોરથ, શરીર, બધાંની આકૃતિ આખ્યાં કરવાની !

"મ્હારા પતિનાં આછાં આછાં સ્મરણો છે, પણ તે જીવન કેમ નિભાવે ? પરણ્યું તોય મ્હારું દિલ કુમારું જ છે.

"હૈયું નથી કમ્પ્લ કરતું કે વિધવા થઈ એટલે જી મનુષ્ય મટી ગઈ. બિચારી બાળ-વિધવાના હૈયામાં શા શા મનોરથો જગતા દશે તે બહાનસોલાં યતાં સંસારનાં દમ્પતીઓ નથી સમજ શકવાનાં. હિંદુ સમાજ બાળવિધવાને જ ત્યાગ, આત્મહોગ, વૈરાગ્યની ઘૂંસરી કેમ વળગાડે છે ? સમાજની નીતિને નામે ફેટલી વિધવાઓને અધમ જીવન ગાળવું પડે છે ! જેનું દિલ સ્વાભાવિક મનુષ્યહૃદયની લાગણીઓ ખાળી વૈરાગ્યવૃત્તિ નથી કેળવી શકતું તે લોકોને છૂટ આપવાથી જે જગતની પછવાડે અધમતા ચાલી રહી છે તે ન ચાલે. જે મનુષ્ય મટી દેવ થઈ શકે છે તેનો સંવાસજ નથી. તે તો દેવ જ રહેવાના. પણ જે મનુષ્ય રહેવાજ સરખાય છે, તેને પ્રતિબદ્ધ જાય તો કેટલું સુખ ચાય !"

"મનોરમા."

રજનીકાન્ત વાંચી વિચારમાં પડી ગયો: "બસે, તેથી શું ?" મ્હારા તરફ એમનું દિલ આકર્ષાય છે, મ્હારું બાળ્ય ઉઘળું કરવામાં એ સુખ જીએ છે તે જાણ્યા વગર કાંઈ કહેવું એ ઉતાવળું પગલું કહેવાય." ધીરે ધીરે વિચાર કરતો, કરતો રજનીકાન્ત બોલ્યો.

ઇંદુભાઈ રજનીકાન્તનું હૃદય દા પાડે છે એ જોઈ શક્યા. રજનીકાન્તને ભોમ્મ રત્ના એની મુખમુદા પર અજળ દુઃખની છાયા છવાઈ. એના કપાલે કરચલીઓ વળી, એણે એક હડા નિઃશ્વાસ મૂક્યો.—એ બધું ઇંદુભાઈએ જોયું.

ચોડી વારે વજવામાંથી એમણે કાપરી કાઢી. તેમાંથી એક કામળનો ફુલો કાઢ્યો.

"હ્યો, આ બુલ્બો." રજનીકાન્તને આપતાં ઇંદુભાઈએ કહ્યું.

રજનીકાન્તે તે લીધો. ધીમે રીતે ઉપાડ્યો.

“અરર ! મહને શું થઈ ગયું છે ? રજનીકાન્તનો પરિચય મ્હારા હૃદયમાં એક આર્થ વિધવાને ન છાજે એવા ભાવો કેમ પ્રગટાવે છે ? એમના દુઃખની વાત જાણી મ્હારું દિલ એમના ભણી બેસાય છે. ખરેખર એ સાચું જ કહે છે કે દુનીયામાં આપણે માટે જેનું દિલ તણાય એવા એક પશુ રનેલી વગર જગતમાં જીવી શકાતું નથી—પશુ એમનું જીવન કેટલું નિર્મળ છે ! હા, તે દિવસે સનસેટ પોઈન્ટ પર મ્હને પ્રથમ જોઈ ત્યારે એમનો આત્મા મ્હને અનિમેષ બાળી રહેતો હતો. ત્યાર પછી આટલી વખત બેગાં થયાં હોઈશું, પશુ કેવું સંયમી વર્તન !

“હું જ અધમ. એમનું નામ યાદ આવતાં અંતરમાં ત્રિફળ થાઉં છું. મ્હારું દિલ ત્યાં કાચ જાણે કેમ દોરાઈ જાય છે ! રોશું નથી રોકાતું.”

“પશુ હાય ! બાઈ બાબી મ્હારે માટે શું ધારશે ? અરે ! એ વિચાર—જે મોંગણી એમને કહી જ શી રીતે શકાય ?

“છેલ્લી ફેરી બોલું : “બહાલા રજની !” કેવું અંતરે સુખ થાય છે. હા ! હવે નહિ યાદ કરું. મ્હારે તો મ્હારા ચંદ્રનું જ નામ જપતું જોઈએ.”

રજનીકાન્તે મનોરમાનું અંતર પારખ્યું. કામળ પાછો આપ્યો, ધડીમર એ કાંઈ બોલી શક્યો નહીં.

“હું અંતરમાં અધમ થયો. ખીજને અધમ બનાવવાનું સાધન બન્યો. એ વિધિ !” આવેશમાં એ બોલી ગયો.

x

x

x

x

અને પછીથી મનોરમા અને રજનીકાન્તનાં વૈદિક વિધિથી લગ્ન થયાં. મનોરમાના ભાઈએ જ્ઞાતિનાં ને સમાજનાં બન્ધનો તોડી ફેંકી દીધાં. પરણી તોય કુમારી મનોરમાનું જીવન બગાડવાનો સમાજને કાંઈ અધિકાર નથી એમ એ હંમેશા દલીલ કર્યા કરતા.

એના ભાઈએ વિદાય કરતી વખતે મનોરમાની એના ટેબલમાંથી ઓરોઆફ્યુક તથા કામળને ફુલો ચોરી જવા માટે માશી માંગી. અને રજનીકાન્ત અને મનોરમાને સુખી જીવન ઇચ્છ્યું. મનોરમાએ ઉપકારવશ હૈયાનાં લાગણીઓનો એક અશ્રુપૂર્ણ મીઠી સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો.

x

x

x

x

મનોરમા ઘણી ફેરી રજનીકાન્તના ખમા પર માથું નાંખી હાંકી કહે છે :

“રનેલી દિલની દૃષ્ટિ એ તો મનુષ્ય આત્માની પિપાસા—એનાં વગર આપણે કેવાં થઈ ગયાં હોતે !”

કોયલ નો! ટહુકે!

.....લેખક : વામુદેવ રામચંદ્ર સેલત.

(અલભેલીરે અંબે માત. નેવાને જઈએ—એ લય.)

(રાસ.)

સખી! રંગભર્યો ઋતુરાજ, કોયલ નો! ટહુકે!

સખી! ફાલે મધુ રસ સાજ, કોયલ નો! ટહુકે!—ટેક!

લલિત લવંગ ઇલાયચી વેદ્યો,

શેલે તરુવર સાથરે,

અખલાજન એકલ આ ઋતુમાં,

રહતી હીન અનાથ!—કોયલ નો!

સારસ આવ્યા ને મૌરલારે આવ્યા,

આવ્યા ભુલભુલ કીરરે,

ગોકુળથી નવ બહાલમ આવ્યા,

બનતું હર અધીર!—કોયલ નો!

બહાણારે વીત્યાં ને રાતડી વીતી,

વીત્યા દિવસ બપોરરે,

કાગળ વીણુ અમ જીવન વીત્યાં,

નિર્દય નંદકિશોર!—કોયલ નો!

કસ્તુરી લીધી ને કુકુમ લીધાં,

લીધ ગુલાલ મુરંગરે,

કોડભર્યાં બળવું ફાગ રમીયું.

પ્રિયતમ નટવર સંગ!—કોયલ નો!

રસરસિયો, રસરાજ, રસેશ્વર,

મૂંડી ગયા મધુપૂરરે,

બંગ કયોં રસરેલ મહોં સખી!

આજ થયા બહુ દૂર!—કોયલ નો!

સમાજ અતેકને અન્યાય કર્યો છે. તે સર્વેમાં ચોરને તેણે કરેલો અન્યાય કદી પણ ન બૂંસાય એવો છે. ચોરના કાર્યમાં તે કાંઈ પણ પ્રકારની મદદ કરતી નથી, તેને માટે શાળાઓ સ્થાપતી નથી, ચોરના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો રચતી નથી. કલાકોવિદોને ઇનામ આપતી નથી એટલું જ નહિ પણ અનેકાનેક અંતરાયો છતાં પણ જે નરસાદ્દીસો એ કલામાં પારંગત થાય છે તેમને એ સરકારની મદદથી કેવા કેવા ક્ષુદ્ર ઉપાયો વડે કાર્ય કરતાં અટકાવે છે એ સર્વવિદિત છે.

આમ છતાં પણ ચોરો તો સમાજ પર ઉપકાર કર્યો જાય છે. ઘાટં પ્રત્યપિ સત્યમ્ નહિ તો સુન્દરમ્ તો તેઓ આવરેજ છે. ધારાસભામાં દરેક જાતિ ને પ્રાંતના આપણે પ્રતિનિધિઓ મોકલીએ છીએ, પણ ચોરના તરફથી પ્રતિનિધિ મોકલાવવાની કોષ્ટને કેમ સ્વઝ નથી પડતી? હા, ધારાસભામાં જેસનારાઓમાંથી ધણાને એ કલા તરફ પક્ષપાત દરો પણ સત્તાવાર રીતે ચોરો તરફથી મોકલાએલો પ્રતિનિધિ તો ત્યાં એકે નથી. આથી એ કલાના વિરોધીઓ ફાવી જાય છે અને ચોરોની વિરુદ્ધ પોતાને ફાવતા કાયદા ઘણા જાય છે. પરંતુ ઈશ્વરના રમેશો આ જગતમાં અસત્ય કદી દેખાતું નથી, અન્યાય ન્યાયથી કદી દારતો નથી અને શાક્ય સામન્યથી કદી પરાસ્ત થતું નથી, એટલું શ્રદ્ધાળુ અને આરથાશીલ મનુષ્યને આશ્વાસનનું કારણ છે.

સામાન્ય રીતે આપણે ચોરો તરફ તિરસ્કાર કે બપતી વૃત્તિથી જોઈએ છીએ. પરંતુ જે વીરતા, ધૈર્ય, બુદ્ધિચાપલ્ય, સમયસચકતા, કાર્યતત્પરતા, ઉદ્યોગપરાયણતા અને ખાસ કરીને મતાંતરસહિષ્ણુના ચોરો દાખવે છે તે જાણે પછી તેમના તરફ માન સિવાય બીજી કોઈ પણ દૃષ્ટિથી જોવું અશક્ય છે. મારા એક વિદ્વાન મિત્ર કહે છે, 'નાનપણથી જ ચોરની અનેકાનેક પરાક્રમકથાઓ આપણા હૃદયમાં કોતરાઈ ગએલી હોય છે. જે બયમિશ્રિત પૂજ્ય-બાવધી પાવનીરુ ધર્મપરાયણ પુરુષો ઈશ્વર તરફ જુએ છે, તેવા જ બાવધી બાલકો ચોર તરફ જુએ છે. જેના આગમનના અણસારા માવધી બા મૂંગી બની જાતી, અને બાઈ (બાપા) માથે મેળે ગોઠડું એટલે લેતા તે અદ્ભુત વ્યક્તિ તરફ તિરસ્કારની વૃત્તિ કેમ સંભવે?'

ચોરો સમાજ પર એટલેટલા ઉપકાર કરી રહ્યા છે કે તેની મજાના કરવા બેસીએ તો ફરીથી ઉભા થવા પામીએ નહિ. એમજી રીસાએલીનાં રીસામણાં છોડામાં છે, માનિનીના કંઠમાં મુદ્દતા મૂકી છે, ઉન્નિદ્રોતે નિદ્રસ્થ બનાવ્યા છે, વજીરોનાં ગળવાં બર્ચાં છે, ભેંયાં, પોતિસ વગેરે રક્ષકો સાથે મળી સદાયકારી મંડળો બોળ્યાં છે અને વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓને લખવાની મુઝવણીમાંથી મુક્ત કર્યો છે.

Distribution of Wealth (લબની વહેંચણી) એટલે શું તે ચોરોના સમાજને સક્રિય રીતે સમજાવે છે. મારા એક મિત્રને અર્થશાસ્ત્રનાં અનેકાનેક પુસ્તકો પાંચ્યા છતાં એ

સિદ્ધાંત સમગ્રનો ન્હોતો તે, બ્યારે એમને ઘેર ચોરી થઈને એમનું દ્રવ્ય વિમુક્ત થઈ ચોડું એમને ત્યાં રહ્યું ને ચોડું ચોરને ત્યાં મળ્યું ત્યારે, એક રાતની અંદર સમગ્રજ ગયો !

જેની પાસે અધિક દ્રવ્ય હોય છે તે એછા ધનવાળા પુરુષો તરફ તિરસ્કારથી જોતાં શીખે છે, અને ધનના મદમાં બાત જૂલી જાય છે. ચોરો આવા પુરુષોનું ધન હરી લઈ તેમને નષ્ટ બનતાં શીખવે છે અને તેમના મદનું મદન કરી તેમની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવામાં સાધનસૂત થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અર્થ એ અનર્થનું મૂળ છે. ધનની માયામાં મુગ્ધ થઈ મનુષ્ય સંસારની જાળમાં ફસાતા જાય છે; અર્થોપાર્જન ને તેનાં સાધનોમાં રમ્યો પડ્યો રહી ઇશ્વરોપાસનાથી વિમુખ થતો જાય છે. આવા અનર્થવદ્ધ ધનની પીડામાંથી મનુષ્યને મુક્ત કરનારા જગત્માં એ જ છે—એક સદ્ગુરુ અને બીજો સચ્ચોર; ને છતાં મનુષ્ય બંનેને અન્યાય કર્યો જાય છે !

મહાત્મા ગાંધીએ કાયદાનો સંવિનય ભંગ કરવાનો ઉપદેશ હજી હમણાંજ આપણને આપ્યો છે; પરંતુ ચોરો નિરંતર કાયદાનો સંવિનય ભંગ કરતાજ આપ્યા છે. શસ્ત્ર રાખવાનો પરવાનો ન આપીને સરકારે આપણને નિર્માત્ર બનાવી મૂક્યા છે. ચોરોએ એ કાયદાનો સંવિનય ભંગ કરી આપણી નષ્ટ થતી વીરજીને બચાવી રાખી છે. અમુક સ્થળમાં રજા વગર પ્રવેશ ન થાય એવો કૃત્રિમ કાયદો કરી સમાજે સજાદી ભૂમિ ગોપાલકી પાપે અટકાવેલી છે. એ પુરાતન પવિત્ર નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. ચોરોએ એ કાયદાનો પણ, સામા મનુષ્યની સામજી ઉલ્લંઘનનો પ્રસંગ ન આવે તેની પૂરેપૂરી કાળજી રાખી, ભંગ કર્યો છે. આ વસ્તુ મારી, બીજાની એ ન લેવાય' એવા વચ્ચે મમતાદર્શક નિયમનો ભંગ પણ ચોરોએ તમારી વસ્તુ બીજાની લઈ શકાય છે એમ દર્શાવી, કર્યો છે.

ચોરો સમાજ પર આવા ઉપકારો કરી શકે છે કારણ કે તેમનામાં સામાન્ય જનસંમુદ્ધ કરતાં માનસિક, દાર્દિક તેમજ આત્મિક ગુણસંપત્તિ ઘણા વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. અનેકની સાથે એકસે હાથે જન્મીને વીર ચોર આપણને પ્રાચીન કાલના રજપૂતોનાં વીરતાનું સ્મરણ કરાવે છે. આપણા કરતાં તેઓ કેટલા વંધરે ખદાદુર છે તેના ખ્યાલ, પચાસ આદમીઓ, ચાળીસ પોલીસો ને દોઢ હજાર સ્ત્રીઓ મળીને બ્યારે એક ચોરને નથી પકડી શકતાં ત્યારે આવે છે, આપણી આધુનિક નિર્માત્ર શારીરિક અવરથામાં જન્મી સમક્ષ આપણે ગૌરવપૂર્વક કોઈનો પણ નિર્દેશ કરી શકી - એમ હોય તો તે ચોરોનોજ છે. ખગદ ફેંકે, હનુમાન ફેંકે, ત્વરિત ગતિની હરિકાઈ, સંતાડકડી વગેરે રમતોમાં આપણી પ્રજાનું ઉગળું મ્હોં રાખનાર આપણા ચોરોજ છે. ક્રમા ધીરસ્વ મૂવણમ્. એ ન્યાયે આવી અદ્ભુત વીરતા સાથે તેમનામાં કામોનો ગુણ પણ અતિ વિરલ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. અધારી રાત્રે સુખ-વિલાસનો પરિત્યાગ કરી, માથે કંઈ કંઈ ચિંતાઓ વહેરી, પારખા ધરમાં પ્રવેશ કરી, અનેક અપરિચિત વસ્તુઓ સાથે અચાનક ફટાઈ બ્યારે એ તીજેરીનું તળિયું ખાલી જોતો દશે ત્યારે એની ઘટિાં કેવી થતી હશે તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ નથી. કોઈ પણ મનુષ્યને કોઈ ચડે તેવી અવરથામાં આવ્યા છતાં એ ખીજવાટની જૂઝ સરખી પણ પાડતો નથી. ધરનો માલીક

નિઃસ્કંધ, નિર્મળ છે એમ જાણ્યા છતાં પણ તેના અયોગ્ય લાભ લેતો નથી; એટલું જ નહિ પણ તે સૂતો હોય તો તેની ઉંઘમાં ખસેલ, પણ ધોંયાડતો નથી । એ બંધાયો હોય, આસપાસ દમરો આદમી ઉભા હોય ત્યારે કેટલાયે પુરુષોની વીરતા જાણત યાય છે, તેઓ એની નિઃસ્કંધ, નિઃશસ્ત્ર અવસ્થાનો લાભ લઈ એના પર પ્રદારો કરે છે, કાંઈક તો મ્હોંમાં પાણી ભરી લાવી દૂર ઉંભા રહી એના પર કાગળો કરી જાય છે । છતાં મુખમાંથી કંડુ વેણુ સરખું એ કાઢતો નથી । નિઃશસ્ત્રતાના પંચમાં ચિત્તરતા, ઉદાસીન, રિયતપ્રય યોગી સમો એ સર્વ લીલા જોયાં કરે છે । મુખ પર કાંઈ પણ પ્રકારનો વિકાર એ દાખવતો નથી. કેવી અપૂર્વ ક્ષમાશક્તિ ને કેવો અદ્ભુત સંયમ ।

બુદ્ધિવૈભવમાં તેમની તુલનામાં આવે એવા પુરુષો વિરલજ દશે, વક્રીઓની તકરાર સાંભળી, પૂરાવાઓ તપાસી જ્યુરીની મદદથી અમુક મનુષ્ય ગુન્હેગાર છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવામાં જોટલી બુદ્ધિની જરૂર પડે છે તેના કરતાં કેટલી વધારે બુદ્ધિની આવશ્યકતા પરાયા મનુષ્યના ધરની આંતર વ્યવસ્થા જોયા વગર તેની તીજેરી ક્યાં રહેતી હશે તે શોધી કાઢવામાં, તે શોધી કાઢ્યા પછી પણ તેમાંથી માલ વસ્તુનું મદલ કરવામાં, અને મદલ કરેલી વસ્તુનું સંગ્રહાપન કરી તેનું રક્ષણ કરવામાં-ટૂંકમાં યોગ અને ક્ષેમની સિદ્ધિ કરવામાં-છે, તે જો ન્યાયાધીશ જાણે તો પોને ન્યાયાસન પરથી ઉતરી પાંજરામાં ઉમેલા ચોરસિંહને એ આસન પર સ્થાપિત કરે । આપણા અનેક કેળવણેલા પુરુષો કરતાં તેમનું જ્ઞાન ઘણું વધારે સંગીન, જીંડું અને અનેકદેશી હોય છે. તાજાં તથા તીજેરીઓના રચનાત્મક કાર્ય તેમજ પ્વસાંત્મક પ્રતિશ્ર્વનું તેમને અદ્ભુત જ્ઞાન હોય છે. કઈ ભીંત પોલી છે ને કડિયાની મદદ વગર માંત્ર દૃષ્ટિનિહ્વેપથી તેઓ કહી શકે છે. આપણને આપણા ધરમાં પ્રવેશ કરવાના બે કે ત્રણથી વધારે રસ્તાનું જ્ઞાન હોતું નથી. મોડી રાતે આપણા અવાજથી આખા જગતને ગભરાવી મૂકવાનો ઠરાવ કરી સમાજમાંથી ઘેર આવીએ, ધર્મપત્ની બારણાં બંધ કરીને નિદ્રાવશ થઈ ગયાં હોય, ને બની શકે તેટલો મ્હોટો અવાજ કાઢ્યા છતાં પણ તેને ઉઠાડી શકવાને આપણે અશક્ત થઈએ ત્યારે ‘એટલા પદ્મ ગત માળવી પડશે કે શું !’ એવા વિચારથી આપણી રિયતિ કેવીં કરુણ થઈ જાય છે તે ધણાની અનુભવસિદ્ધ વાત હશે. પરંતુ ચોરો તો ગમે તેવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ કોઇને જગાડ્યા વિના તમારા ધરના ત્રીજ માળની બંધ ઝોરડીમાં પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ શોધી કરે છે । આપણે હાથે મૂકેલી વસ્તુ ધણી વખત આપણને જડતી નથી. એ લોકો ગમે તેણે ગમે ત્યાં સંતાડેલી વસ્તુ જોળી કાઢે છે. ઉંઘ ન આવતી હોય ને પાંચવાને માટે આપણે ચોપડી લેવા જઈએ ને વેળા દીવો ઝાંખો થઈ ગયો હોય તો આપણે ખુરશી કે કબાટ સાથે સત્તર વાર અકળાઈએ અથવા એકાદ ગોળ ટેબલની આસપાસ બમ્યાંજ કરીએ । પરંતુ ચોરોનાં નયન તો અધારામાં વિશેષ સતેજ યાય છે. આપણા ભરેલા ધરમાં એકાદ પારકા માણસ આવ્યો છે એટલું જાણતામાંજ આપણે એમનાં થઈ જઈએ. એ પોને પાંજરા ધરમાં જાણીપુઝીને એકલો આવ્યા છતાં ગભરાતો નથી, પણ દિંમતથી, દહતાથી પોતાનું કાર્ય આટોપી લે છે.

Plain living and high thinking (સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારો) માંજ

એ જીવન વ્યતીત કરે છે. આપણા વૈભવવિલાસાદિથી એ કેવળ અજાણ્યો હોય છે. મહાત્મા ગાંધીએ માત્ર કમ્બ પહેરવા માંગ્યો ત્યારે આપણે ચકિત થયા હતા. એ તો, હંમેશા કમ્બ પહેરે છે, એટલું જ નહિ પણ કવચિત્ અન્ય મનુષ્યને પણ કમ્બ જેટલું રાંખી ખીજાં વસ્ત્રો કઢાવી નાંખી મહાત્મા ગાંધીની કાઠિએ ખેંચાડે છે! સત્સંગ એનો જીવનમંત્ર છે. પ્રતિષ્ઠિત પુરુષના ઘરમાં જવાની એને હંમેશા ઇત્થણ હોય છે. 'એકાદશી એવજીવનાં જગત્તુ અતિ કમ્બ તને લાગે' એ ક્યારેકના આલેખ એને લાગુ પડી શકતો નથી. એકાદશીજ નહિ પણ ખીજાં અનેક પર્વના પ્રસંગે એ જગત્તુ કરે છે. યા નિશા સર્વમૂતાનાં તત્ત્વ્યાં જાગર્તિ સંચમી! એ ગીતાવાક્ય એનેજ માટે લખાયું હોય એમ લાગે છે. આપણા કરતાં જીવનનો મોદ પશુ એને એકો હોય છે. આપણા કરતાં સાહસશક્તિ એનામાં ઘણી વધારે હોય છે. કાલમ્મસે એક ખંડ શોધ્યો તેમાં એ પ્રખ્યાત થઈ ગયો. એ તો હંમેશા નવનવા લૌગોત્રિક ખંડો શોધ્યાં કરે છે; પરંતુ કીર્તિનો એને લોભ નથી. કીર્તિથી તો કલટો એ દૂર નહાસે છે. અશુધારી કીર્તિ આવી મળે, લોકમાં પોતાનું નામ પ્રસરી જાય તો એ પોતાનો મહેરા ને નામ પણ ફેરવી નાંખે છે! લોકો મળવા આવે એવા ભયથી જ્યાં કોઈ ન આવે એવા સ્થળમાં નિવાસ કરે છે અને સાધુજનોચિત એકાન્ત જીવન ગુમરે છે. વર્તમાનપત્રમાં પોતાની છબિ કે નામ આવે તેમાં એને જરા પણ ખુશાલી થતી નથી. લોકોમાં એ ભજે છે, પણ તે માત્ર કાર્ય કરવા પૂરતોજ. લોકોથી એ અલિપ્ત રહે છે. ઘેર ઘેર ફરીને એ લોકોની ખબર રાખે છે; એના ખબર કોઈ ન રાખે તેની એને પરવા હોતી નથી. પ્રારબ્ધમાં એને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા હોય છે, પણ પુરુષાર્થનો એ ત્યાગ કરતો નથી. બંધન ને મુક્તિનો આ ભવમાંજ સદેહે એ અનેકવાર અનુભવ કરે છે. પરમહંસ સંન્યાસીની પેઠે બંધનોથી છૂટી મુક્તિ મેળવવા એ બંધકર તપશ્વર્ધો કરે છે. બદ્ધ દશામાં પણ એ વૈભવવિલાસના માયામાં ન ફસાતાં, દેહદમન કરી નિયમિત જીવન ગાળી મુક્તિ મેળવવા તલસે છે; ને માયા કરતાં પણ મજબૂત એવા બીંતના આવરણને એ જાન ને એમનની સહાયતાથી જોડે છે. જમના ત્રિધિનિગેધથી એ પર હોય છે. વૈદ્યાસ્તસ્ય અધેદ્યા મયન્તિ! એ ત્યારે વેદ કે શાસ્ત્રોની આજ્ઞાનું પરિપાતન કરવાને એ બધાએત્રો નથી. સહજાનીની પેઠે એ હંમેશા સર્વતંત્રસ્વતંત્ર હોય છે; ને છતાં સાચા પ્રહારાની પેઠે એ જાણતો નથી કે 'મને પ્રહારાન થયું છે.'

આ દ્રવ્યચેત્તોનંજ આપણે અન્યાય કરી રહ્યા છીએ. ખીજા અનેક પ્રકારના ચોરા આપણી વચ્ચે વસે છે તેમની ક્યાં તો આપણે ખુલામદ કરીએ કે ક્યાં તો તેમનું અનુકરણ કરીએ છીએ. જેને વિજેતા પ્રભુ 'Right of conquest' (વિજયાધિકાર) માનીને પારકાની ભૂમિ પોતાના કબજામાં લે છે તે એક પ્રકારની ચોરી નહિ તો ખીજું શું? પણ એ ચોરીને આપણે વિજયના મહાતામે એળખીએ છીએ. ચોરી મોટી લિમિટેડ કંપનીઓના ડિરેક્ટરો આ કળતો કેટલી વાર અમલ કરે છે તે ક્યાં અજાણ્યું છે! પ્રખર સનાતન ધર્મ-વક્ત્રવ્થી ધારી ને ચોટસી સમેત બેઘાની દુકાનના ખુલાખાં બરાઈ, 'સેમન' પીતો હોય તો તે ચોરી ન કહેવાય! કબજામાં પાડાં રમવા જવું હોય ને ત્યાં મોડું થવાનો સંભવ હોય ત્યારે પોતાની ઓળિ 'મારે આવે અદ્વિષ્ઠમાંથી આવતાં મોડું થશે' એમ કહેનાર મનુષ્યો

ગ્રોહા છે ! ખરું જોતાં તો મનુષ્ય જન્મથીજ ચોર હોય છે. નકલ એ એક પ્રકારની ચોરીજ છે. ખાસક ન્હાનપણથી પોતાના સમાગમમાં આવનાર મનુષ્યોની બાપા, ચાલ વગેરે ચોરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આંખણા રીતરિવાજ, રૂઢિ પ્રણાલિકાઓ એ સર્વ આંખણા પૂર્વજોની આપણે સમર્થ ચોરેલી મિલકત સિવાય બીજું શું છે ? આપણા રસરાજ કૃષ્ણ ભગવાન પણ 'આંખણચોર' નહોતા ?

ચોરી ચાર પ્રકારની છે. હૃદયની ચોરી, લગ્નની ચોરી, સાહિત્યની ચોરી ને દ્રવ્યાદિની ચોરી. હૃદયની ચોરી કરનારને કોઈ સજા કરતું નથી. ઉલટું હૃદય ચોરનારને ચરણે ચોરા એવા હૃદયવાળી વ્યક્તિ પ્રાણ પાયરવા તપર જને છે ! લગ્નની ચોરી એ હૃદયમાં અવનવા ભાવો પ્રગટાવે છે, અપૂર્વ આલ્સલાદનનક લાગે છે, ને તેની રક્ષા કરવા માટે જીવે ઘેર ચોરી બંધાઈ હોય છે તે કેટલો શ્રમ લે છે ? 'સાહિત્યમાં તો ચોરી ચાલે' એ સિદ્ધાંત સર્વવ્યાપી થઈ ગયો છે. સાહિત્યકાર તો ક્યારે ને ક્યારે ચોરી કરતાં અચકાતો નથી. જીવનમાંથી કે સમાજમાંથી એ પોતાનાં પાત્રો ચોરી લે છે, અને એ ચોરી સફળ થાય છે તો એની કૃતિ ધણી realistic (વાસ્તવિક) ગણાઈને સર્વત્ર પ્રશંસા પામે છે ! આ સિવાય વહેપારની ચોરી, કસબની ચોરી, કઢાની ચોરી વગેરે લોકમાં આદર પામે છે.

આમ હૃદયની ચોરીનાં કવિઓ યથોચાન ગાય, લગ્નની ચોરી જીવનની અનેરી દ્વારણ લેખાય, સાહિત્યમાં ચોરી પ્રશસ્ત ગણાય, કસબચોરી ઉત્તેજનપાત્ર મનાય તો દ્રવ્યચોરીને આપણાંથી શિક્ષાગોચર શી રીતે કેરવાય ? છતર સર્વ ચોરીની પેઠે એ પણ સ્લાથ ને અનુકરણીય જ છે.

કદિ પ્રકૃતિ પાસ જઈ વિરમું,
 ઘડી એક લીલા મધુરી નિરખું;
 નમ પાર જઈ, કદિ ખૂબ ભયું,
 શયો તારક શું કદિ મૈત્રી કરું.
 કદિ અદ્રિતણા શિખરે હું ચઢું,
 ઘડીમાં ગિરિ કૈક ઉલંઘી જઈ;
 કદિ ગાઠ સુકા મહી વાસ કરું,
 વળી શાત મમાધિય સાધી લઉં.
 કદિ વારિધની અનુરાગી બનું,
 સહુ સાથે ત્યજી કદિ ત્યાં હું રમું;
 પ્રીતિ પૂર-ઉદ્ધાસથી ખૂબ બઝું-
 ઉર, ને મુખસંગીતમસ્ત કરું.
 કદિ પ'ખી બનું, તૃણપાન બનું,
 દુર દેશ વિદેશ પથે વિચરું;
 સરિતાજળબિંદુ કદિક બનું,
 લહરી સહ નૃત્યવિહાર કરું.
 મલયથી શું કદિ દિલ ખોલી રહું,
 મીઠું હાસ્ય રસાનંદ ઝીલી રહું;
 કવિતા કરું, ચિત્ર મહી ચિત્રરૂં,
 સહજપત એમ જીવું મધુરું.

મનુષ્ય માનવું જાણી જીવન એના આંતર જીવનનું દુખદુ પ્રતિબિંબ સદાય નથી પાડતું એવો ઉતાવળો વ્યાસિદોષ ન વહેરી લઇએ તોય કહી શકાય કે સામાન્યતઃ માનવજીવન જાણ અને આંતર જીવન એ બિન્ન પ્રવાહમાં વહેતી શકાય. મનુષ્યનું જાણી જીવન એ એના આંતર જીવન સાથે સંવાદી હોય તોય એના જાણ અને આંતર જીવન એના બે ભેદ પાડવામાં કશી ઉતાવળી જૂલ નથી. ચતી જાણ જીવન આંતર જીવનથી જરાય જુદી બાત નજ પાડતું હોય એવું એક રંગી જીવન માનવું માંભળી શકાય પણ અનુભવી તો નજ શકાય. જાણ જીવન એ નજરે પડતી સમુદ્રની સપાટી જેવું છે જ્યારે આંતર જીવન વિશાળ સમુદ્રના અગાધ પેટ જેવું છે. સમુદ્રની છાતી ઉપર ધપતી નાકા આપણે જોઇ શકીએ; સદાય ચલન-વલનથી અને કસરતથી ગૂઢ બનીને ઉપરોક્ત માંસલ ભાગ જેવા સમુદ્રના ટાપુઓ અને ખડકો આપણે નિરખી શકીએ; ઉંચા નીચા નાચના તરંગો પ્રવક્ષ કરી શકીએ; પણ એના અગાધ જળમાં શી શી દિલ્લયાઓ ચાલી રહી છે, કેટલા વાંકાચુકા પ્રવાહો દોડી રહ્યા છે, કેવાં કેવાં જળચરો નાચી રહ્યાં છે, કયા ખૂણામાં કયા રતો પડ્યા છે, એ ‘ખડું’ આપણે ગળીના માંગીએ તોય કેટલું ગળી શકીએ ? એનો પારજ કેમ કરીને આવે ! તો પછી સમુદ્રની સપાટી જેવું મનુષ્યનું જાણ જીવન તો સર્વને દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે છે પણ એજ મનુષ્યના સંમુદ્ર જેવા અગાધ આંતર જીવનમાં શું શું ‘ખડું’ હશે એ કયો તારો કુખડી મારીને પણ ગળી શકવાનો હતો ! બીજાનાં આંતર જીવનમાં કુખડી મારનારાય ધથા તારાઓ નજરે પડે છે, પણ એથી કંઈ એવું સમસ્ત આંતર જીવન જોઈ શકાતું નથી. સાચાં મોતી પાકે એવા જાળા સમુદ્રના વિશાળ હોલમાં હાથ લાગી શકે, કે જાતજાતનાં જળચરો પણ ઓગળવામાં આવે, ઢંકાયલા ભપંકર ખડકો ઉપર પ્રકાશ ફેંકના દિવાદાંડીઓય બધાવી શકાય, પણ છતાંય સમુદ્રનું પેટ તો અકળ અને અપ્રમેયજ રહે છે એમાં શંકા શી ? તો પછી મનુષ્યના આંતર જીવનમાં અહીં તહીં એકાદ બે વિકારો એ જીવનમાં કુખડી મારનાર તારાને હાથ લાગે, પણ એથી શું ? એટલાથી કંઈ એના આંતર જીવનનો રોડ ઘોડોજ થાય છે. શાં શાં જળચરે શા વિકારો એ ગૂઢ આંતર જીવનમાં રમી રહ્યા હોય છે, શી શી મગરમજ્જ જેવી લાગણીઓના ધોર સંક્રામો ખેતાર્થ રહ્યા હોય છે, શી શી દુઃખ રહેલા ખડક શી પ્રવળ દમ્બાઓ જોર કરીને બહાર કુટવાને તત્વથી રહી હોય છે, રત્ન સમાન રોહબાવો કયા કયા ખૂણામાં પડી રહ્યા છે, મોતી જેવી નિર્મળ ભૂમિઓ કેટલી પાકે છે અને પથરાય છે એ બધો તાજો કયો તારો કુખડી મારીને કદિએ ગળી શકવાનો હતો ? આંતર જીવનનો એકાદ ખૂણો હાથ લાગે એથી કંઈ એના સમસ્ત આંતર જીવનનો મેળ બેસાડી શકાયજ નહિ. એકનું આંતર જીવન બીજાને-પરને-સદાય અકળજ રહેવાનું.

જ્યારે આમજ છે તો પછી કેઈના આંતર જીવનનો સંપૂર્ણ તાજો મેળવવો એ પાટીયા

ઉપર ખેતી મમુદ તગવાના પ્રયત્ન કરતાંય હમ્મર ગણું દાસ્તારપદ ગણાવું જોઈએ; છતાં આ લેખમાં એવો એક પ્રયત્ન આદરી છે. હુબકી મારી તો છે. પછી જે હાથમાં આવે તે ખર્ચ. હુબકી ઉદ્દગ વિદ્વાન જરો એમ તો નથીજ ધાર્યું. હુબકી મોતીના ખાળામાં મરી છે એટલે વધારે નહિ તો ચોડાં સાચાં મોતી હાથ જરૂર લાગશેજ.

રામકવિ કલાપીનું ખાલ્ય જીવન તો જગજગદુરજ ગણાય. લાડીના ગામધણી પરણીને મુદ્દસથાપ્રમ અને રાજ્ય ચલાવતા હતા; એમાં એક અણુભણી પણ મનદગ બાળાને નિરખી એમના અંતરમાં વાતમથ્ય ઉભરાયું; બાળાને પિતા બનીને રમાડી; યુર બનીને બણાવી; મિત્ર બનીને લણાવી; દિતેચ્છુ બનીને પરણાવી; અને અંતે પતિ બનીને પત્ની બતાવી. એ બાળાએ સાવ અદૃશ્ય રીતે પોતાના કલાપી સાથેના સંગમકાળથી તે તેના અનકાળ સુધી કાંઈ અનોખીજ સત્તા, કાંઈ અવનવા ભાવ, કાંઈ અદ્વિત્ય મોહિની કલાપી ઉપર અદૃશ્ય રીતે પણ જમાવી હતી. કલાપીને કેકારવ કરવા પ્રેરનાર પણ એ બાળાની મૂક પત્નિ ગર્જના હતી; કલાપીને કળા કરી નાચતો કરનાર પણ એજ બાળાને નિર્દોષ ભારયુક્ત લાગણીપ્રદાર હતો; કલાપીને મરિતા—નીણા ઉપર અંગુલિ ફેંકતો કરનાર પણ એજ બાળાની અદૃશ્ય પ્રેરણા હતી. કલાપી આંસુ પાડતો ને પણ એ દેહ રાણીને પાવા માટેજ. કલાપીનું જીવન એ બાળા સાથે એલગ્રેત થયું હતું. એ બાળા હોઈનેજ કલાપી-કલાપી-હતો. એ બાળા કલાપીતા જીવનમાંથી લઈ લઈએ અંગ્રે કલાપી જાનેજ કલાપી મરી લાડીનો ધણી સુરસેનજ રહે છે. એ બાળા એવો જીવનમાં ઉમેરો એટલે કલાપી સુરસેન મરી કલાપીજ બને છે. આ સરવાળા બાદબાજીમાંય ચમત્કારભરેલો જનુ છે. છતાં આટલું અમત્કારભરેલું ખાલ્ય જીવન તો આપણે બરાબરજ જાણીએ છીએ. પણ એના આંતરજીવનનાં દ્વાર ઉઘડે એવી કાંઈ કુચી છે? હા. કલાપીનું આંતર જીવન ચિતરતા એના પોતાનાજ પત્રો છે. પણ એથી શું? એ પત્રો તો પોતે બીજને પોતાનું જીવન બતાવે છે એવા બાનપી લખાવતા છે. અને જ્યાં પોતાને પોતાનું જાન છે કે હું મારું જીવન બીજને બતાવું છું ત્યાં અણુભણે પણ પોતાનું આંતર નિગૂઢ મન બહાર પડવા જતાં પોતાના અનિગૂઢ મનને ચોરી રાખશે, અથવા એને જુદા રંગમાં રંગી બહાર પાડશે. બીજને હું પત્ર લખું છું એ જાનમાં માણસ પોતાના આંતર નિગૂઢ મનનું અંપૂર્ણ પ્રયત્નકરણ નથીજ કરી શકતો. કેટલાક નિગૂઢ આંતર બાજેજ એવા હોય છે કે તે સદય આપણા મનની ઉડાણમાં—બીજ નિગૂઢ મનમાં રહીજ જાય છે. એક દૃષ્ટાંત : હું બાપણ બરાબર સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરું. ચપ્પેંચપ્પેં સાંભળું; છતાંય જે આ બાપણ એ બરાબર સાંભળી લેવાની ખાતરજ સાંભળ્યું દગો તો ને બાપણ મારા અંતરના ઉપસા પડ ઉપરજ રહેશે. પણ જે નિગૂઢ આંતર માગ ખાલ્ય અંતર (Conscience) થી પર છે તેમાં એ પ્રવેશ નંદિ કરી શકે, અને પરિણામે એ બાપણની અંતર મને ઝાઝી નહિ રહે. પણ જે હું બાપણ બરાબર સાંભળું છું, ચપ્પેંચપ્પેં બરાબર કાને પડે છે એવો બાવજ નહિ રહે છતાં હું એકચિત્ત સંભળવામાં થઈ ગયો હોઈય તો જરૂર એ બાપણ મારા ખાલ્ય અંતર (Conscience) ની ઉડાણમાં આવેલ નિગૂઢ મનમાં રિપર થશે અને એ અંતર મને ઉડી અને કાપમ રહેશે.

ધણી વાર આપણું કામ કરવું અનિગૂઢ અંતર આપણને દેગો દીધાં કરે છે. જ્યાં સુધી નિગૂઢ અંતર કોઈ પશુ કાર્યમાં ન પરેવાય ત્યાં સુધી ખરી લીનતા-તનમયતા-આવતી નથી. તેજ પ્રમાણે બીજાને હું મારું ખાનગી જીવન કહું છું એ કહેવામાં ખરા નિગૂઢ રાનની લીનતા કે તનમયતા નથી હોતી; અને એટલા દરજ્જે અનન્યતા આપણે બીજાને એતરીએ છીએ, અને એમ છતાં એક વખત એમ ધારો કે બીજાને અંતર જીવન કહેવામાં કહી ચોરી આપણે નથી જ કરતા; કારણ કે જે બીજાને આપણે કહીએ છીએ તે આપણે મન બીજા નથી પણ હું જ છું, તોય એ બીજા હુંને પોતાના હુંના અંતર જીવનના સર્વ ખુશીખાંચમાં સંપૂર્ણ રીતે તો નહિ જ બતાવી શકાય. અને પત્રદારા એ અંતર જીવનના વિવિધ રંગો સંપૂર્ણપણે બતાવવા એ તો છેક અસંભવિત છે. એટલે કલાપીના પત્રો ઉપરથી આપણે એના અંતર જીવનનો તાજા આ નાના લેખમાં ન મેળવીએ એજ ઠીક છે.

સારે એની “હૃદયત્રિપુટી” છે તે એનું અંતર જીવન બતાવવામાં કામ ન આવે? ના; એ “હૃદય ત્રિપુટી” તો ચોરાવવા મનની ઉત્પત્તિ છે. એમાં તો એના પત્રોથીયે એણે જાણવાનું મળે. ત્યારે હવે બીજા કોઈ બાજુ સાધન એના અંતર જીવન ઉપર અજવાળું પાડે તેવું છે? હા. એનો “કેકારવ” એના અંતર જીવન ઉપર અજવાળું મારું પાડી શકે છે. પશુ આખો કેકારવ સુંઘવા બેસીએ તો તો આરોગ ક્યારે આવે? એ લાંબી કમકાટ તે કાણ કરવા બેસે? આપણે તો એ કેકારવમાંથી ફક્ત એકજ કાવ્ય ચૂંટી શેવું છે; અને એ કાવ્ય ઉપરથી એના અંતર જીવન ઉપર કેટલો પ્રકાશ પડે છે, તેજ જોઈશું.

કલાપીનો “કેકારવ” ધણે ખરા આત્મલક્ષી કાવ્યોત્તમ સંચદ છે એ તો નિઃશંક જાત છે. આપણે જે કાવ્યની મીમાંસા કરવા અને એ દ્વારા કલાપીના અંતર જીવનનું પૃથક્કરણ કરવા ધાધું છે એ કાવ્ય સંપૂર્ણ આત્મલક્ષી છે. આપણે ‘ભરત’નું કાવ્ય લઈએ છીએ. આપણું કાવ્ય આત્મલક્ષી છે. ‘ભરત’નું વસ્તુ એતાં આપણને એ કાવ્ય પરલક્ષી લાગે છે; અને એ પરલક્ષી લાગે છે છતાં સંપૂર્ણ આત્મલક્ષી છે એથીજ કલાપીના અંતર જીવનની અનેક ગુંચવણો અને ગાંઠો આપણે એ કાવ્યમાં જોઈ શકીશું.

ભરતની કથા પુરાણી છે. હિતરા વરધામાં ભરત રાજાએ કુળધર્મ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થ લીધું છે. વનમાં રહે છે; કૃષિરમજન કરે છે. એમાં એક દિવસે મરતા દરજ્જાનો જીવ બચાવે છે; દરજ્જાને પોતાને આશ્રમે રાખે છે, એને પાળે છે, પોષે છે, લગાવે છે, ચાહે છે. દરજ્જા તો ભરતને ગળે વળગ્યું; ભરતનેય એ ગમી ગયું; તપમાં બંધ પડે છે એમ જાણે છે; છતાં દરજ્જા ગમેથી જઈતું નથી તે નથી જ જઈતું. તે કેક અંતઃક્રાંતિ પાસે આવે છે તોય ભરત દરજ્જાને વિસરી શકતો નથી. માથા દહ બધાઈ ગઈ હતી. છેવટે મૂંઝો તોય દરજ્જામાં જીવ રહી ગયો.

“ભરત” ના કાવ્યની આજ વસ્તુ છે. જરાય કવિએ ફેર કર્યો નથી. છતાં “ભરત” નું આપણું વસ્તુ કલાપીના અંતર જીવનનું હુંમહુ પ્રતિબિંબન છે.

“ભરત” ના કાવ્યમાં કલાપીનું અંતર જીવન હુંમહુ આવતું હોય તોય એ અંતર જીવન ચોરાવવા મનનું કહેલું ન કહી શકાય! આવી સડા વાપ છે! થતી હોય તો તે

અરથાને છે. કલાપી " ભરત " નું કાવ્ય લખે છે. વાચકો " ભરત " નું કાવ્ય વાંચશે; " ભરત " ની કથા જાણશે એ જ્ઞાન એ કાવ્ય લખવામાં જરૂર કલાપીનું દરોજ. પણ એ કથામાં જે પોતાના જીવનની સામ્યતા ગોઠવાઈ ગઈ છે એ જાણી કરામત એના નિમ્મલ આંતર મનની છે; અને એટલા માટેજ " ભરત " નું કાવ્ય કલાપીનું. આંતર જીવન સમજવામાં બહુ સરસ ઉપયોગી નિવડશે.

આતો, ત્યારે હવે એ કાવ્ય ઉપરથી કલાપીના આંતર જીવનનું પૃથક્કરણ અને તેટલું કરતા જઠરો.

કાવ્યની શરૂઆતમાં આપણે જોઈએ છીએ કે ભરત અરણ્યમાં એકાન્તવાસ સેવી રહેલ છે, બ્રહ્મનું ચિંતન કરી રહેલ છે, આત્માનું નૂર ભરતના દેહ સોંસરું બહાર પ્રકાશી રહ્યું છે; પદાર્થ માત્રમાં ભરતની સમાન દૃષ્ટિ ઈશ્વરની લીલા નિદાળી રાખી રહ્યું છે, પોતાની સંકુચિત સ્વાર્થદૃષ્ટિ છળાઈ ગઈ છે.

આ જ ભરતનું પરવડી જણાવું વર્ણન કલાપીને લાગુ નથી પડતું? જીએ; રાંગકુમાર-વિદ્યાલયમાં જરૂરી વિદ્યા સંપન્ન કરી-બ્રહ્મચર્યાવસ્થા પૂરી કરી-કલાપી ગજવની ને ગૃહની લગામ પકડી એક ચિત્તે-ભરત રાજા જેમ પૂર્વાશ્રમમાં રાજપાટ ભોગવી ઉત્તરાવસ્થામાં વાનપ્રસ્થ સ્વીકારે છે તેમ-પોતાના નિયત કાર્યમાં પરાવાઈ જાય છે; કલાપી પ્રિયતમા અને પ્રિયતમ પ્રભાત પાલનમાં એકધ્યાન બની રહેલ છે. પ્રભાતે સ્વાર્થ એજ પોતાનો સ્વાર્થ એવી વિશાળ અને સમાન દૃષ્ટિ કલાપીની બની રહી છે. પ્રભાતપાલનમાં એના સુખી દિવસો પસાર થઈ રહ્યા છે. પ્રભાતે માટે કલાપીની દૃષ્ટિમાં સદાય અમી છે, દયા છે, બીજા સ્વાર્થી અને ઇશ્વરચક્ષીના રાજાએને અનુકરણીય અમીદૃષ્ટિ, દયાદૃષ્ટિ કલાપીની બની, રહી છે. પ્રભાતે માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપે એવો કલાપીનો ભોગત્યાગ, વૈભવત્યાગ છે-એવી એની સાદાર્થ અને નમ્રતા છે-કાલીઆવાડના દેશી રજવાડાએને અનુકરણીય યાવ એવું શામન ચલાવવું એવા કલાપીના મનોગથ દના અથવા દગે.

હા ! તૈયારી સહુ ચરખવા, ત્યાગમાં એ નથી શું ?

બીજાનાં કે દુઃખથી ગળી એ નેત્ર જાશે નહીં શું ?

x

x

x

તપસ્વીના આ તપમાં રહી છે

મહા દયાની આંત તીવ્ર રેખા.

તપસ્વી ભરત જેવા રાજાતપસ્વી કલાપીમાં પ્રભાતે દયાની તીવ્ર લાગણી સદાય રહી છે. પ્રભાતે દુઃખ જોઈ એના નેત્રો પણ આસુ સારે છે.

આમ ને આમ ભરતની માફક કલાપી રાજાતપ આદરી રહ્યા છે એવું સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ નથી મળતું ?

હવે આગળ જીએ:-

નદી વહે છે ગિરિથી રમન્તી.

પુલો તણાં ગીત હજાર માતી,

ગાયત્રીનેા મંત્ર જયે નદીમાં,
ઊલો રહીને ઋષિ એક દી ત્યાં.

ભરત ઋષિ જેવો ક્યાપી ધૃતિરહત સૌંદર્યોની પી રહ્યો છે. પોતાનું રાજતંત્ર સખળ રહે એવાજ મંત્રોના તપ જપી રહ્યો છે.

ત્યાં શું બન્યું ?

ત્યાં એક બાળમૃગ કેા હુણ જે અશક્ત,
કૂદી જતાં ઝરણુ તે જળમાં પડ્યું ને.
એ પૂરમાં તરફડી ઘસકાતું જોઈ,
લાગ્યું ઋષિ હૃદય એ અનુકમ્પવાને.

અહિં કલાપીને શોભનાનું આગા વેગે થયેલું પહેલું દર્શન વ્યક્ત થાયછે. એ બાળાને મંસારસાગરમાં ખીખની જેમ ધમકાતું જેવા ક્યાપીનું હૃદય ના પાડે છે. એને એ બાળાનું બચિત્ત્વ કલ્પતાં અનુકમ્પા ઉપજે છે; એને તણાતી બચાવવા એ નિશ્ચય કરે છે; કાંઈ નવાજ બળતો એના હૃદયમાં સચાર થયો અને બાળાને પોને સંસારના તાણમાંથી એમીને બહાર કાઢે છે.

ઋષિ પદ ગ્રહી તેનેા, એમીને બહાર લાવ્યો,
હરિણ ઉગરવાથી કાંઈ આશમ આવ્યો.

કલાપીને એ કરવું બહુ રમ્યું, બાળાને પણ એ રમ્યું.

પછી તો હરણી થી બાળા શોભના ભરતના મૃગજાની માફક કાંઈ કાંઈ બાળભાવો કલાપીને ચખાડે, અને કલાપી પણ એના નિર્દોષ ભાવોની રસિકતા જોઈ શકેતો હતો. કલાપી એ બાળાના સુંદર અને રમતીઆળ ભાવો ઉપર એક પિતાની જેમ મુગ્ધ બન્યો.

પછી આગળ શું બન્યું ?

રમે છે કૂટે છે, ઋષિયરણુ ચાટે છલ પડે;

x x x x x

પિતા માતા બંધુ, મહુ મૃગ ઋષિને સમજતું;
ઋષિ તેને દેતો, કુમળું તૃણ ને પર્ણ કુમળાં;
અને બાંધે માળા, કુમ્ભકળીની ડોક ઉપરે.

અરમપરમ મૃગ અને ભરતની માથા બધાણી કલાપી અને શોભનાની માથા પણ પિતા-પુત્રી જેવી બધાઈ. કલાપી એટલે પોતાનું સર્વસ્વ એવો પ્રમળ રત્નેહભાવ બાળક શોભનામાં જન્મ્યો. કલાપી એ રમતીઆળ બાળાની ડોકમાં કુલોની માળા, પહેરાવીને એના નેસર્ગિક સૌન્દર્યની વધતી જતી લીલા એક ઘેસા પિતાની માફક આંખ ફાડી જોઈ રહેતો હતો.

કલાપી એ બાળાનું હિત સાથી થાય એ વિચારમાં પછી ગ્રંથાય છે. કું એ બાળાને

માટે, એના સુખ માટે, શું કરે એવી વાત્સલ્યભવના પ્રબળ યત્ની મળે.

તું જીવતો રહે, વદતો દયાળુ;
ચુગળી લનેઈ, હસતો દયાળુ.

યાદશાખવાતું છે કે કલાપી પિતાનો વાત્સલ્યભરી ચુગળીએ લઈને હસતો; અને બાળાં સુખી થાય એવી આશિય અંતર આપી મળું હતું.

પછી તો વીજળાવેગે માથા વધી પડી.

ફરે જાતાં મૃગ વન મહીં,
ચોગી એથેન ધાતો.

રાજકાર્યમાંથી કે મૃદકાર્યમાંથી પગવારી કલાપીનો કાર્યભાર હલકો કરવાનું સ્થાન પણ આ બાળાજી હશે. એના નિર્દોષ દાસ્તખા પોતાનો બાર માત્ર એ દૂર ફેંકી શકેનો હશે અને એથીજ એના નિરૂપિતકાળમાં-અધરામકાળમાં-એ બાળ મૃગશી ન દેખાય, એના બોલામાં બેસી ન હમે તો કલાપીને એન નહિ પણ હોય.

અત્યાર સુધી કલાપીના રોજના જીવનમાં કશી પવટો થવા નથી પામ્યો. ઉલટું એ બાળાના દર્શને એને સુખ લાગતું. એને જોવાથી એ પોતાનો કાર્યભાર ધડીમર વિસરી જતો. પણ પછી એ સ્થિતિ કાયમ ન રહી કલાપીના જીવનમાં એક પવટો ઘડ થયો.

ચોગી ચાલ્યો, જપતપ ભૂલી, પ્રેમખેંચાણ માંઢી,
આળ્યો ને તે, અટકી ન શકે, આટલે દૂર આવી;
ધકકો ઠેતાં હૃદય પીમળે, આર્દ્રતાને અરેરે !
એએ તેને હૃદય કુમળું કાણ ઠેલી શંકે છે ?

આટલા દિવસ મૃદકાર્યમાં કે રાજકાર્યમાં એનું ચિત્ત સ્થિર હતું. પોતાની ફરજ સમજી એ બંને ધર્મો નિયમિત અને અચૂક બળગ્યે જતો હતો. પણ હવે એનો એ ધર્મોમાં રહેલો રસ જતો રહ્યો; એ બંને ધર્મો એને નીરસ જણાવા લાગ્યા. એ બાળાનાજ સુખ માટે પોતાને જીવનું ગમે છે, એ એકજ રોદધર્મમાં એને રસ છે, એ નિર્દોષ પ્રેમ-ખેંચાણને કાપી નાખતાં એના જીવનમાં નથી. બાળાનું સંપૂર્ણ શ્રેય થાય એજ વિચારોમાં એ ગુંચાઈ જાય છે. જોને પિતા બનીને ચાહી, જોને યુર બનીને કેજરી એ બાળાનું દિલ કલાપીએ પોતાનુંજ દિલ ગણ્યું. પોતાની ચોમેર નજર નાંખતા એને સંસારના તાપજ દેખાય છે. એ બાળા માટે બીજી કયાંય સુખની છાયા સરખી હોય એમ એને નથી દેખાતું. પોતાને હાથ ઉછેરેથી, પોતાના બાવે લડાવેથી અને પોતાના ઘરને કેળવેલી બાળાને બળતા સંસારમાં આખ મીઝીને હોમી દેથી એ વિચાર એને ખંજરના કારી થી જેવો લાગવા લાગ્યો. ત્યારે હવે એ બાળાનું કરવું શું ? એ બાળાની ઉમ્મર પણ બાળપણ વટાવી કોમારની છેક સીમ ઉપર આવી ઊભી છે.

અત્યારે કલાપીના અંતરમાં એ બાળાના સુખ માટે શા શા વિચારો ગોઠાઈ રહ્યા હશે !
એ બાળાને દૂર કરવી એ તો વિચારજ એને એર જેવો લાગે છે. પણ એનો એકસો વિચાર

કામ કેમ આવે ? બાળાને હવે વધારે વાર-પિતાના વાત્સલ્યથી પોતે ચાહી શકે એનીજ ધડ-
મંથસે એના હૃદયમાં શરૂ થઈ છે છતાં એટલું તો ચોક્કસજ છે કે એવું પિતૃપદ હજી ડબ્બું
નથી એક પિતા તરીકે અથવા એક દિતેન્ધુ શુરુ તરીકે કલાપી એ બાળાનું સુખ જોવા
ઇચ્છે છે અને એ ઇચ્છવામાં બીજો કોઈ સુખદ રસ્તો નહિ જણાવાથી બાળાને પોતાની નજરે
સામેજ રાખવી, એને ધકેડો દઈ દૂર નજ કરવી એ વિચારમાં કલાપી મક્કમ છે પણ એની
મક્કમના રહી શકે એમ ક્યાં છે ? કલાપી તો શુદ્ધસ્થ હતો પોતાની સ્ત્રી એ બાળા તરફનાં
કલાપીનાં તીવ્ર પક્ષપાત અને સ્નેહને સમજી શકે અને નિભાવી શકે એ બને તેમ ન હતું.

શોભના બાળા હતી, કુમારી હતી, ત્યાં સુધી તો આ ભેખડ આડે ન આવી, પણ હવે
જ્યારે શોભના યુવાનીના બાગમાં પ્રથમ પગથીજા બરવા લાગી છે એ જણાવું કે તરત
કલાપીના ધરમાં બે સ્વાર્થોની અચગ્રમણ ચલાવી આ સ્થિતિ આવી તે પહેલાં કલાપીના
ધરમાં એકજ રાગ હતો, એકજ સ્વાર્થ હતો. પણ હવે શુદ્ધમંસાર બસરો બોલવા લાગ્યો;
બે સ્વાર્થોના બઠાવાથી ચક્રમક ઝરવા લાગ્યો, અને કલાપીની ખરી મુઝવણ શરૂ થઈ. જેને
પિતાના વાત્સલ્યથી ચાહે છે એ છોકરીને દૂર કરતા એનો જીવ કેમજ ચાલે ? પણ સામા
પક્ષને એનો એ નિર્ભજ રેતહ નજ મમળાય એવું શું કરવું ? એનો કાઈ તોડ ? કલાપીની
આ ખરી મુઝવણ, અને કલાપી પોતાના દૈનિક જીવન—શુદ્ધ અને રાજ્યના વિવિધ કાર્યો—
બૂલજા લાગ્યો—અને એના આંતર હૃદયમાં જખ્ખર ચુકતું ધમસાણ મચી રહ્યું, કલાપીએ
હવે ધરની શાન્તિ ખોઈ, રાજ્યતંત્રનો તસ ખોયો આ મુઝવણમાંથી છૂટવાનો બહુ વિચાર
કરતાં એને એકજ રસ્તો ફરી ફરી નજરે ચડે છે

બાનાં નેત્રે ઝાંધિ ધીમે, ક્યારે ક્યારે કહી જતો,

“દૂર થા ! દૂર હુંથી થા ! રે બહાલા મૃગબાલ તું.”

પણ આમ બહાલા મૃગબાલને દૂર કરવું એ હવે એના કાણુની વાત રહી ન હતી.
છતાં એ કંફોડી સ્થિતિમાં કેવા કેવા વિચારો કલાપીના હૃદયમાં દોડી રહ્યા હતા તે જોવું
હોય તો વારં—

ધક્કો દેવા મૃદુ હૃદયને ચોગી તું કેમ ઇચ્છે ?

મીઠી વૃત્તિ કુદરતી અરે ! બાળવા ઇચ્છતો ક્યાં ?

ધક્કો દેતાં પ્રણયી દિલને, શ્રેય હું-તો ન માનું;
આવાને શું તુજ હૃદયને, ચાહતા પાપ થાય ?

શુદ્ધકોસ શાન્ત કરવાને શોભનાને દૂર કરવી એવો તોડ તો એની બુદ્ધિ કાઢે છે પણ
હૃદય બુદ્ધિનું કંઈ કરતું નથી. બુદ્ધિ પાસે હૃદય દલીલ રજી કરે છે:

ખીવા ત્હેને, હૃદયજરણું, ટેવ છે ત્હેજ પાણી;
ખીજે ક્યાં એ જનહૃદયની, ખામશે દહાણુ આવી ?—

પણ આટલી દલીલ બુદ્ધિને મ્હાત કરવા મર્થ નહિ નીવડે એમ ધારી હૃદય વધારે ઉમેરે છે:—

એ તો ત્હારાં સમિધ પુલને સ્પર્શતાંએ ડરે છે;

વાદ । હૃદય બુદ્ધિને કહે છે, મારું પાણીનું પેણીનું દરલું તો તારા પવિત્ર સમિધ પુલને અડતું નથી ? શોભના મારા, ગૃહસ્થના અગ્નિહોત્રને અગ્નિવિત્ર કરતી નથી તો શાને એને દૂર કરવી પટે ? છતાં અરે બુદ્ધિ ! તને જુદાં માર્ગે જવનું કેમ મન થાય છે ?

તોયે આવી, તુજ મગજની શુષ્ક રીતિ રૂચે ના.

આખરે દલીલથીય બુદ્ધિને હૃદય જીતી રહતું નથી. કલાપીનો નિશ્ચય ડગો નથી, છતાં એનું મન હજી બુદ્ધિનું કે હૃદયનું કોઈનું માનવા મક્કમ નથી.

રાગ ને ત્યાગની વચ્ચે હૈયું એ જીલતું હણું.

કલાપીએ મનમાં બહુ બહુ ઘોડા ગાંડયા; પણ એના અંતરને સ્વાસ્થ્ય મળતું નથી. મસુદના તોફાની મોઝાં ઉપર એનું હૃદયનાં જોડાં ખાઈ રહ્યું છે. પોતે કુબીસ કે તરશે એની એને પરવા નથી, એની એને ખબર નથી.

પણ જુઓ, હવે એનું આંતરિક તોફાન જરા શાન્ત થતું જણાય છે; બુદ્ધિના દાઢમાં એના જીવનનું સુખાન સોંપીને કલાપી ખન વાળે છે કે:—

દયા બલે કે ઉપયોગની થતી,

દયાથી આસકન થતું પટે નહિ.

બસ; હવે તો મારે શોભનાને દૂર કરવી એજ રસો છે, એજ મારો ધર્મ છે. શા માટે મારે શોભના ઉપરની ડયાને આસકિતના રૂપમાં દેખાડવી ? ના; એવી દયાનું કાર્ય જગત્ આસકિત ગણે અને એમા તો મારી અને શોભનાની કીર્તિ ન કહેવાય. મારી દયા દૂધ જેવી ઉગળાળ દેખાવી જોઈએ અને મારે શોભનાને દૂર કરવીજ જોઈએ, એમાંજ મારા ધરની શાન્તિ છે.

બચાબું મ્હેં બલે ત્હોને, હવે છે કુદતું ફરે;

પટે જો સિંહપંજે તો, નિર્મોયું તે બલે બને.

બુદ્ધિના દોષો કલાપી એક નિશ્ચય તો કરે છે પણ એના નિશ્ચયમાં નરમાય છે, દનારા થયેલા માણસની નિરાધારતા છે.

આટલું ચોક્કસ જણાય છે કે કલાપીએ શોભનાને મદેશમાંજ રાખવા માટેની આર્દ્ર માંગણી પેનાની ગૃહિણી પાસે કરી હતી; પોતાનો તેમ કરવાનો નિર્મળ ઉદ્દેશ પણ જણાવ્યો હતો; છતાં એ ઉદ્દેશને સ્પષ્ટ સમજી નહિ યાદયો હોય; અથવા સમજાયો હતો તોય ઓ-હૃદયની અથવા માનવ હૃદયની સંકુચિત વૃત્તિએ—ઈર્ષ્યાએ—એ ઉદ્દેશ નહિજ સમજવાનો આમલ કયો હતો.

“ બલેને એ મારા સમિધ પુલને સ્પર્શતાંએ ડરતું હોય તોય એ ધરમાં નજ જોઈએ ”

એવી મોં ફેરવીને સખ્ત માંગણી કરી દસે. અને ત્યારે કલાપીને હાથ ધોઇને અને હાથ ધંસીને એક છેવટનો નિર્ણય કરવો પડ્યો હતો કે:—

ફર સુખથી હવે તું ચોષીને કોઇ ટોળું,
ફરી કદી પણ મહારા આશ્રમે આવવું ના,
જપતપ કરનારો પાળશે આ ત્હને ના.

આ નિશ્ચય છેવટનો કરનાં કલાપીને વળાઘાત જેટલું દુઃખ લાગ્યું હતો; છતાં એ સ્વધર્મએ પોતાનો ધર્મ આગળ કરીને ધરની શાન્તિ મેળવી લીધી.

ઋષિ ! ત્હારી સ્થિતિ જોઇ આવે છે મુજને દયા;

આપણને કલાપીની સ્થિતિ જોઈ દયા આવે કે ન આવે ! કલાપી એ દયા માંગેો નથી. કલાપીના અંતરમાં તો એ કહેલા નિશ્ચયની વિરુદ્ધ મક્કમતા છે. એનું હૃદય હજી ઉન્નત છે, પતિત નથી બન્યું એ એની મક્કમતાનું નિમજ્જન અને સખ્ત કારણ છે. એ તો નિશ્ચય કર્યા પછીય માનેજ છે અને ખરા અંતઃકરણથી માને છે કે એની દયા ઉજ્જવળ છે, મહિન નથી.

દયા વધુ છે ઉપયોગની થતી;

દયા બતાવે હજી ઉચ્ચ માર્ગ કેં.

કલાપી શોભના પ્રત્યે પોતાની દયા બતાવીને સ્નેહને ઉચ્ચ માર્ગે લઈ જવા ઇચ્છે છે. એ દયા એને પાંડે તેમ નથી એવી એને ગણા સુધીની હજી ખાતરી છે.

છતાં એ દયાને દાખી દહને પણ કલાપીએ કાણુ હૃદયે નિશ્ચય કરી લીધો. એ નિશ્ચયથી એને પારાવાર દુઃખ અને આઘાત પહોંચે છે; છતાં દુઃખમાંય દસીને સાધુ કવિ કલાપી આશ્વાસન લે છે તે શુભો:—

સુખ અનુભવનારો કિંતુ આંસુય પાડે;

જરૂર સ્થિર નહીં તે કપતો તાર ચાલે.

શોભનાને દૂર કરવામાં જે દુઃખ આવશે એ "ઈશ્વરેચ્છા બલીયસી" કરી વધાવી લે છે.

સુખ પછી દુઃખ આવે તે સહન કરવું એમાંજ ઈશ્વરેચ્છાને ચરણ થવાની શોભા છે.

મૃગલાને આસક્તિથી ચાહવાનું છોડી દીધું છે એમ ભરતની શુદ્ધિ માને છે, પણ

એનું હૃદય તો મૃગમાંજ બંધાયેલું છે. આખરે જગત્ તજનારો મૃગના સ્નેહમાં બંધાયો;

હલદો સળેડ બંધાયો; અને એ ફાંસો છૂટ્યોજ નહિ. મૃગલાને તજવાની, દૂર કરવાની, ન

ચાહવાની, જેટલા જોરથી શુદ્ધિએ માગણી કરી અને અમલમાં મુકાવી તેથી બમણા જોરથી

હૃદય મૃગલા તરફ ખેંચાયું, અને પ્રત્યાઘાતની વિદ્યુતતા પણ એવી થઈ કે જે સ્નેહ, દયા-

મિશ્રિત અને આસક્તિહીન હતો તેજ સ્નેહ આસક્તિના રૂપમાં બદલાઈ ગયો. ઋષિ મરણ

પડ્યો તોય એની આસક્તિ ઊડતી નથી. મરતાં મરતાંય જીવ રહ્યો નહિ. તે કહે છે:

"તું એકલાની સ્થિતિ શું? અરે રે!

ટોળું હવે ચોષીશ કયાં નવું તું?"

કલાપીએ પણ બુદ્ધિમાં નિશ્ચય કરવાની સાથે એ નિશ્ચયને આચારમાં મૂક્યો. શોભનાને કોઈ સારા જણાયલા રથને પરણાવી દીધી.

પણ એથી શું એમ બન્યું કે કલાપીના હૃદયને શાન્તિ થઈ? અલગત એના ગૃહસ્થવનમાં શાન્તિ છવાઈ. પણ એ શાન્તિજ એને વધારે મુંઝવણ લાગી. એને મન એ શાન્તિ રમશાનની ધોર શાન્તિ ખાસી. એનો પરાણે કરેલો નિશ્ચય ડગી ગયો એતું હૃદય વધારે જોરથી ઉછળ્યું.

“બંને તે કેમ કોઈથી, આહુતું ને ન આહુતું?”

આમ એ હૃદય કડળી ઉછળ્યું. ઘરની શાન્તિ માટે, હૃદયની પવિત્રતા દેખાડવા માટે વંચનો આઘાત થાય એવું પગલું બુદ્ધિના કહેવાથી બધું તો ખરું, પણ એ મન આખર બુદ્ધિના કાચુમાં પડ્યું. ઘરમાં શાન્તિ રહે છે એ એતું અશાન્ત મન ન જોઈ શક્ય અને એ શાન્તિ જોઈ છતાં એને એ બોગવી શક્યો નહિ. અહા. અશાન્ત મન! તારા કેટલા ક્રધામાં? હવે એ પરાણે શાન્ત રહેલા મનને અધાપો આપ્યો. જે રોદ એના મનમાં દબાવી રાખ્યો હતો તે ગધાપો, વિકૃત બન્યો એ વિકૃત રોદનો નિશો કલાપીને ચડ્યો અને કલાપી બુદ્ધિ ઉપર વેર લેવાની અણી ઉપર આપ્યો. સાચા રોદમાંજે ન ચાલવા દેતી બુદ્ધિની ઉપર હૃદયે બળવો પોકાર્યો અને બુદ્ધિને શિક્ષત આપી. કલાપીનું હૃદય છલું પણ અંતરમાં ધોર હતાકાંડ મંડાઈ ગયો, અને એ હતાકાંડના રધિરમાં પગ મૂકી કલાપીએ શોભનાને પાછી પોતાની પસે આણી.

હવે એના અગાકના નિર્મળ રોદમાં વિકૃતિ આવી ગઈ હતી, અને આખરે એ તવા રૂપમાં બદલાયલા રોદે શોભનાને તવુંજ રચાવ આપ્યું. શોભના કલાપીની પત્ની બની.

અહીં એટલું કહેવું જોઈએ કે જે રોદ શોભનામાં કલાપી પ્રત્યેનો હતો એ રોદને જુદા જુદા પાસા પાડનાર કલાપી હતો; અને શોભના તો માત્ર સુરદીના સુરે નાયનારી નામણુ જેવી કલાપીની કળાએ ન ચનારી દેલ હતી. જે સ્થિતિમાં કલાપીએ શોભનાને મૂકી તે સ્થિતિમાં શોભનાએ તો શોભાજ માની. કલાપીની દેખાથી જુદા સર કાદવાની એ સુર-સેનની દેલ શીખીજ ન હતી.

કલાપીના આ દબાયેલી લાગણીના ઉછળામાંથી રોદની જે વિકૃતિ જન્મી એનાં પરિણામ બહુ ખૂરાં આવ્યાં. ઘરની શાન્તિ સદાયને માટે અદૃશ્ય થઈ; છતાં એ માટે કલાપીએ ખેદ દર્શાવ્યો હોય એવું લાગતું નથી.

પણ બસતની કથાના અંતમાં કહેવામાં આવે છે તેમ:

વાંછના જે રહી તે તે પૂરી સૌ કરવી પડે

તેમ કલાપીએ મનમાં દબાવેલી વાંછના પૂરી કરી, અને ભરતને મોક્ષ મૃગજન્મ લોપા પછીજ મયો એજ રીતે કલાપીએ પણ પોતાની વાંછનાને સંતોષવામાંજ મોક્ષમુખ માની લીધું.

(શિખરિણી)

વિયોગે બહાલાના પ્રણ હૃદય ઊંડા કંઈ પડયા,
અને ખીજાં દુઃખે અધિક વસમા એ થઈ રહ્યા.

રૂઝાઈ એ લાગે—

અરે ! એવી આગે,

કયાં મૂંગે ગોંગે ચિર સમય સૂધી સહન એ,
અને ખાળી રાખ્યાં નયન મહિં અશ્રુઝરણને.

હતી જવાળા હૈયે તદપિ મુખ રાખ્યું સ્મિતભર્યું,
વ્યથા એ દર્દોની વદન નવ ઠોને કહી શક્યું.
દબાવ્યા કે દુઃખે મુખમહિં નિસાસા નિકળતા,
છતાં ના રૂઝાયા પ્રણ સહુ રહ્યા એ ઉબળતા.

વધારે હૈયું આ સહન નવ પીડા કરી શક્યું,
સખૂરી સૌ ખૂરી, વદન હસતું ના રહી શક્યું.
ન આંસૂ સૂકાયાં દિગુલ જવથી આજ ઉછળે,
અને ઊના ઊના હૃદય થકી નિઃવાસ નિકળે.

જેલના શબ્દો

અને

...રા. કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ

તે દ્વારા જેલ જગતનો આંધો પરિચય.

આખડછેટ દૂર કરનારી સંસ્થા તરીકે સુધારકાંએ અને હિંદીનો શબ્દભાષા તરીકે સ્વીકારનારી સંસ્થા તરીકે હિંદીના હિમાયતીઓએ જેલોનો આભાર દર્શાવનારા કરાવો પસાર કરવા બેઠાં. અલગત જેલની હિંદી એટલે જાત જાતની ભાષાઓનું અદ્ભુત મિશ્રણ અને વ્યાકરણની કચુંબર.

ગોળ પૃથ્વી ઉપર વસાવાસેથી ગોળ કુંડાળાંવાળી ઉંચી દિવાલો વચ્ચેની બેદખરમ ભરેલી દુનિયાનો ઝાંખો પરિચય જેલ જગતના શબ્દદ્વારા વાચકોને કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સુરત, સાબરમતી અને યરોડાની જેલોના ૨૧ મહીનાના વસવાટ દરમિયાન જે નવા નવા શબ્દો શીખવાના મળ્યા છે તે અહીં રજૂ કર્યા છે. આપણા શબ્દમંડોળમાં આથી કેટલોક ઉમેરો થઈ શકશે.

કેદીઓ:—

- આસનિયા — આસન કેદવાળા, સાદી કેદવાળા.
- ભાસણવાલા } રાજદારી કેદી, [મોટે ભાગે ભાષણો કરવાથી સગ્ન પામેલા માટે]
- ખિલાફતિયા } રીડા ગુન્હેગાર (હિન્દુઓએ કિમિનસ) એક કરતાં વધારે વાર જેલમાં આવેલા. [એ કેદીઓનાં પહેરણ અને ચૂડી ઉપર બેવડી બૂરી લીટીઓ હોય છે તેથી 'હિન્દુઆ.' પહેલાં એવા કેદીઓને કાળા રંગની ટોપી અપાતી માટે 'કાળા ટોપી.']
- હિન્દુઆ. } રીડા ગુન્હેગાર (હિન્દુઓએ કિમિનસ) એક કરતાં વધારે વાર જેલમાં આવેલા. [એ કેદીઓનાં પહેરણ અને ચૂડી ઉપર બેવડી બૂરી લીટી હોય છે તેથી 'હિન્દુઆ.' પહેલાં એવા કેદીઓને કાળા રંગની ટોપી અપાતી માટે 'કાળા ટોપી.']
- સિંગલિયા — પહેલીજ વાર જેલમાં આવેલા કેદી. [એનાં કપડાં ઉપર એકવડી બૂરી લીટી હોય છે.]
- લાલ ટોપી — જેલ તોડીને કે પેદરામાંથી નાચી ગયેલા કેદી, તોડાની કેદી [જેલ અમલદારો માટે બખો વાવટો.]
- સફેદ ટોપી — પહેલા પ્રકારની શરીર-સંપત્તિવાળો : રેંટ, કોસ, ચક્રી, ઘણી વગેરે સખત કામ કરવાને અને તે સાંજ પહેલાં પૂરા કરી આપવાને બંધાએ.
- કાળી ટોપી — મધ્યમ પ્રકારની મજૂરીને પાત્ર.
- પીળી ટોપી — કનિષ્ઠ પ્રકારની શરીર-સંપત્તિવાળો: ઘરડો, લૂસો, લંગડો, દુઢો, રોગી ઇલાદિ. મોટે ભાગે ઝાંડુ અને દાણા સાફ કરવા જેવાં ઓછી મહેનતનાં કામને પાત્ર. (અગાઉ જન્મકેદવાળાઓને પીળી ટોપી અપાતી. હાલ તે બંધ થઈ છે.)

‘લેનસીક’ }
Lying Sick }
કાચા કામના }
અનામત }
બેદરિયાઈ }
હવાખિયા }
નાદાર }

જેલની ઇસ્તિલાકમાંથી બહાર કાઢેલો પણ કામ કરવાને અસક્ત કેદી:
એની ટોપીનું એક પડખું લાલ રંગનું ને બીજું પીળા રંગનું.
જેમનો દેસ ચાલનો હોય કે ચાલવાનો હોય એવા આરોપી કેદીઓ.

[Under Trial]

કરજ અદા ન કરવાથી જેલમાં બેસાડાયલા.

અમલદારો:—

‘બક્સન’ }
વાર્ડર }
સી. ઓ. }
મુકાદમ }
પક્ષો }
કચ્છો }
બાયમેન }

જેલોનો ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ.
બેક્સન સાહેબ આઈ. ઇ. હતા તેમનું નામ ઓલ્દાવાચક થઈ પડ્યું.
[હું નાંનો હતો ત્યારે અમારી નિશાળમાં આવતા બધાજ ઉપ્યુટી
એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટરો ‘મોલ્લાલ’ કહેવાતા. મોહનલાલભાઈનું વ્યક્તિ-
વાચક નામ ઓલ્દાવાચક થઈ પડ્યું હતું.]

કાન્વિક્ટ એવરસિયર; અમલદાર (મુકાદમ) અનેલો કેદી. [માસિક
પગાર આઈ આના]

તથા જુવાર બાગરીના ફરતા રોટલાને બદલે હમેશાં ધડેના રોટલા]

રેદી અને મુકાદમની વચ્ચે પાયરીનો, કેદીઓ કામ કરતા હોય અગર
રાત્રે સૂતા હોય ત્યારે તેમની વચ્ચે રેદી નજર રાખનાર કેદી અમલ-
દાર. [માસિક પગાર ચાર આના.]

મુકાદમથી હુપલી પાયરીનો કેદી અમલદાર [માસિક પગાર રૂ. એક,
દરરોજની બે બીડી! દર આઠગાડિયે બે વાર મટન] હવે આ
જગ્યા કમી કરવામાં આવી છે.

હાદા — મુખ્ય હાકતર સિવાયના હાકતરો અને જેલના કારકુનો.

આ સિવાયના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, જેલર, ઉપ્યુટી, સારજન્ટ, સુબેદાર, જમાદાર, હવાલદાર,
નાયક, સિપાઈ (વાર્ડર) એ ઓલ્દાનાં નામ બહાર પણ સદુને પરિચિત હોય છે.

રચળ:—

લાલ દરવાજો:— આફિસ, ખાસ કરીને દરવાજા પાસેનું અંદરનું ચોગાન, જ્યાં જેલની
અંદરના ગુન્દાઓ માટે દરરોજ સવારમાં કેદીઓને ખડા કરી તેમના
‘ખટલા’ ચક્રાવચમાં આવે છે તે રચળ. [બીજાચક્ર સમ્પદ છે—
‘લાલ દરવાજો ખેતાવીસ બે’]

ફાટક — કંપાઉન્ડો દરવાજો: [ફાટકે ફાટકે ‘કચ્છો’ -બાયમેન બેસે અને જતા
આવતા કેદીની જડતી લે.]

ચક્કર — કેદીઓ માટેની બરાકો અને કારખાનાં જેમાં આવેલાં હોય તે ગેજાકાર,
ફરતી વંડીવાળો અષ્ટકોણાકાર વાડો, જેને જેલના ચોપડામાં આડેગેજાન A,
આડેગેજાન B વગેરે કહેવામાં આવે છે.

સુરભિ

- ખરાક — ધણુ કેદીઓને એક સાથે રાખવાનો લંબચોરસ ઓરડો.
- સેલ, ઓરડી, } એક એક કેદીને પૂરવાના ઓરડી
- પાલી }
- ‘સુપ્રેટ’ ‘સુપ્રેટ’ } સેપરેટ સેલ્સ-અલગ વિભાગ તોફાની કેદીઓ અને રાજદારી કેદી- }
(સેપરેટ સેલ્સ) } ઓને રાખવાની ઓરડીઓ જેમાં હોય તે ભાગ.
- અધારી } ધોર અધારાંવાળા ઓરડી: હવે એ ઓરડીઓમાં પ્રકાશ અને હવા }
સાલિયરિ સેલ્સ } પૂરતાં આવે એવી ગોઠવણ થઈ છે. માત્ર ઓટલા કે આંગણના }
ભાગમાં પણ દીવાલ ચણી લીધી હોય છે એટલે કેદી બીજા કોણ }
માં જોડ શકતો નથી ને હિંગરાયાં કરે છે.
- ફાંસી ખોલી — ફાંસીની સળ પામેલા કેદીઓને ફાંસી દેવાય ત્યાં સુધી રાખવા માટેની }
ખોલીઓવાળો વાડ. સગવડ માટે બીજા કેદીઓને પણ એમાં રેખાય }
છે. સાચરમતીમા મહાભાઈને ફાંસી ખોલીમાંજ રાખ્યા હતા.
- બળિયા ખોલી- ટીળી આવી હોય તેવા કેદીને રાખવાની ઓરડી.
- ઓરતો — સ્ત્રી કેદીને રાખવાનો વિભાગ.
- છાકરા } છાકરા કેદીઓનો વિભાગ.
- જીવેનાઈલ વાડ. }
- યુરોપિયન — યુરોપિયન કેદીઓને રાખવાનો વિભાગ.
- કાચા કામ — અંડરટ્રાયલ કેદીઓનો વિભાગ.
- ખડી ચઢી — જમીનમાં દાટેલી દારૂખંધ ધંદીઓ વાળો વાડ, જ્યાં કેદીઓ આખો }
દિવસ દબે છે.

સંજ્ઞાઓ :—

- તાલીફ — પહેલી વાર સળ ન કરતાં આપવામાં આવતી ચેતવણી
- દિવસ કાપવા — સખત મજુરીવાળા કેદીને દર ત્રણ મહીને મળતી ખાશીના દિવસોમાંથી }
અમુક દિવસ કાપી લેવા.
- બંધ ખોલી — આખો દિવસ અને રાત ખોલીમાં પૂરી રાખવાની સળ.
- હાથકડી — બન્ને હાથમાં નાંખવાની કડી
- સાંકળ બેઠા — પગમાં નાંખવાની સાંકળ
- દંડા બેડી — પગમાં નાંખવાની સોખંડના સજંગ મળિયાની બેડી. આ બેડીને લીધે }
પગ વાળવા હોય તો પગી શકતા નથી. મહીના મહીના સુધી અને }
કચિત ત્રણ ત્રણ ને છ છ મહીના સુધી પણ આવી બેડીની સળ }
થાય છે.
- આદા બેડી — જે પગ વચ્ચે આડો સોખંડનો મળિયો હોય એવી બેડી. ૦—૦ }
આ બેડીથી ચાવવાનું અત્યંત મુશ્કેલ બને છે.

- એડો (ખડી બેડી)**— આખો દિવસ હાથ ઉંચા બાંધી રાખી ખડા રાખવાની સગ.
- રેમિટ** — ખંભાતી તાળાના આકારની હાથ બેડી.
- અવળી હાથકડી**— પીક પાછગ હાથ રખારીને નંખાતી બેડી.
- હાંલ** — ખોરાકની સગ. રોટલાને બદલે વધારે પડતા મીઠાવાળી જુવારની બડકી. બડકી સાથે દાળભાજી કરી અપાય નહિ. ધણુને બડકી પીતાં ઉમટી યાય છે, છતાં વાડર દંડાના જોરે જમરદસ્તીથી મુકરર ખાવની બડકી કંસાવવા પ્રયત્ન કરે છે.
- ગની કપડાં.** } ગુણપાટનાં લગોટ, પહેરણ, ચડી અને ટોપી પહેરવાની સગ. એવાં
‘ફુકર પાટી’ } કપડાંવાળાની જુદી પાટી પથ બનાવે છે અને તેને ‘ફુકર પાટી’નું અરમાનમયક નામ અપાયેલું છે.
- ગોળા ઉપાડવા** — તોપના ગોળા જેવના આંગણમાં ખડકાવડા જેવામાં આવે છે. વજન ૨૦ થી ૨૫ ઘેરનું હોય છે. કબેસની પેઠે એ ગોળા અમુક વખત સુધી ઉપાડવા અને ચૂકવાની સગ.
- અંધારી** — બીજા માણસનું મોં ન જોઈ સકાય એવી જોરડીમાં પૂરવાની સગ.
- ‘સુમેટ’ બંધ** — બરાકમાંના બંધા કેદીઓના સમૂહમાંથી કાઢી અસાયદી ખોલીઓમાં એકલાને પૂરવાની સગ. સમઠારી કેદીઓને કાપખેને માટે આવી ખોલીમાંજ રાખવામાં આવે છે.
- પટોલઈ લેવા** } કેદી મુકાબલેને તેના ગુન્દા બદલ અમલદારના દરજ્જામાંથી પાછો સામાન્ય
તોડી નાખવો } કેદી બનાવી દેવો.
- ટોપી લઈ લેવી** } કર્યાને—વૈયખેનને પાછો સામાન્ય કેદી બનાવી દેવો.
તોડી નાખવા }
- કુપડ સાફ કરવું**— કાઈ પથ અમલદાર કે કેદી અમલદારને તોડી નાખવો.
- ‘ગરમ કરના’** } કેદીને ગેરકાયદે મારથી જોખરો કરીને પછી અમલદાર આગળ પાછો
‘બનાકરે લાના’ } વિચાર માટે રજૂ કરવો.
- સાહિત્ય**—
- ધાળી** — દાળ, ભાજી લેવાની તાંસળી.
- ચંચુ** — પાણી પીવાનું ઘેરીવાના ઘાટનું વાસણ.
- બિલ્લો** — કેદીએ પોતાની છાતીએ લટકાવી રાખવાનો ધતુનો કે લાકડાનો કંટકો, જેના ઉપર કેદીનો નંબર, નામ, કઈ ક્લબ પ્રમાણે સગ ચઈ તેનો નંબર, સગની અને છૂટવાની તારીખો લખેલાં હોય છે.
- રંગારી** — યાળા, ચંચુ, અને બિલ્લાને ચળાતાં ચાંદી જેવાં બનાવવા સાર નળિયાં અથવા ઈટને ધસીને તેની તપખીર જેવી બનાવેલી ભૂકી. જૂના કેદીઓ આ રંગારીની એક થોટલી પોતાની પાસે રાખે છે.

સુરભિ

- તાર — છુપો મોઢાનો સુદેશો.
- તાર પડવો — છૂપી રીતે સંસ્ત પ્રમજો બહારથી કંઈએ બીડી. તમાકુ કે એરી કોઈ વસ્તુનો પોટલો ફેંકતી.
- ટપાલ આપવી — નવા કેદી આવવા, બહારની ખજાર સહ આવે માટે.
- બહમાસ } આ શબ્દો જેલ જમનમાં જહુ સરતા હોય છે. કેદી તોફાન કરે,
બહમાસી } ભણી ખૂસીને કોટઈ કરે, અસક્ત કે માંદગીને કાણે કામ ઝોણું
આપે કે કોઈ વાતમાં મહીને ચાર આનાના પગારવાળા અમલદાર
સાહેબના ગેરવાજબી હુકમ સામે વિરોધ ઉઠાવે કે સ્વમાન બળવવા
પ્રયત્ન કરે એટલે આ ઇશ્કખોની લ્હાણી સાહેબબહાદુરના શ્રીમુખે
થવાની.
- છોકરાબાજી — કેદી છોકરા સાથે અફરતી વહેવાર (Sodomy) જેલોમાં આ બદી
એટલી બધી વ્યાપેલી છે કે ન પૂછો વાત. લોકો ને રીઠા કેદીઓ તથા
મુકાદમેના અત્યાચારથી જેલખાનાં દોઝખ બની ગયાં છે.
- કુંદા કામ — ભંગી કામ
- પટો આપવો — કેદીને મુકાદમ બનાવવો.
- ટોપી આપવી — કેદીને થોંચમેન બનાવવો.
- આલબેલ — All Well. દરેક બરાકોમાં કેદી, તાળાં પગેરે ગણી તપાસી સહને
જહુ બરાબર છે એમ કહેવાનો પોઠાર. આખી રાત ગિનતી અને
આલબેલની બાંમ નિદ્રાદેવીને નસાડવાનું કામ કરે છે આલબેલનો
સામાન્ય નમુનો:-
“ ૩૫ કેદી, ૩૮ તાળાં, ૩ મુકાદમ બરાબર સાહેબ.”
ચિંતા કરાવનાર કેદીની માના વંધી ગઈ હોય ત્યારે
“ ૩૫ કેદી, ૩૮ તાળાં, ૨ દાઘ કડી, ૫ દંડા ખેડી, ૩ સીંધી, ૩
મુકાદમ બરાબર સાહેબ ”
‘સીંધી’ એટલે મદદા તોફાની કેદી એવી કાઠી પડી ગઈ છે.
- ચુગલ — ચાકીયો.
- ચોળો — બાતને પીડા. બાતને ખાલામાં બરીને પંદર પંદર આંસના ગોળા
બનાવવામાં આવે છે. ૫ અધોળ કાચા ચોખાનો ૧૫ અધોળનો ચોળો
બને છે. એક કેદીને એવો એક ચોળો મળે. (જમને માટે દાકતરે
બલામજી કરી હોય તેમનેજ.)

કપરાં સાસરીઆમાં—

સંપાદક: શ્રી ૦ ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ
બી. એ.

[નીચે આપેલા ગીતમાં હિંદુ સમાજના નિત્ય જીવનની એક કરુણ ઘટનાની અતિ-શયતાનું કવિત્વમય, સચોટ વર્ણન કરેલું છે. દીકરીના દુઃખે દુઃખી અને સુખે સુખી એવી એક માતાએ હિંદુ કન્યાને વાતનો વિસાઓ અને કરવાનું કામ છે સાસરેથી એકું બરવા જતી દીકરીને રસ્તે ખાતો સંભાળ માથે છે. માતાએ પૂછવાથી દીકરી આછા, ઓછા શબ્દોમાં હૈયાનો ઉબરો કાઢે છે. જોગળોને કપરવાડેથી નખુંદ સાંભળે છે, અને એને ચટકા ચડે છે કે 'મોઠા ધરની' વાત કરનાર એ તે કાણ? ઘેર જઈ નખુંદ ફરીઆદ કરે છે. અને એ ફરીઆદ સાંભળી મારફતે સસરા પાસે, અને ત્યાંથી જોડ પાસે જાય છે, અને જો જોડ પૂછતીય ગણાય, જો જોડ

“જોડ મારો અસાડીલો મેઘ જો,

જોડાણી અણુકે વાદળ વીજળી.”

એવી અમૃત વરસતા અ.પાઠ માસના ગંજીર મેઘની ઉપમાથી ઝોળખાય. તેજ જોડ એક અવિચારી જરહાદનું કામ કરે છે। અમૃતને બદલે વિષ વરસાવે છે।

અં અધીર અધકારમય વાતાવરણની બપોલક શાન્તિમાં વિષ વટાવતો કર્કશ રૂબ એ એકલવાથી અમ્મજાને કાને પડે છે. એના મનમાં પોતાના બાળક પતિની અશક્તિના કે પરદેશવાસી પિયુની ગેરહાજરીના અનેક વિચારો એક કાચમાં આવી આવી સરી જાય છે. મુલ્યના બીવણ ઓછાવા એના મુદ્દ અંતરને આતરી લે છે. બાળા બિચારી ધરધર કપે છે. સાં તો હાંત કેચક્યાવતા ‘પીઓ છો કે વાડું વણ નાક જો’ નો ધોર ધુરધાર માણ ઉઠે છે. નાક જાય તે કરતાં તો ‘આડું અવળું જોઈ’, છત્તજો કે અનિચ્છાએ, સોમકાખર ગંટગટાવી જવો સારો-એમ સમજી, હિંદુ સમાજને અણી બરમ કરતો એક ઉંઠો નિશાસ નાખી, એ નિર્ભળ આત્મા પ્રશુની પાસે હાલ માંગરા દોડી જાય છે.

આજ ગીતનું કાર્કિયાવાડી રૂપાંતર ‘રદીઆળી રાત’ ના પહેલા ભાગમાં આપેલું છે. તે સાચેનો બેદ-નીચે તોષમાં આપ્યો છે. એ ગીતની સરખામણી ઉપયોગી નીવડશે એવી આશા છે.

—સંપાદક.]

મા દીકરી માણીડાં સંચયાં રે લોલ

કહો દીકરી દુઃખસુખની વાત જો

—કપરાં સાસરીઆમાં જીતવાં રે લોલ.—૧.

નોંધ:—

‘ગુક-૧’ ‘રદીઆળી રાત’ માં શરૂઆતની ગુક નીચે સુજન છે:—

મામમાં સાસરું ને માંમાં પોરીયું રે લોલ

દીકરી કેને સખાજની વાત જો—કપરાં સાસરીઆમાં

સુરભ

સુખના દહાડા તે માતા વહી ગયા રે લોલ,
 દુઃખનાં ઉઘ્યાં માથે ઝાડ જો.—કપરાં ૨
 ઉપરવાડે નણ્ણીએ સાંભળ્યું રે લોલ,
 વહુ કરે મોટા ઘરની વાત જો.—કપરાં ૩
 નણ્ણીએ સાસુને સંભળાવીયું રે લોલ,
 વહુ કરે મોટા ઘરની વાત જો.—કપરાં ૪
 સાસુએ સસરાને સંભળાવીયું રે લોલ,
 વહુ કરે મોટા ઘરની વાત જો.—કપરાં ૫

પાટીદાર સિવાયની બીજી ગાંધિઓમાં ગામમાં ને ગામમાં દીકરી પરણાવી શકાય છે. કુવે કે તળાવ જતાં પીએર પક્ષના કોઈ સગાનો સંગાથ, અને તે સાથે જોડાએલાં છુટકારાનાં તેમજ સાસરીઓની ધાકનાં વિરિધ બાવવાદી સંધળાં રમરણુ શુભરાતી ગીતની પહેલી લીટી સાંભળતા પ્રત્યક્ષ થાય છે.

સંબંધિત છે કે કાઠિયાવાડની પહેલી લીટીથી મૂળ ગીત સરૂ થતું હશે, અને મૂળની બીજી લીટી શુભ ચર્ચા હશે. શુભરાતમાં આખીયે પહેલી તુક નીકળી ગઈ છે. 'મેદી રંગ ભાગ્યે' વાળા ગીતમાં 'મેદી તે વાવી માળવે' વાળી પહેલી તુક શુભરાતમાં મવાતી નથી. શુભરાતી ગીત 'ન્હાનો દીવરીએ લાડકો'થી સરૂ થાય છે. એ પ્રમાણે આ ગીતમાં પણ ચર્ચા હોયું જોઈએ. 'ગામમાં સાસર' ને ગામમાં 'પી'રીયું' નો કે 'મેદી તે વાવી માળવે' એનો રંગ ગીતો શુભરાત' નો હરેખ ન કરવાથી ગીતના અંગને કંઈ ખાસ બાંધ આવતો નથી. એટલે એ જોઈ અગત્યવાળી તુકો લોપાઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ કાઠિયાવાડમાં 'પાણીમાં સંચર્યા' વાળી અતિ અમૂલ્યની પંક્તિ કેમ નકળાઈ ગઈ હશે તે સમજાતું નથી.

૨—કાઠિયાવાડી ગીતમાં 'માથે ઝાડ' ને ઠેકાણે 'ઝીણું ઝાડ' છે. શોકભાયાની દૃષ્ટિએ 'માથે ઝાડ' વધારે યોગ્ય છે. 'ઝીણું ઝાડ' મા માત્ર ઝડઝમક છે. વળી એમાં ઝાડ ક્યાં ઉગ્યાં એ પ્રશ્ન અનુસર રહે છે. એટલે 'માથે ઝાડ' એ વધારે અર્થવાદી છે.

૩—કાઠિયાવાડી રૂપાન્તરમાં 'ઉપરવાડે' ને બદલે 'પછવાડે ઉભી' ચમ્પદોં છે. એના ઉપર નોંધ લખતાં શ્રી ૦ મેધાણી લખે છે: "ત્રીજી એક માનવી સંતાપને ઉથું હતું. તે આ સાંભળી ગયું. બીજી તે કાણ હોય! સુગંધીએર નણ્ણંદમા." અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે પીએરમાં નણ્ણંદ સંભવે શી રીતે ? એટલે 'પાણીમાં સંચર્યા' વાળી પંક્તિ મૂળમાં હોઈ એ વાતને અનુરૂપ એ ચમ્પદ યોગ્યપણે હોવો જોઈએ.

૪-૫—આ તુકોમાં બોલીના બેદ સિવાય કશો ફેર નથી. 'મોટા ઘરની' ને બદલે 'આપણા ઘરની' ચમ્પદોં આવે છે, અને 'વહુએ વગેઓ મોટાં બેરમાં રે લોલ' એમ ટેક બદલાય છે.

સુરભિ

સસરે તે જેઠને સંભળાવીયું રે લોલ,
વહુ કરે મોટા ઘરની વાત ને.—કપરાં. ૬

જેઠે જીવણુ ઘોડા ખેલબ્યા રે લોલ
જઈ રહ્યા અમદાવાદ શહેર ને.—કપરાં. ૭.

હાટે હાટે ઘોડા ખેલબ્યા રે લોલ
ના મળ્યો સોમલખાર ને.—કપરાં. ૮.

ત્યાંથી જીવણુ ઘોડા ખેલબ્યા રે લોલ
જઈ રહ્યા વડોદરા શહેર ને.—કપરાં. ૯.

હાટે હાટે ઘોડા ખેલબ્યા રે લોલ
ના મળ્યો સોમલખાર ને.—કપરાં. ૧૦.

[આ રીતે સુરત વગેરે શહેર ફરી મુંબઈ આવે છે]

ત્યાંથી જીવણુ ઘોડા ખેલબ્યા રે લોલ
જઈ રહ્યા મુંબઈ શહેર ને.—કપરાં. ૧૧.

હાટે હાટે ઘોડા ખેલબ્યા રે લોલ
મળ્યો છે સોમલખાર ને.—કપરાં. ૧૨.

૬—આ વૃક પછી 'રઠીઆળી રાત' માં નાચેની વધારાની વૃક છે:

જેઠે જઈ પરવ્યાને સંભળાવીયું રે લોલ,

વહુ કરે છે આપણા ધરની વાત ને.—વહુએ.

શ્રી. મેઘાણીના ગીતમાં એ કડગી ફરજ (?) પરવ્યાને માથે આવે છે; ત્યારે આપણા ગીતમાં તે સાંભળતાની સાથે જેઠજ સમ કરવા લેવાર થઈ જાય છે. અને કુળ-સાજ જેવી ગંભીર વાતમાં બાળક-ભાવે સમજાય શું? એને તે મંડાવાનું વડીલોની રમત-ગમત ખાતર, અને રંડાવાનું તે પણ તેજાજ માટે. આ બનાવ વેળાએ પતિ પરદેશ હોય એમ પણ અને કાઠિયાવાડી ગીતમાં ખનિને કામ સોંપાય છે તેથી એની અને સુગરાતની સંસ્કૃતિનો ભેદ દ્વિત થયો નથી. કાઠિયાવાડમાં વડીલ આગળ પત્ની સંબંધે પુત્રને જોઈ સંકોચ હોતો નથી, કદાચ વિરોધ હશે. વળી કાઠિયાવાડમાં પતિપદ મોટું મળતું હોય એમ પણ નથી. ગીત બાજુએ માવડીઆ છેકરા સુગરાતમાં નથી એમ પણ નહિ. એકજ સાંસારિક સ્થિતિનાં એ પરિણામભેદનું ચિત્ર આ રીતે આપણને મળે છે.

૭-૧૨—સોમલખારની શોધમાં જેઠ જુદાં જુદાં શહેર ફરે છે, એ વર્ણનને બદલે 'રઠીઆળી રાત'માં નાચેની વે વૃક છે:

પરવ્યા જઈ તેજ ઘોડો છોડીયા રે લોલ

જઈ ઉભાડયા ગાંધીડાને હાટ ને.—વહુએ.

અધરોરા અમલીઆ તોળાવીઆ રે લોલ

પારોરા તોળાવ્યા સુમલખાર ને.—વહુએ.

ચિતામાંથી નીકળતી લાલપીળી અગ્નિજ્વાળા સોનાની થઈ અને એની રાખ રૂપાની થઈ. મરનારીના આત્મભોગનોજ એ પ્રતાપ પછી રમણનેથી

ખાળીજાળીને હવડો ઘેર આવ્યો રે લોલ
દંવે માડી મહિરીએ મોકળાણુ ને
-મવનો એશીઆળો દવે હું દેહો રે લોલ.

હવે ઘર ખાવા ધાતું લાગ્યું. દહપાર વાત ત્યારે દુઃખીઆરો ચીકાર્થ જાય, તેમ લતાય થઈ, ચીકારાને, 'વહુની હાંસ ટળી હવે મોકળા ઘરમાં ગદાશે' એવું કહેવા જેટલું રાંધ્યા પછીનું કદાપણુ 'તેજુ ઘોડો' ડોડતી વખતે પહેલાં આવ્યું હોત તો ? એશીઆળી છંદગી ગાળવાની આવી તેમાં કેનો વાંક ? પણ.....પણ નિર્જનતાના ભોગ થતાં સમાજ ખચાવે નહિ જેજ ખરી દુઃખની વાત છે. અને જેમાંથી માર્ગ ન જડતાં આ પરિણામ આવે છે તે સકામણુ શું સમાજની લિપિલેખી નથી ?

ગરબે રમવા નીસરેલી ગેરીનાં શિરીયમદુ હૃદયથી આં કરુણ કથનીનો કમ્પાનનક અંત ન હરવાયો હોય, એટલે મૂળ ગીતનો રસિક વિસ્તાર ખીજ ગીતમાં થયો તે આપણે ત્યાં ન થઈ શક્યો એમ પણ બને. પરંતુ આપણા ગીતમાં જેટું જઈ પરણાને સમજાવ્યું નથી, તેથી વિસ્તાર અપ્રસ્તુત છે. વિશેષમાં સ્ત્રી સજ્જત સર્થ જતાં ગાધુઓમાં પતિએ જવાનો શિવાજ ગુજરાતમાં નથી. તો પછી કાઠિયાવાડી ગીતમાં એ ઘટના કેમ ચુંધાઈ એ પણ એક પ્રશ્ન છે.

'રૂટીઆળી રાત'વાળા ગીતની માનારીની કલ્પનાબૂમિમાં પછીથી પતિની ગી દશ થઈ હશે તેનું ચિત્ર જ્યારે પ્રગટ થયું હશે, અને જે પછે 'સોનલા સરખી' ચિતા એને પ્રત્યક્ષ થઈ હશે, તેજ પછે ઘુંટતી વેળાએ કર્કશ અવાજથી કૃત્યની ધોરતા દાખવના વાટકા સોનાની ખાલીમાં બદલાઈ ગયા હશે, અને પ્રિયજનના પાસામાં રહી મીઠું મેલત માણવાની ઈર્ષી કાળુમર પતિમાં જન્મી હશે. અને તેજ વખતે 'પીવો ગારી નકર હું પી જાઉં' માં નવા અર્થનો સંચાર થઈ જુનો ધમકીનો અર્થ આવ્યો ગયો હશે.

ઉપર નોંધમાં જણાવેલી છૂટછૂટી અસંગતિ જેતાં કાઠિયાવાડમાં મૂળ ગીતમાં પાછળથી ધણે સુધારોવધારો થયો હોય એમ લાગે છે; જ્યારે આપણું ગીત મૂળ સ્વરૂપે સચવાઈ રહેલું હોઈ દુકું છતાં સુઅંગિન અને દોષરહિન છે. એકજ ગીતનાં આ બે રૂપાંતર લોક-ગીતના વિકાસક્રમ ઉપર ઠીક પ્રકાશ પાડે છે.

હિમાલયનાં આંસુ !

રા. રા. દેશવ. હ. શ્રી

હો અબધૂત—ભારતભેગિણી !

શીઘ્ર રૂપ મરે વિકરાળ !

વીધી બંધે ગિરિ—કન્દર આંસુમાં !

ત્યારે આંસુડે પ્રત્યક્ષાળ !

(મુવ)

ઉભો અનાદિ યુગથી રે, આલેખે ભાવિના ભાવ;

અશ્રુને અકરેક બિન્દુડે, શું નિર્મ્યા રુધિર છંદકાવ ?

ત્યારે આંસુડે પ્રત્યક્ષાળ—હો.

જનકમુતાએ સારંગ્યો રે, અશોકવાડીએ શોક;

મૃજુ ધન એનાં આંસુડે, ને ખળભળિયા ચોદ લોક;

ત્યારે આંસુડે પ્રત્યક્ષાળ—હો.

રૂઝે સહોદર રાજવી ધોવા ધર્યો વિધિનિર્માણ;

ધોવાતાં દેવડી આંસુડે, કીધાં સુખે શોભિતપાન;

ત્યારે આંસુડે પ્રત્યક્ષાળ—હો.

દુઃશાસન એજ ઉઘાડતો રે, પરવશ પાંડવ પ્રાણ;

દ્રૌપદીનાં ઉન્હાં આંસુડે, કૌરવકુળનો કચ્ચરયાણ;

ત્યારે આંસુડે પ્રત્યક્ષાળ—હો.

વનવનના વીર ડેસરી રે, 'કેસરિયે' લજવાય;

રણવાસને એક બિન્દુડે, રણસિન્ધુ રુધિરે છલભાય;

ત્યારે આંસુડે પ્રત્યક્ષાળ—હો.

મરકા શમ્યા ભૂતકાળના રે, અધુના એ આલેખાય ?

ભરતભવાનીને આંસુડે હજ ભાવિ શું એવું દેખાય ! !

ત્યારે આંસુડે પ્રત્યક્ષાળ—હો.

ઓ સર્જનજૂતાં ભેગિણી !

જુગ જુગ ભારતના રખવાળ !

હો જીવશે જીવનભોગથી,

ત્યારી આંસુમાંની માળ—હો.

સારામાં સારો કવિ એ સંગીત વિવેચક બાળેજ થઈ શકે.

અંગ્રેજ સાહિત્યમાં કોલરિજનું જગત્પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત ઉપસા સિદ્ધાંતને પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો હચમચાવી નાખે તેવું છે. અને 'એકાદ અપવાદથી' સિદ્ધાંત દહીમૂત બને છે' એમ પ્રત્યુત્તર વાળવો એ ડૉ. જોનમનનેજ પાલવે કદાચ રહેજ ટકામાં એમ પણ કહેવાંય કે કોલરિજની કવિતા એ અપ્રીયની અદ્ભુત પ્રેરણાનો, કંઈક નિદામભાષિરિચિતનો પરિપાક દર્શો; પરંતુ એનાં વીજળી જેવાં વિવેચનો એજ એની નૈસર્ગિક મેધાના, એની વેધક દૃષ્ટિના, ખરા અનુકર છે. અને આ ઉત્તરમાં 'ધાય' સત્ય સમાયતું છે. છતાં એ પણ બૂલાતું ન જોઈએ કે એકલી વેધક દૃષ્ટિથી વિવેચક થવાતું નથી. એ દૃષ્ટિમાંય એ રાગ, વેગ કે સ્વપ્નાંઓ તરવરતાં હોય તો કવિતા શોભે અને વિવેચન વણસે. કોલરિજની કલ્પનાની પાંદડી પાંદડીએ પમરનો શેકરિપઅર એ એક આદર્શ સ્વપ્નું છે: કદાચ લેખકનાજ આત્માનો અવિર્ભાવ દર્શો. પણ એ વારતવિક શેકરિપઅર કેટલે અંશે છે એ વિવાદાસ્પદ છે. અદી કોલરિજ કવિ વધારે દનો કે વિવેચક એ પ્રસ્તુત નથી. પરંતુ કવિ અને વિવેચક, એક બાદિનાં પ્રવેશીને પણ, કેવા કુટુબા કરી મૂકે છે એજ જોવાનું છે.

ત્યારે પ્રથમથીજ આપણે એ બંનેને છૂટા પાડીએ. કવિ વિવેચક નથી તે નથીજ, પરંતુ તે વિચારક તો જરૂર છે. કવિનાં એ પ્રેરક બળો તે વિચાર અને વેગ કે આવેગ. કલ્પના એનું વિશિષ્ટ વાદન છે. ચિત્તભર વિચાર એ કવિની સચોટ કલ્પના; બાવનાભર કે આદર્શ સ્પર્શી વિચાર એ એની આર્દ્રદૃષ્ટિ કે ભવ્ય કલ્પના. તેમજ ખીજી રીતે કલ્પના એટલે વિચારની વેદનાનાં સંવેદન અને આદર્શ બાળી વજાળા કવિતું, મદન કવિતું, આ માનસ.

આપણે એનો પ્રથમ શુભ લાઇએ. વિચારશક્તિ વગર તો રહુકતી કાપસો પાકે પણ કવિ ન સંભવે. ચિંતનાત્મક વિચારના વિશાળ પાયા પરજ કવિ વિશ્વ રચે છે, અને એજ ચિરંજીવ રહે છે. આ દૃષ્ટિએ કવિ અને તત્ત્વચિંતક એ બંને એક છે. સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં કવિ કંઈક જુદાં છે એનું આજ કારણ છે કવિનું આ લક્ષણ વિવેચકને પૂણ આધક નથી. વિચારના વિશાળ ધુમ્મસ નીચે કવિ, ક્ષિપ્રસુદ્ધ અને વિવેચક, એમ બધાજ સમાઈ જાય. વિવેચક જો વિચારક ન હોય તો તુલનાચકિતજ ક્યાંથી લાવે? જો અવ્યાસગી સિદ્ધાંતો આપે ન હોય તો માપ કહેજ શા વડે? જો ક્ષીર દોઢજ ન હોય તો નીગડીરિચિકે ક્યાંથી સમજે? અને જો અત્માના ક્ષીરસાગરનાં વિચારમન્યત નજ ક્યાં હોય તો રત્નો પણ ક્યાંથી સાંપડે? આમ વિવેચક એજ પૂરો વિચારક તો હોવોજ જોઈએ. પરંતુ કવિ વિચારક તરીકે સારમાંથી નહિ પણ સર્વથાથી છે. એ વિવેચકની માફક મારા નરસાની સીમા નથી દેરનો, પરંતુ કલ્પનાબળે એ અમારમાંથી જ માર એવો છે. 'There is a soul of good and even in things evil' (અમારમાંય સાર છે), અમર કાવ્યમાંય કલ્પના છે, એનું તો

મદાત્મા કે મદાન કવિજ્ઞ કહી શકે.

દવે કવિનું બીજું લક્ષણ, એનો વિશિષ્ટ ગુણ, જુઓ. એ એને તત્ત્વચિંતકથી અને વિવેચકથી એકદમ જુદો પારે છે. કવિ બુદ્ધિપ્રધાન નથી. મદાસાગર સમો કે મહાપુરુષો માફક એ કૌર્મિપ્રધાન છે. જેમ તે સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં વધારે જોઈ શકે છે, તેમ તે સામાન્ય મનુષ્યોમાં પણ પેસી શકે છે. ધટધટની ધટના જાણનાર કદાચ એ ઉદ્ધરનોત્તર અંશાવતાર પણ કેમ ન હોય? કવિ જીર્મિઓથી અંતરમાં ઉતરે છે, ઉડાણો ઉડે છે, અને સહૃદયતાથી સાથે લઈ ઉડુવનોમાં પણ ઉપાડી જાય છે. વિવેચકને એ ન પાસવે, એને ઉડાઉડનો અવકાશ નથી. કવિ ક્યહો તો કપિ ચાય, તેમ વિવેચક વઢે તો રિવેક જાય. કવિની આંખ બાવભીની કે બાવનામય મહે હો, પણ વિવેચકની વાણી કે વૃત્તિ નિર્મળ નીર જેવી હોવી જોઈએ. એની આત્માની આરસીમાં ડાખ પડેલા ન હોવા જોઈએ. એમાં તો જેતું હોય તેતું જ દેખાય. કંઈક અંશે તો એમ પણ કહી શકાય કે પગમ શાંતિથી વિવેચક, અને પ્રથમ અશાંતિથી કવિ. કવિનો ગુણ એજ વિવેચકનો દોષ. વિવેચકને એકજ વેગ, એકજ ધમશ હોય—કરવત માફક સાર અને અસારના કકડા જુદા કરી નાંખવાની. મુદ્દમ દૃષ્ટિએ જુઓ તો વિવેચક સાપેક્ષ સત્યનો પૂનરી છે, અને તેટલાજ પ્રમાણમાં એનામાં જુરસો કે યુરસો રથાને છે.

અને કવિનું સાધન તે કલ્પના, જ્યારે વિચાર વિવેચકનું સાધન તે સંગીન તોય સાદી વાણી. કવિને રક્ષાં સ્વપ્નાં સેવવાનાં, અને વિવેચકને રહી વારતવિક બાતો કહેવાની. કવિ સંમ- તોલપણું સાચવતો નથી, અને વિવેચક તે જોતો નથી. સમનોત્તપણું ન જાળવ્યાથી, ઉડાવ પણ ખરું, અને પડી પણ જવાય. જે પ્રેરણાની પાંખમાં જોર દરો તો ગમનમાં યુક્તવા- કર્પણું નહિ નડે. કવિના ઉડુવનોમાં 'મોડો' નથી હોતો એમ જ આલેખ મુકવામાં આવે છે એનો અર્થ એવો કંઈ નીકળે, કે કવિઓ અવશિયન, સુષ્પ્ત સિદ્ધાંતો કે ધોરી રસ્તા નથી બાંધી જતા કે જોઈ જતના આંખો મીચી ચીએ ચીએ ચાલી જાય તોય ક્યાંય અંકુશ નહિ. આ વાત ખરી છે. ગમનમાં ગાડાંઓ નથી ચાલતાં, નર્દીતર ચીત્રાઓ ક્યારનાય પડી ગયા હોત. કવિની ફિલસૂફી સાંખ્ય, વેદાંત કે ખોટા અંરિરેટલની માફક પાઠ્ય પુસ્તકોમાં નથી પૂરાતી, એ ચોક્કાંઓમાં ખંધ એસતી નથી આવતી. કારણ, કવિ લખે છે તે કારિકા નહિ પણ કવિતા—અને સંવાદો નહિ પણ અવેદનો. એકજ દાખતો બમ યશે. વર્જિત્વર્થતું "Immortality Ode" અદ્ભુત ઉડુવન છે, અને લૂથી ફિલસૂફી છે. વિવેચકને આ ક્યાંથી પાસવે? એ રેલા પદે પદે માર્ગદર્શક. અને કવિ રેલો પહેલેથી છેલ્લે સુધી પ્રાણપૂરક. વિવે- ચક રેલો દોરનાર, અને કવિ રેલો દોડનાર અને પકારનાર.

અહીં વિવેચકનો વિશિષ્ટ ગુણ મદન નરી આવે છે. વિવેચક એ વિચારક છે તેમજ વ્યવસ્થાપક છે. એમ પણ કહેવાય કે વિશ્વની વ્યવસ્થાપક સમિતિનો વિવેચક એ પ્રમુખ છે. કવિ એ નથી. ક્યાંથી હોય? કવિ વિચારમાંથી વિષ ધરે છે; વિવેચક વિચારમાંથી અચાર ધરે છે; કવિને આ દિશામાં વિવેચકની અપેક્ષા છે. કવિના વિષનો વિવેચક કારભારી છે. અને અવધારી રીતે રિનેદમાં કદીએ તોં વગરધૂન્યાયે કવિ—વિવેચક અન્થોન્થના પૂરક ગણાય પણ તોય દ્રશ્ય અને અદ્રશ્ય એ તે કવિજ્ઞ.

સુરભિ

કવિ અને વિવેચક એક વ્યક્તિમાં કયાંથી સંભવે? વિવેચકને હયતા છે, કવિને એ નથી. બુદ્ધિનો પ્રદેશ બહુ વિસ્તૃત છે અને જ્ઞાનના મહાસાગરને તટે આપણે રેતીના ગળકણુ અને છીપોછીઓજ વીણીએ છીએ એ બધું ખરું છે, અને એ પ્રદેશમાં વિવેચક સમસ્ત જગતનો મહાન સહાયક છે એ પણ ખરું છે. પરંતુ એ મહાસાગરની ય પેલે પાર, ચો ચુલ્લે: પરતસ્તુ સઃ, એવો એક અનન્ત પ્રદેશ છે કે જ્યાં કૂદી જવાને કવિ સિવાય કોઈની શક્તિ નથી. ત્યાં વિવેચનનાં વલખા વ્યર્થ છે. બુદ્ધિ કરતા જોમ અંતે શ્રદ્ધા વધે છે, તેમ પ્રતિભાના પડકાર કરતા પણ આખરે પૂલનો પ્રશ્નિપાતજ વિરાટ વિશ્વને વધારે વાંચી શકે છે. વ્યવસ્થિતમણિ કે પિપ્પલ્લ્યાપ્પનો બેદ ભાગી જાય એવી વિરલ શક્તિ વિવેચકને નથી વરી. વિવેચકની દૃષ્ટિએ પથર એજ કવિની દૃષ્ટિએ પ્રતિભા. વિશ્વ એક અણુઉકલે કોપડો છે—પણ એનો કંઈએ ઉકેલ થતો હોય તો તે કવિઓથીજ.

કવિને વિવેચનની વાડ બાધવી એથી કરુણ કથા બીજી કઈ હોય? કારણ, વિવેચક વર્ત-માનને જોઈવે છે. કવિ બાવિને ખડે છે. કવિ વિવેચક કયાંથી થાય?

સંવત ૧૭૦૪ની શરદ ક્રતુમાં સાંજને સમયે વારાણસીના સીમાપ્રાન્તે વિસ્તરતા ગંગા-
તીરે જગન્નાથ અને લવંગી ભેડાભેડ ચાલતાં હોય છે.

પંડિતરાજ પોતે પત્નીના સિક્કણ કાળે તાજેતરમાં રચવા માટેલ 'લામિની વિલાસ' ના
કેટલાક શ્લોકો તેને સમજવતાં સમજવતાં થેરથી નીકળેલા; તે કામ શહેર બહારના આ રમણીયતર
પ્રદેશ આવતાં અટકે છે. અને જણ હવે મુંઝાં મુંઝાં કુદરતની મનોરમ સુંદરતાને નયનવારે પી રહ્યાં છે.

ધીકે પછી જગન્નાથ ઉભા રહે છે—અને ડાબી બાજુ ચાલતી લવંગી પણ ઉભી રહેતાં
વેંત જ, યાકને લીધે, તે પહેલાં પતિના ડાબા ખભાનો ટેકો લઈ થાંભે છે. પછી હાથને તેમની ડોક
પર યઈને જમણા ખભા પર પ્રવર્ણિત કરે છે, એટલે દેહલતા પ્રીતમશરીરના સંઘર્ષે વિરામે છે, અને
તેમનો પણ ડાબો હાથ લવંગીની કમર પર અર્ધચંદ્રાકારે વળીને ઉભયના સ્પર્શમને ગાદતર કરે છે.

ગંગાચતુર્ સાક્ષિય અને એ સ્પર્શસંકેતની પણ જગન્નાથના મનમાં પૂર્વના એક મધુર
પ્રસંગને તાલે કરે છે. એ સમયે પોતે રચેલા કાવ્યનો શ્લોક, ડાબી પાસ વહેતી સરિતાના ગંગાર
અને વિભવ પ્રવાહ પર મીઠ માંડી, રચનાધિમાં લીન થઈ, સુસ્પષ્ટ પ્રભાવભર સ્વરે તેઓ
ઉચ્ચારે છે:—

જગન્નાથ

ન યત્સાક્ષાત્વેદૈરપિ મલિતભેદૈરવસિતમ્

ન યસ્મિન્જીવાનાં પ્રસરતિ મનોવાગ્ધસરઃ ।

નિરાકારં નિત્યં નિજમદ્દિમનિર્વાસિતતમો

યિશુદ્ધં યત્તત્થં સુરતટ્તિનિ તત્થં ન વિષયઃ ॥ ૧ ॥

[કિચ્ચારણ્ય દરમીઅન લવંગીનું માથું તેમના ખભા પર ઢળકે છે અને તેનાં
પોષ્યાં પણ આરતે આરતે પ્રસાદને નીકળતાં બીડાય છે. કેટલીક ક્ષણો પછી
આમ ઉપાડી, માથું જમ્મ ઉંચું કરી—

લવંગી

નાથ, તમારી નજરે ગંગામાતા બહારવરૂપ છે; પણ મને તો નેતી અદેખાઈ આવે છે.

જગન્નાથ (સરિખત)

આવેજ ને ? એંડી કાનું નામ ? ગંગા કદી મારી પત્ની થવાની નથી એની તો સૌને
તેમ તને ખાતરી છે. પણ તને માણે છે તે એ કે તારા શીવાય કોઈની પણ આવડી બારે
સ્તુતિ મારે મુખે થઈ કેમ, ખરું ?

૧. અરે ! જેટલું કોટારહિત પણ હું ના હલી શકે,
ન કબોનાં વાણી મેન પણ વળી ન્યાં જઈ શકે.
પ્રભાવે જે પોતે તમ કર કરે નિત્ય અગુણી,
પ્રકાશી તે તત્ત્વ હું જ, વિષય ના, હું સુરનદી !

સુરભિ

લવંગી (સહેજ ખૂબમ દર્શાવી)

એમ જ વળા.

[હવે તે જગજાયતું પાસું અલગ કરે છે. અને જણુ આગળના આંકડા બીડી પાછાં ચાલવા માંડે છે.]

જગજાય

અને છતાં, એ શ્લોક ક્યારે રચાયશે? જ્યારે તારા પ્રાચીની મારી પ્રીતિ તો અખંડ જ હતી, પણ તારો સહવાસ નિત્યનો અને તેટલા સારો મારે નાતબાઈઓને ચમત્કાર કરી દેખાડવો પડ્યો ત્યારે. એ રચાયે તારે ખાનર અને એ માતાં માતાં હમેશાં તેમ હમણું પણ મને તો વિચાર આવતો હતો તે એજ કે ગંગા એ આટલી વર્ચસ્વી છે, તો લવંગી પણ ક્યાં નથી?

લવંગી (હસી પડી)

પ્રુથાગત કરો છો કે? મોગસ શહનો હરખાર છેજાને બાર વર્ષ, યત્ર આવ્યાં પણ તમારી એ ટેવ ટળી નહીં?

[આ શબ્દો સાંભળતાં જ કવિના મોં પર આજા રોરડા પડે છે. પળવાર એમતું થવાયું સ્વમાન જવાન વાળચાની પણ દંડાર કરતું નથી. પછી તે બોલવા લાય છે ત્યાં ફરીથી એમની અડોઅડ આવી, ઉભા રાખી—]

લવંગી

આમ શું કરો છો, પડિતરાજ? તમને મારું લગાડવા મેં એ કશું દશે? મને પણ મુઠ મશ્કરીની આદનજ ખરાબ પડી છે. ચાલો ચાલ ચાલો જોડો, કેના ગણા છો?

[એ પટામણીની અસર યાવ છે. જગજાય પાછા સ્વસ્થ બનીને જવાવ આપે છે.]

જગજાય

એમાં તારો વાંક નથી, લવંગી. મારે માથ છેજ એવું. હું મને તેટલી સાચી નિશાની વાત કરું, મારું કહેવું મારા મનથી તેમજ સિદ્ધાંતની નજરે મને તેટલું વાજખી હોય, છતાં આખી ફનીઆએ જણે મને જુદી રીતે સમજવાતું કાવતરુંજ રચ્યું ન હોય, એવું ધણી વાર લાગે છે. આ પ્રુથામતનીજ વાત લઈએ. મેં 'અસહવિલાસ' લખ્યો ત્યારે આખા વરખારના કાકજૂડીઓ જ્યાં હોય ત્યાં ખાનગી રાહે લવતા કે મેં બાદશાદનાં એ માનીતા સરદારને પ્રુથ કરવા મારી પ્રતિભા વેચી. દડીકત તરીકે, અસહખાના અમીરી સ્વભાવનાં અનેક વખત મેં ગુણુગાન સાંભળેલાં, એની બલામના કેટલાય દાખલા નજરે નીહાળેલા, એટલે એ પ્રચલિત મારી સ્વાભાવિક લાગણીઓનોજ ઉદ્ગાર દને.

લવંગી

એ તો જરાજર. અને એમ તો, શાદનદાંએ રૂપા સાથે તમારી વૃદ્ધા કરાવીને એ સામા ચાર હજાર રૂપીઆના નગદ પાટો તમને બેટ કર્યા, ત્યારે પણ એવુંજ આજ માથે આવેલું ને?

જગન્નાથ (હસીને)

હા. દુષ્પ્રયુના એક રાજાએ પોતાના મજકવિ બનવાનું મને કહેવરાવ્યું, ત્યારે મેં સગવડ જવામ મોકલેલો ને, કે મારા મનોરથો નો હિસાબર પુરી શકે, નહીં તો જગદીશ્વર ? ખીન્ન રાજાએથી અપાય એ તો, એમણે ગમે તેટલું આપ્યું હોય છતાં મારે તો એ શાકં કે લવણના અર્ચમાંજ ચારડું જાય.

લવંગી

ખીમારાને સખત બોલો પાડ્યો. જગરા છે તમે પણ.

જગન્નાથ

ત્યારે પણ ખીન્નું શું કરું ? ને એ જવાબમાં હતો મારો ગર્વ, પણ દેખનારને દેખાઈ દિલીપતિની ખુશામત.

લવંગી

અને એમ દેખાવાનું કારણ તો એજ છે કે તમારા જવામ પછી દુરતજ બાદશાહે પેલી તુલા કરાંચી. બાકી તુલાનો વિચાર તો, બેગમસાહેબા એક વાર કહેતાં હતાં તેમ, બાદશાહના મનમાં વર્ષો થયાં હતો.

જગન્નાથ

શું દુનીઆ છે ! અથવા, દુનીઆએ શું કરે ? એનો ઝઝો વાંક નથી. ધણી વાર કાગ એસે ને તાડ પડે-એના જેવું થાય છે ને લોકોની કુંજી નજર એ એને સાંધી ર છે. (થોડી વાર પછી) મને લાગે છે એવી દુનીઆમાં કવિએ અવતરવું પડે છે એ તેનાંજ કોઈ પૂર્વનાં પાંચે કરીને હોયું જોઈએ.

લવંગી (સચિત રવરે)

એમ નિરાશાને કાં વચ થાયો ? તમે પડેજ ક્યાં અત્યાર લગીમાં દુનીઆ સામે સફળતાથી જોઈ રહ્યો ઝીઝી છે કે આમ બોલો છો ? તમારી અંકુરેલી પણ ઉતકટ મહત્વાં શંકાઓ માટે રાજમહેદી નામું પડ્યું એટલે દિશોર વધમાંજ વિદ્વાન ને રનેદાળ પિતાને તજીને એમને નારાજ કરીને પણ તાંજેર જઈ રહ્યા. તાંજેર નરેશ તમને બેખવ્યા નહીં. કહેવાય ત્યારે મોટો પંડિતપોષક, ને પોતાના જુના ગોખણીઆ પંડિતો કરતાં તમે ચઢીઆતા છો એ લાજુલા છતાં, સમજ્યા છતાં, તમને ખમાસન ન આપ્યું તે નજ આપ્યું. વાત ત્યારે આસનનીજ, પણ સિદ્ધાંત કેટલો મોટો ?

જગન્નાથ

એ તો ખરું ને ? મારું મન એ વખતે જાહુજ દુભાયું. અને એને છોડીને જયપુરની આ નરક આળ્યો ત્યારે વળી એક જુદાજ બનાવે ચિતને હોમ કરાવ્યો.

લવંગી

કાજવાળી વાત ને ? એમાં તો વળી અંગત માન અપમાનનો પ્રશ્ન પણ નહોતો. એનાંથી

સુરભિ

૧. બધા યાત્રીઓ દ્વારેલા પથ તમે એનેજ દરારીને હિંદુ ધર્મની નોક ભળવી.

જગન્નાથ

પથ એ સહેલું કામ નહોતું હોં, લવંગી આધું એક વર્ષ મારે સંસ્કૃત પ્રાકૃતને છેક વિસારી નાંખીને અરબી ફાર્સી ને કુરાનની એકપક્ષી ભક્તિ આદરવી પડેલી. પથ એટલું ખરું કે તપની સિદ્ધિ મળી પૂરેપૂરી.

લવંગી

એ તો એમજ ને? અને ત્રીજો મદાવિનય તે અને છતવાનો; બાદશાહ પાસેથી તો ખરીજ, પથ નાત સામે ભત્તર લખનો ઝુડો ઉઘાળીને પળ.

[છેલ્લા સ્પર્શે બોલતાં તે પાથું વાળી જુએ છે. નગર સારી રીતે આધું પડી ગયેલું ભણીને બેસવા માટે દરીઆળી જમીનનો સ્વચ્છ ભાગ નગરથી શોધે છે. જરા વારે એ જડતાં પોતે અટકે છે. વિચારમગ્ન જગન્નાથ પથ અટકે છે લવંગી પહેલી બેસી જાય છે, એટલે પડિતરાજ તેના બેળામાં માથું ઝુકા ઘાસ પર અબેટાય છે. થોડી જો બાદ વિચાર—પાયામાંથી ઝુકન થતાં—]

જગન્નાથ

એ તો બધું ખરું. અને નાત સાથેની લડન તો તારે ખાતર હતી એટલા પુરતી એની જુદી વાત. પથ તે શીવાય તો શું તને એમ નથી લાગતું કે કવિઓ અને પંડિતોની ચકિત ને સમય કોઈપણ તરેહની-જીવનની કે સાદિત્યની-લડનોમાં વેડફાય એ બધુંજ શોકારક છે!

લવંગી (નિર્દોષતાના ભાવથી)

એ તો વેડફનારા ભણે. આપણને શી ખમર?

જગન્નાથ (કટાક્ષ સમજી જઈ)

ના, ના, એમ નહીં. મેંજ એવી વેડફ ખાટલી બધી વાર કરી છે એ હું જુતી જતો નથી. પથ—

લવંગી

પથ 'પરોપદેશી પાંડિત્ય' હમેશાંજ આકર્ષક હોય છે.

જગન્નાથ

સાંભળ તો ખરી. પરોપદેશની વાત નથી ખરું કહું તો કોઈનેય ઉપદેશ દેવાની વાત નથી. મને બાજ લગીની છ'દગીનું સિંદાવમોહન કરતાં આત્મનિરીક્ષણની ધડીમાં કટોક આવ્યા વિચારો આવે છે, એટલે ધનાર તો ધર્મ ગયું. પથ સિદ્ધાંતદષ્ટિએ, હું કહું છું તે જરાખર છે કે નહીં એ આપણે તપાસવું ધરે.

લવંગી (મીઠી નરહાસથી)

અને સો ચુઆ મારીને બીલ્લી પારે બેસે તે જરાખર છે કે નહીં એ પથ આપણે તપાસવું ધરે.

જગન્નાથ (દસે છે)

તારે મને ફરીથી ખીજવવો હોય તો એ પ્રયાસ મિથ્યા છે. પણ રીતસર વાત કરને. મેં—

લવંગી (સાચું દસીને)

નહીં કરું. તમે કેટલી વાત રીતસર કરી ? પહેલાં ખીજવા; પછી બચાવ આપ્યો; તે વખતે મેં તમારી હાંમાં હા મેળવી, ત્યારે વળી ફુનીઆ વિશે કે બળતુંજ બોલવા માંડ્યું; અને તેમાંથી હું તમને છોડવતી હતી, તમારા જીવનનું સાચું રહસ્ય ઉઠેલી બતાવતી હતી, ત્યાં તો કાણુ જાણે ક્યાંથી પશ્ચાત્તાપનો દાવાનંજ દીધમાં પ્રગટ્યો, તે કવિએ સાહિત્યમાં લગત કરવી, ને જીવનમાં ન કરવી ને—

જગન્નાથ

અરે રે ! આ શું બરડે છે ? મેં તો કવિએ ક્યાંયે લગત ન કરવી એમ કહ્યું.

લવંગી

હં હં, એમ કે ! આશો એમ તો એમ. પણ મને એ ખરું નથી લાગતું. હજી તો ગયે વરસેજ 'મનોરમાકુમ્ભદિની' તમે પુરું ક્યું તેમાં ખીચારા બટ્ટાજીને કેવો ઉપડો લીધો છે ? અદલામાં એ બનાં બનાં જાય ત્યાં, ગામે ગામ ને શહેરે શહેર, તમારું નામ બદનામ કરવાનો ધંધો લખને બેઠો છે. તમારી બેઠની સાકમારીમાં, બપોરજુના જે નિયમો કે પ્રયોજો વિશે તમારે મતભેદ હશે એ તો કારણે રહે છે ને કે ત્રીજુંજ નવતરું પુટી નીકળે છે. (જરા રહીને) અને હમણાં વળી 'રસગંગાધર' નો વિચાર કરો છો તેમાં પણ અપ્પય દીક્ષિતની સાત પેઢીને ઉમેડી નાંખશે એની મને ખાતરી છે. એના 'કુવલયાનંદ' સામે છે ને, એ તો ?

જગન્નાથ (બેઠકારીથી)

હોય, કાંઈની સામે તો કાંઈ ખીજની તરફેણમાં પણ હોય.

લવંગી

ખીજે વળી કાણુ ?

જગન્નાથ

મહાયુર-પેરબદ્ધસુત પંડિતરાજરાજિતિલક જગન્નાથરાય. એમનાજ રચેલા મ્હોડા દુષ્ટાંત લેખે અપાવાના છે—કાંતો આગળની કૃતિઓમાંથી, નહીં તો નવા રચીને જોવો અલંકાર.

લવંગી

તોઆંદ તમાસથી તો. તમારે આત્મરત્નિ કરવી છે, પરનિંદા કરવી છે ને પાછું—

જગન્નાથ

શ-શ-શ. પરનિંદા નહીં, પરસિદ્ધાંતોનું—પારકાના અપસિદ્ધાંતોનું ખંડન.

લવંગી

એ જે મ્હોડો તો. ઝાઝો ફેર નથી પડતો. પણ હું એમ પૂછું, પંડિતરાજ, કે તમને એ

સુરભિ

ખંડન કરવામાં રસ પડ્યા કરે છે, તો પછી લડતોથી વળી કાપર શાના થાએ છે ? શકિત વેડફાય ને, એવું શી કહે છે ? અને તો એ જાણે વરનો વ્યાપક લાગે છે. કે' સમગ્રતા' નથી.

જગન્નાથ (માર્મિક રિખત કરતાં)

ન જ સમગ્રતા. સ્ત્રીની મતિ પાનીએ.

[લવંગીનાં બવાં સહેજ સંક્રાયાય છે, બત્રીસી સજ્જત જીડાય છે, પણ એ કે બોલતી નથી. જગન્નાથ મેં મલકાવી સંભાવણુ ચાલુ રાખે છે.]

પણ આ વાતમાં સૂક્ષ્મ વિવેક કરવાની જરૂર છે. અને ને એવી' મીતે કે, તે કદી સીધું છે તેમ હું કે યુદ્ધની મળ ખાતર વાગ્યુદ્ધમાં ઉતરતો નથી. ન છુટકેજ, ધર્મને ખાતર, જ્યારે મને અગત્ય જણાય ત્યારે ખંડન કે આક્રમણનો માર્ગ લઉં છું—જીવનમાં અને સાહિત્યમાં પણ.

લવંગી

જરાજર. પણ તો પછી એ વાતનો ખરખરો શો ? લડવા વિના રહેવાનું નથી, ચાત્રે તેમ નથી, તો શાંતિની આવડી જાંખના શી ?

જગન્નાથ

એ તો સમસ્ત જીવનજ એવું છે ને, લવંગી ! સંસારના ભેદોને ગાળી નાંખીને તેમાંથી અગ્રેહ પામવા આપણે ચાહીએ છીએ. અને એ ચાહના ખરી પાપ ત્યાર પહેલાં કેટલાય કલેશમાં ચાહને માર્ગ કરવાનો હોય છે. મંસાર ને જીવનનો એ તો મહાસિદ્ધાંત. પણ મને કોઈ કોઈ વાર એમ થાય છે કે સામાન્ય સંસારીઓ કરતાં કોઈ જુદી રીતે શું કવિને ઇશ્વરશક્તિ ન થઈ શકે ? બહુનિષ્ઠ તો મણ મણું છે ને કોણુ થશે ? એ વાત જવા દઈએ. પણ અભેદમાર્ગના પ્રવાસી તો માનવી માત્ર છે. એ પ્રવાસ ઉપ તપશ્ચર્યા માર્ગી લે છે એ પણ ખરું. પરંતુ કવિને પોતાના આંતરજીવનમાંજ એવાં તપ ને એવી સાધના કર્યાં એછી કરવાની છે કે તેણે જાણ જીવનની વિષમતા પણ વહેરી લેવી પડે. પ્રતિસ્પર્ધાઓ ને વિરોધીઓ સામે કે પ્રતિકુળ મનનાં માણસો સામે ટંકામાં ઉતરવું પડે ! ધણા આંતરકલક પછી—કહે કે કોઈ વાર તો વાતનાએ પછી પણ નેના સર્જનની જે ધન્ય ક્ષણ આવે છે, તેની દિગ્વ્ય વૃષ્ટિ, તેનો આહવાદ, નેનું સંતર્પણ, તેની અગાધ શાંતિ રસાતમાના અદમસાક્ષારકાર કાન્તે શી ઊણી છે કે બીજા ત્રીજા જવારના વાદવિજાદોના કલક અને ક્ષણિક પણ પ્રજળ યાનનાએ દારા શાંતિ શોધવાની તેને જરૂર હોય ? સારામાં સારા પ્રાચીન કવિઓનાં—વાલ્મીકિ અને કાળિદાસ, ભવભૂતિ અને જયદેવનાં—જીવનનો સરખોધ પણ એજ છે. એમણે કદીયે વિનંદાવાદને વહાલો કર્યાનું જાણ્યું નથી. અને આપણે આદર્શરૂપ તો એમનેજ માનવા બોધએ ને ?

[આ સંભાવણુ ધણું ખરું ગમન પર દૃષ્ટિ મારીને જગન્નાથ કરે છે. એ પુરું થવા આવે ત્યાં એમની આંખો વીંચાય છે. લવંગીના વદને ગાંઠીયું છવાયું છે.]

એ પતિના તપતપ્રાય લલાટે હાથ ફેરવતી થોડી વાર મૈન ધારી બેસી રહે છે. પછી જગન્નાથના સંદેહાતુર નયન ઉઘડે છે એટલે—]

લવંગી

ખોટું ન લગાડશો, નાથ; પણ એક વાત પૂછું ?

જગન્નાથ

પૂછને.

લવંગી

તમે ક્યું એ નિરૂપણ નિરૂપણ તરીકે ખટ્ટ સરસ છે. સાચું છે એમ પણ કહેવાય. પણ એ સંપૂર્ણ છે ખરું ? એકતરફી નથી ?

જગન્નાથ

કવી રીતે !

લવંગી

તમેજ વિચારોને. તમે કહો છો એવો કવિ એટલે તો કાવ્યોત્પાદક, યંત્રજ. એથી વધુ કંઈ નહીં. પ્રેરણાની ચાવી ફરે એટલે તેના હૃદયમાંથી ખળખળ કાવ્ય વહે, ને ચાવી ખંધ થાય એટલે એ પાછો નિરૂત્તર બને. એ છવનો છે એમ જણાય તે એની સર્જનની દાણ પહેલે ત્યાં લગીજ ત્યાર પહેલાં કે પછી તેને ન હોય લાગણી, કે નહીં વિચાર; નહીં કલ્પના, હરખશીક કે રામદેવ.

જગન્નાથ (શીકું હસીને)

એમ તો કેમ બને ?

લવંગી

ન કેમ બને ? તમે એની આપડાની માણસાઈનેજ મૂળમાંથી છેલ્લા લાગો છો. એમ ન હોય, તો કવિ તરીકે જે આટલો સુકુમાર અને સુંવાળા દીલનો છે, સદમમાં સદમ રસિકતા ભોગવવાનો જે ત્રિલોકમાં એકલોજ અધિકારી છે, તે માણસ તરીકે સંસારના વહેવારોમાં પથર જેવો જડ રહે, ગમે તેવા નીચોએ કરેલ અપમાનોને મુંગે મોંએ ગળા જાય, ગમે તેવાનાં સકાવેલ આજોને જાણે તે વંદ્ય પરની ધૂળ હોય તેમ ખંખેરી નાંખે, ન તો સત્ય ધર્મને ખાતર પોતાનો સાદ કાઢે, અને ન તો ટેક જગવવા ખાતર ઉચ ક્ષેત્રને પણ મીઠી શાંતિ માને,—એ ખડું સંભવેજ શી રીતે ?

જગન્નાથ (પગે રહીને)

પણ તું આગ્રેએ છે એ તો નજાળા મનનો કવિ. અને મેં કહ્યું તે શુંનાં મહાપ્રવિ-
ઓતું શું ? એમને કલ્પ ને વિવાદ ગમતાં કે શુદ્ધ સર્જન ?

લવંગી

એમાં બે વાન છે. પણ નજાળા મન માટે પહેલાં કંઈ લઈ. તમે જેને મજબૂત કહેતા હશો તેડું મન ચિન્તનપ્રધાન પ્રગ્નનાયકનું હોય, કે કોઈ વિરલ શીલસુદનું હોય. આજી તો

કવિ એટલેજ આગાધ—ધન્ય અને વકટ, કથાશુપરિણામી નખખાઈ—એને જી નખખાઈ
કહેવીજ હોય તો. પણ એ છે તો એની સૌથી પ્રમળ શક્તિ. એ શક્તિ એક તરફ કવિ
અને કલાકારને સંસાર અને સમગ્ર વિશ્વનાં હંકારાં હંકાર રહસ્યો પ્રીતવા પ્રેરે છે, તો બીજી
તરફ સંસારીઓની સ્વાર્થપશાયણના અને બહુરૂપી નીચતાથી દગાડે છે

જગન્નાથ (સકટાક્ષ સ્મિતથી)

ત્યારે તો પ્રત્યેક કવિએ ખંસ જડખોરજ ખનતું; મંસાર પર જરાકે દાઝ ચડતાં
તેને નારાજ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને તેનો અમલ કરવા કુદી પડતું.

લવંગી (સહેજ મોં મરડી)

તમારે હસતું હોય તો હસો પણ તમારા કટાક્ષોના ચે જવાબ નથી એમ નહીં. એક-
એક કવિ જડખોર મધને હેપાહોળીમાં જીવન વીતાડતો નથી તેનું કારણ એટલુંજ કે
સૌના સંજોગો સરખા નથી હોતા. મેં ક્યો તે કવિસ્વભાવ પણ સર્વ કવિજીવોમાં એક-
સરખી લીનતાથી નથી વિલસતો. અને મહા કવિ વિશે તમે પૂછતાંતા, તેને માટે તો એમાંથી
એક રીતે બન્યું હોય: કાં તો એમને સર્વને અનુકૂળ સંજોગો સાંપડ્યા હોય, એટલે અસાધા-
રણ ક્ષેત્રકંકાસ સહેવાનો વારોજ એમને ન આવ્યો હોય; અથવા તો, એમનાં
જીવન વિશેની જે બધીખરી પ્રમાણભૂત વિમતો કાળનાં પડમાં દટાઈ ગઈ છે, તેમાં જ્ય
તેમનાં જીવનની પ્રશુ જલ્લે કેટલીય કરુણ કથાઓ લુપ્ત થઈ હોય.

જગન્નાથ

એકંદરે તારું કહેતું ખરું લાગે છે.

[આમ કહેતાં તે લવંગીના ખોળામાંથી બેઠા યામ છે, એટલે એ તેમનાં વચ્ચે
વળગેલ કચરોકરતર દળવે હાથે ખબેરે છે.]

અને મને વધારે ચાતા તો એટલા સારુ મને છે કે હું હવે ઉમાનાથ સાક્ષીને જરાખર
જવાબ દઈ શકીશ. એ કાલ કે પરમ આવવાના છે. અમે હવેના મન્યા ત્યારે, પોતાની તેજીથી
ને ચક્રદાર ચૈલીમાં એ મારી પાસે એક લાત્રું પ્રવચન કરી ગએલા. અને તે આજ સંત
પર કે કવિએ તો સર્જનમાંજ મચગુલ રહેતું જોઈએ, તેણે કરી—

લવંગી (સાક્ષર્પ)

ઓ હો ! ત્યારે તો એમનાં આંતરજી અંતરને તમે આજે આ વાદ આંદરેસો, કેમ ?

જગન્નાથ (મસ્તીખરી આંખે)

એવું હવું તે આંતરજી હમું તો કેમ જણ્યું કે તારું છે એ કામજી નહીં નીવડે ?

લવંગી (કૃત્રિમ બેઠાજીથી)

એ તો જોવા તમારા સરકર. જાકી અમે થોડાંજ તમને વચ કરવા આવ્યાંતાં ? તમે
ગમે તેમ તરો દોડાવ્યા, ત્યારે વળી ન ચાલ્યું ને આ થોડાં કદાપણનાં મોતી વેરી નાંખ્યાં

જગન્નાથ (હસતાં)

જરૂર જરૂર ! જગનમાં હું સરખો દોઈ વેરનાર નહીં ને! હું સરખો દોઈ જીવનાર

નહીં, ખરું ને ? (ગંભીર થઈ) પણ મને એમ થાય છે, લવંગી, કે કોઈ દહાડો તું નહીં હો, અને સંસારમાં—

લવંગી (હિંમી થતી)

‘કોઈ દહાડો’ શું વળી ? તમે તો હમણાંથીજ મને મરેલી નથી કહી ? આજેજ સવારે કહેતાંતા કે મુંઝારવિલાસ પુરે થાય એટલે તને સદગત થએલી માની લઇને કરુણ વિલાસ શરૂ કરવો છે ?

જગન્નાથ (હાસ્ય શેકવાનો પ્રયત્ન કરીને)

પણ એ તો હલકું સારું ને ? એક વાર કલ્પના બળે વિયોગ થઈ ગયો હોય, તો ખરા વિયોગ વખતે એટલું વસમું ઓછું લાગે. ખરું કે નહીં ?

લવંગી (કટાક્ષથી)

હા હા ખરું. તદ્દન ખરું.

[દ્રવે જગન્નાથ પણ હિંમી થાય છે, ચિચરતાથી એકી ટોચે ઘોડીવાર ગંગાપ્રવાહને નીરખી રહે છે. ઘોડી પળો પળી—]

જગન્નાથ

શે લવંગી, એક શ્લોક તો રચાયો પણ ખરો. સંમળાવું ?

લવંગી (આડો દાઢ ધરી)

મા.....હજી હું શવતી છું.

જગન્નાથ

અરે ઘેલી ! શવતી છે, પણ આ તો તને અમર કરશે:

કાવ્યાત્મના મનસિ પર્યગમશ્ચુરા મે
પીયૂષસારસરસાસ્તથ ચે વિલાસાઃ ।
તાનન્તરેણ રમણી રમણીયશીલે
ચેતોહરા મુકાવિતા મયિતા કર્ય નઃ ॥ ૨ ॥

લવંગી

આ પણ હીક ! બહાનું ત્યારે મને અમર કરવાનું, ને શોક તો એનો થાય છે કે કવિતા મારા વિના નહીં રચાય. કેટલા સ્વાર્થી છે !

[જવાબમાં જગન્નાથ તેને પ્રગટ આક્રિંમન દે છે. અને ઉરે રસભરતી અનુભવતાં સહેર તરફ પગલાં દે છે.]

૨. પૂર્વે થયા મમ અને દહ દાઢ્ય રૂપે
પીયૂષના રસ સમા તુજ જે વિલાસો
તેના વિના મમ, મનોહર શીત વાણી !
ક્યાંથી ધરો મુકવિતા .પમ વિલાદારી ?

જે તે ધડતાં વધેલી રજમાંથી રવિ ઉપનયો તે પુરુષ કેવો દૃશી તે કલ્પવાની જોનામાં મક્કિત દૃશે'ને પણ સમજી શકશે કે દુનીયામાં જેટલા રત્ન હોય તેટલા મામડા સળમાળ્યા હોય, અત્યાર સુધીમાં જેટલો દારૂગોળો જન્યો હોય તેને સામટો જાણી નાંખ્યો હોય. લંડનની મોટી આગ, સુરતની મોટી આગ, એવી દુનીયાબરમાં લાગેલી મોટી આગોની 'ગરમી બેગી' કરી હોય તેના કરતાં પણ નજરામતું તેજ અને ગરમી વિશેષ હતો. અને એને ધડતાં ધડતાં પ્રજ્ઞાજ્ઞના હાથ પર ચાંદા પડી ગયા હતા તે બહાજી પ્રેમાનંદને ખતાવી ગયા હતા.

નજરામજે તો એમનો પરચો ગર્ભમાંથીજ જતાવવા માંડ્યો. સૂર્ય કરતાં પણ વધારે દીપ્તિમાન પુત્રને જન્મ આપનાર માતા તરીકેની કીર્તિ ખાટવી હોય તો બોગવતું પણ પડે. નજરામની માતા તો ત્રિચારાં બળુબળુ યર્ષ જવા લાગ્યાં પહેલાં પહેલાં તો માથેગાન, નિસ-ગિરિ, ઉતાકામંડ, દાર્જીલિંગ, જેવી શીતળ ટેકરીઓ પર હવાફેર કરી આવ્યાં, કેટલાક ગોરાઓ એવેરેસ્ટ પર ચઢે છે તેમ પણ ચડી આવ્યાં. પણ નજરામ જેવો નેજરવી પુત્ર ગર્ભમાં એટલે એમને કંઈ એન પડ્યું નહિ. પછી તો એમણે ઘેર આવી બરફની અંદર સોડાબેમનને થંડી કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે બરફના ચોસલામાં બેસી રહેવા માંડ્યું. સારાંયે દિવસ મેથીપાક, ચુંદરપાક ખાયાં કરે, તુકમરીઆં પીએ, ભાંગ પીએ, આઇસક્રીમ ખાયાં કરે, બરફપાણી પીયાં કરે, આમ આમ કરતાં દય માસ નીકળી ગયા એમને માટે તો દશ આઇસ ફેક્ટરી વીરસેન રામજે બોલાવી હતી, અને એ બધી એમના મહેલની આસપાસજ બાંધેલી હતી. તેમાં જઈને ફેક્ટરીના મેનેજરની વડુઓ સાથે વારાફાટી વાતો કર્યાં કરતાં.

અને નજરામનો જન્મ થયો ત્યાં તો "એ સગળી આવતા" "એ જળી આવતા," "બફાર્ડ ગયા," "તજાર્ડ ગયા," "પીગળી ગયા" કરતાં લોકો અડકેકું પાતળું વસ્ત્ર પહેરી આઇસક્રીમવાળાને ત્યાં દોડવા લાગ્યા. પ્રત્યક્ષાજ આગે કે બાર સૂર્ય સામટા પ્રકાશવા માંડ્યા તે કોઈને સમજાવ્યું પડી નહિ. કોઈને લાગ્યું કે દેવરાય થયો. દરેક જગ્યા આઇસક્રીમવાળાને ત્યાં, કુલ્હરીવાળાને ત્યાં અને આઇસ ફેક્ટરીમાં દોડ્યું. રૂપીએ રૂપીએ આઇસક્રીમની પ્લેટ તે દિવસે ઉપડી મઈ. નજ પણ તે દિવસોમાં નહિ અને કુવામાંથી પાણી બેચવાનાં તે લોકોને બહુ વસ્તુ લાગ્યું. કેટલાકે કુવા ટાંકામાં બૂરકા માર્યા. ત્યાં તો બધાને અબર પડી કે રાણીને સૂર્ય કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી પુત્ર અવતર્યો છે અને તેજે આ બધા ઉજાટ ફેલાયો છે. બધાંયે ભણ્યું કે આ કુંવર સાથે તો હવે જન્મારાનાં બેસાં બેઠાંયે મારે પાણીના નજ હોય તો વધારે સારું. તેથી "રામ, નજ." "રામ, નજ" એમ નજની માંગણી કરતાં, આઇસના ગાડામાં બેસીને ધાડાખંધ રાજ્યદારે ઉઘટયા. રામના મનને કે આ બધા મારા દીકરાને "નજ" "નજ" કહીને રમાડવા આવ્યા તેથી એજે બાબકુમારનું નામ નજરામ રાખ્યું. પ્રેમા નરે આ આખો જતોત નથી આપેલ. માત્ર હુંક્રમાંજ પતાવી દીધું છે કે—

"અનલ પ્રગટયો સર્વને માટે નજ ધરાવ્યું નામ."

તે દિવસથી બોકોના બોમ લાગ્યા. સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવાને ગમે તેટલો ખાદી પહેરવાનો પ્રયાન કરે પણ પહેરાયજ નહિ, વાપલ કે મક્કમલજ પહેરી શકાય. નજરામના મહેલ આગળથી જવું હોય તો બરફના ગાડામાં બસતને કે માથા પર કુલ્હરીના ટોપલા મૂકીતેજ જઈ

શકાપે. નળરામના મહેલ તરફ નજર સરખી કરવી હોય તોપણ દોઢ ઇંચ ત્રણ ચંડા ચરમા પહેરવા પડે. શિયાળામાં ૧૦૦૦૦ તો ગરમી રહે. અને કિનાળામાં તો વાતજ ન કરવાની. પ્રજામાંથી પ્રોજેક્ટો ટકા તો આઠસક્રીમવાળા અને કુલશીવાળા બની ગયા.

વીરસેન રામને સીંગારેટ પીવી હોય તો નાના છોકરાઓ વાંસમાં ફાટ કરી, તેમાં ફટાકો ભેરવી દીવેથી સળગાવી તેને ફોડે છે તે પ્રમાણે દિવાસળીનો અર્થ અમાનવાને ખાતર એક વાંસમાં સીંગારેટ ભેરવી તેને જાળકુમારની પીડે કે શરીરે લગાડતા કે સીંગારેટ સળગી જતી. વીરસેન રામનો રસોઢયો બહુ બધો હતો. નળરામ જન્મ્યા પછી રાંધવાની એ તરફીજ ન ચેતો. નળરામને રમાડવાને મસે લઈ આવે અને પછી દાળભાતના પતેલાને નળરામને હાથ લગાડે કે દાળભાત એની મેળે પાંચ સેન્ડમાં થઈ જતાં. અને નળરામના મોસાળને એક સગો નળરામને રમાડવા આવ્યો અને ઉમળકાથી એક યુગ્મન કરવા મયો ત્યારે તેના હોઠ પર એવા કદામ પડ્યા કે એક વર્ષે મટયા.

નળરામને જન્મ આપ્યા પછી નળરામની માતાનું શું થયું તે વિશે પ્રિમાન્દ કંઈજ કહેતો નથી. પણ નળને મોટો કરતાં સુધીમાં તો એના બાપ અને કાકા એવા સુઝા પાંદડા જેવા થઈ ગયા કે નળ જરા મોટો થતાં એને રાજ્યાસન વગગાડી નારી છૂટયા.

“નળને આપી રાજ્યાસન, પિતા કાકો બન્યો ગયા વન પછી નળરામએ. ધર્મરાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું:

“ધર્મઆણુ રામની ફરે.....

પ્રજા સૂએ ઉઘાડે બાર, ન કરે ચોરી ચોર ચખાર”

ચોર પણ નિયારો ચોરી ક્યાથી કરે કે ચોરી કરે તેને નળરામ એકજ સિક્કા કરતા. તેને જોતી પર એક સમસમાવી દેતા. અને જોતી પર હાથ લાગતાં તો ચોર રાખતો ઢગસો થઈને પડતો. આથી બધા ચોરા એક બાઈ ગયા અને સાહુકાર બનીને બેઠા.

આમથી નળરામએ પુણ્યદાન પણ ખૂબ કરવા માંડ્યું.

“નળે લીધો એટલો નેમ, સાંચું દાન આપે કરી પ્રેમ

જે આવે મરતક માંગનાર, તો આપતાં ન લગાડે વાર”

નળરામએ માંચું દાન આપવાને નિયમ લીધો હતો. નળરામના તેમથી અને તાપથી મોકા એટલાં સસડી ગયા હતા કે કોઈ વીર બન્યો ડોકું માંગવાને પણ નીકળી પડ્યો હોત. પણ નળરામએ છટકવાની એક બારી રાખી હતી. મધૂરધ્વજ અને સગાજાની પેટે પોતાનું કે પોતાના પુત્રનું ડોકું પોતાના કે પોતાના રનેદીઓના હાથે કપાવી આપવાનું નળરામએ માથે ન્હોતું લીધું. એમણે સરત નરી હતી કે જોને ડોકું જોઈતું હોય તે જાતે આવીને અધરાતે, મધરાતે જ્યારે ફાવે ત્યારે આવીને-કાપી નળ. પણ એવો કઈ માંડનો પુત્ર હોય કે જાને બળાને રાખ થઈ ગયા પહેલાં નળરામનું ડોકું કાપી જઈ શકે !

નળરામના કાકાના છોકરા પુષ્કરે બાપ-કાકાના વન સિધાયા પછી નળરામને તાપ થોડો વખત સુધી માંડમાંડ સદન કર્યો. પછી તો નળરામના સાનિધ્યથી એવો કંટાળા ગયો

કે એને રાજમહેલના વૈભવ પર પણ વૈરાગ્ય આવ્યો ને વનમાં નાસી ગયો.

“એવું બાણી મન આણી વૈરાગ્ય, ગયો વન ઘર કીધું ત્યાગ.
નળનો વાળ્યો તે નવ વળ્યો, હાથે વનમાં પોતે પળ્યો.”

અને વનમાં જઈને પણ પંચાગ્નિ જેવાં કષ્ટ આદરવાને બદલે એણે તો બને તેટલા શીતોપચારજ કરવા માંડ્યા, કારણ કે વનમાં પણ એ બળી જતો હતો.

“જઈને સેવ્યું પર્વતશૃંગ, તણે વહે છે નિર્મળ ગંગ,
શય્યાનું કીધું આસન, પાંદરાનું કીધું છત્ર રાજન.”

“આ કયા એટલેથી રહી, નળરાગ્ય શું કરતો તર્કી ?”

નળરાગ્યએ પણ દવે ધીરનપ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. પણ એના તેજનો અને તાપનો એવો સંતાપ હતો કે એને લાપક વહુજ મળતી નહિ. નળરાગ્ય સમજી માણ્યો હતો. સાઠ વર્ષે કાઠની છોકરીનો બવ બગાડવા પાંચમી વાર પરણવા નીકળનાર ડોસા જેવો દુષ્ટ, સ્વાર્થી અને મોહાંધ નહોતો. એ જાણતો કે જો કાઠ માંચકાકલા જેવીને પરણવા જઈશ તો દસ્તમેજાપ થતાંથતાંમાં તો રાખ થઈ જશે અને માંચરામાંનીજ બારોબાર રમરાન જતું પડશે. આથી સમજીનેજ માગાં પાછાં વાળતો.

“માગાં મોકલે દેશદેશના ભૂપ, નળ જોવડાવે કન્યાનું રૂપ
શરીર કુળ માંહે કહાડે ખોડ, કહે ન મળે હો મારી જોડ.”

જે રાજ માથું મોકલે તેની કન્યાનું શરીર પોતાના ચીક-મેંદીકલ ઓઢિસર પાસે નળ રાજ તપાસાવતો, અને પછી જવાબ મોકલતો. “માથું તો મોકલવા તૈયાર થયા છે પણ તમારી છોકરીના શરીરનો તો વિચાર કરો. દસ્તમેજાપ થતાં સુધીમાં તો સાફ થઈ જશે.” અથવા તો એના કુળની ખોડ કાઢતો. “તમારા બાપે કસરત કરી નથી, તમારા હાથએ દંડ બેઠક કર્યાં નથી, તમારા વડવાએ શરીર સ્પર્શ્યો નથી, તમારા બાપદાદાઓએ લડાઈમાં નામ અમર કર્યો નથી, તમારી છોકરી મારી જોડ થઈ શકે તેમ નથી.”

અને નારદમુનિએ “પટરાણી દિસતાં નથી એ કહોતી કારણ શું છે” એમ પૂછ્યું ત્યારે પણ નળરાગ્યએ આવોજ જવાબ વાળ્યો.

“ઋષિ કું વરં એવી ન મળે, શકે છે કન્યાની ખોડ.”

“મારો તાપ એવો છે કે તેને છરવી શકે એવી કન્યા હોય તોજ પરણું. મને તો દુનીયા બરમાં મારો તાપ ખમવાની શક્તિવાળી કન્યાનીજ ખોડ લાગે છે.”

પણ આ સાંભળી નારદ ઋષિ હાંસ્યાપૂર્વક ગયાં, ખમણી જાડ્યા. “જો નળ, જો નળ, તું શું તારા મનમાં એમ સમજે છે, શું તારા આચાર્ય એવી તમરી રાખે છે કે તારા જેવું સ્વરૂપ દુનીયામાં કોઈ સ્ત્રીનું હોજ નહિ. હૂંપ, અદંકાર મા કર. તને પચાવી જાય એવી પણ છે” પણ પ્રેમાનંદ આ બધુંજ યાદું બનાવી દીધું છે.

“નારદ ઋષિ તવ ઓચર્યા, એમ ન કીજે - હૂંપ,
તારા સરખું નવ મળે, હો રથામાનું સ્વરૂપ.”

“એક ‘કવચુરાયની દીકરી’ છે, અને ‘કવચુ’ એનું ગામ છે. એનું નામ દેતાં એની દંડકથી દમ સૂકાઈ જાય છે અથવા તો દમનો રોગ થઈ જાય છે તેથી એનું નામ દમયન્તી પડ્યું છે. એને પણ ખાસ પ્રહ્લાદએ પડી છે”

“સૃષ્ટિ કરતાં પ્રહ્લાદએ, ભયું તેજનું પાત્ર
તે તેજનું પ્રજાપતિએ, ઘડ્યું દમયન્તીનું ગાત્ર
તેમાંથી કંઈ શેષ વધ્યું, ઘડતાં એરે પડિયો
પ્રહ્લાદએ એકઠું કરીને, તેણે ચંદ્રમા ઘડિયો.”

એને ઘડતાં વધેલા તેજમાંથી ચંદ્રમા બન્યો તે કેટલી શીતળ હશે તેનો તો વિચાર કર, અરે ! તું આટલો તેજવાળો છે તોપણ આપ્તસક્રીમ બનાવી નાંખશે.

દમયન્તી બરફના ચોસલા જેવી, કવિશ્રી ન્દાનાલાલના જ્યાજ્યાન્તમાંની હિમગંગા જેવી, કંડીગાર હતી. દમયન્તી જન્મી ત્યારે બરફના ચોસલા પડ્યા, કરા વરસ્યા, પાણીના બરફ થઈ ગયા, કંકડીને ટાક પડી. કેટલાકને શરદી થઈ ગઈ, કેટલાકને ઉપરસ થઈ ગઈ, કેટલાકને ન્યુમોનીઆ થઈ ગયો, ઘણાને દમ ઉભળ્યા આવ્યો, બધા ચાદની હોટશોમાં દોડ્યા. બહુમાં-વાળાની દુકાન પર પેણા ચડ્યા, અને ચાદની હોટશોએ એવાં ઉંડાં મૂળ નાંખ્યાં કે મહામા-લની ઝુંબેશ સામે પણ એ ટકી રહી. આ એવિંતો દમનો વ્યાધિ ફાટી નીકળ્યો તે જણાવવા માથા પર ચૂડેશની પેઢે બળતા અંગારાની સમડીએ મૂકી સૌ રાત્ર પાસે દોડ્યા અને “દમ પ્રકટ્યો સર્વને” માટે હોકરીનું નામ દમયન્તી પડ્યું.

અજશીનાં પેડીશ, રાઇનાં પેડીશ, ટરપીન્ડાઇનને ઉપયોગ તો તદ્દન સાધારણ થઈ ગયો. શરદી તો એવી વારંવાર થઈ જાય કે અજશી અને રાઇના તો કાંચળા બરી રાખવા પડે અને પોસદોરડા તો ડબ્બેડબ્બા બરાઈ પરદેશથી આવવા લાગ્યા. દમયન્તીના મહેલ પાસેથી જડું હોય તો માથા પર સમડી મૂકીને અને ત્રણ ચાર સળગતા રૂપ પાસે રાખીનેજ જઈ રાખાય. ગામમાં આમના અંજા તો હતાજ નહિ. આમની તો ધાસ્તીજ નહોતી. છતાં કાઈ જગાએ હમકડું થતું કે ગામના આદેના ભાગમાં આગ લાગતી તો દમયન્તી આમમાં ઉભી રહીને દોરડાં કુદતી એટલે આમ તદ્દન શમી જતી, અને સળગતા અંગારા બરફના કંકડામાં ફેરવાઈ જતા. કાઈ રાત્રીનું હોય તો ‘રાખનો મલમ કે ચુનાતું’ પાણી ને તેલ ચોપડવા કરતાં દમયન્તી પામે લઈ જતા. દમયન્તી હાથ લગાડતી કે છુર્મતર થઈ જતું અને રાએલો માણસ હસતો રમતો ઘેર જતો.

“અંગ તણી તો ઉપમા નળ કરીએ ન અપાય.”

કેવી રીતે અપાય ? એને જેનાંજ એવી ધુમ્મસ છવાઈ જાય કે કશુંયે સ્પષ્ટ દેખાયજ નહિ. એનાં આંખ, કાન, નાક એકબીજાથી પરસાવજ નહિ. એ તો નારદ ઋષિ મનુષ્યા-તીત હતા તેથી નળને મોટે એવું વર્ણન કરી શક્યા.

“દમયન્તીને ચોટલો, દેખી અતિ સોહાગ,
અભિમાન મૂકી લગ્ન આણી પાતાળ પેઠો નાગ.”

જે નામે માત્ર દમયન્તીનું મ્હોંજ જોયું હોત તોયે દરી ગયો હોત તો આ તો એણે ધુપેલની કે કામિનીઆ જોઈલની શીતળતાથી ઠંડો થયેલો જોઈતો જોયો, તેથી એને ન્યુમોનીઆ થઈ ગયો. આ દમયન્તીની પૃથ્વી કરતાં તો પાતાળમાં પણ ઠંડી જોઈતી એમ ત્રાડ મારતો મારતો નામ પાતાળમાં પેસી ગયો.

“નારદ કહે સાંભળ રાજા મીન ને મધુકર
નેત્રભ્રુકુટિ દેખીને, જળકમળ કીધાં ઘર”

દમયન્તી જે આટલી બધી ઠંડી ન હોત તો ક્યારેયે કોઈ બમરો શકુંતલાના સુખ પર ગણગણતો હતો તેમ દમયન્તીની આસપાસ ગણગણતો મણગણતો આવત અને કોઈ દુષ્પત રાજાનું કામ થઈ જત. પણ બમરાને તો એરિ ચરદી લાગી ગઈ કે કમળમાં બધને બરાઈ ગયો; અને માછલી ટાઢથી ઠરી જઈને પાણીમાં બરાઈ ગઈ.

“એ કામિનીનો કંઠ સાંભળી કોકિલા થઈ કાળી.”

દમયન્તીની શીતળતાની અસર એને જોવાથીજ ન થતી. એનો ઘાટો સાંભળતાંજ મુળરી છુટતી અને કમકમાં આવતાં. એક વખત દમયન્તી ગાતી હતી તે દરથી એક કોયલ સાંભળી ગઈ. અને એક શબ્દ સાંભળતાંજ એના કાનમાં ચરદીના ચરકા નાંખવા લાગ્યા તેમજ ઇન્કુએન્ડા થઈ ગયો. કાનમાં એક વર્ષ દીપાં મૂકાનાં ત્યારે ચરકા મટયા અને એ વર્ષ સુધી તાકામાં પડી રહી ત્યારે ચરદી ગઈ, પણ તાકામાં હુ લાગી તેથી કાળે પડી ગઈ.

“હંત દેખી દાડમ ફાટયું, કપોત સંતાડે મહોને
તે નાદ કરતો ફરે વનમાં, કહે દુઃખ કહું કોને.”

એક વાર દમયન્તીની દારી દાડમ છોલતી હતી પણ એની આંગળીઓ એટલી કામળ હતી કે દાડમજ ન લાંગે. આથી દમયન્તી ખીજવાઈ ગઈ અને દાંતિયાં કરવા મંડી. અને એનાં દાંતિયાં જોતાની સાથે દાડમ ફાટી ગયું. એક કપોત પક્ષી ગાડ પર બેઠું હતું તેણે દાડમ ફાટવાનો અવાજ સાંભળ્યો. રજેને દમયન્તી એવું મોડું જોઈ જાય તો એવું જડયું પણ વૂટી જાય, એવું મોડું ફાટી જાય, એના હાંત વૂટી પડે એ બીકે એણે દમયન્તીથી એવું મોડું સંતાડી દીધું. “આ દમયન્તી મારે જડયું તોડી નાંખે છે. મારે મ્હોં ફાટી નાંખે છે. મારે દુઃખ કોને કહું!” એમ નાદ કરતું અને પોતાનું મ્હોં દમયન્તીથી સંતાડતું વનમાં નાસી ગયું.

“હસ્તકમળથી કમળ હાથું, જળમાં કીધું ઘર
ઉદર દેખી દમયન્તીનું, સુકાયું સરોવર.”

પહેલાં કમળ તો બાગમાં ઉગતું. એક વાર દમયન્તી એના હાથે કમળ તોડવા ગઈ પણ એના હાથની ચરદી કમળને લાગી તેથી કમળ સગમગ કરમાઈ ગયું. કમળે જડયું કે આ બરફના મોસલા કરતાં તો પાણીમાં પણ વધારે ગરમાટો દરી અને પાણીમાં જઈશ તો મને કનકવા નહિ આવે તેથી એણે પાણીમાં ઘરે દીધું.

એક વાર દમયન્તીના બાપના તાપાના એક ગામમાં પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો તેથી સરો-

વરોમાં રેલ આવી અને લોકો ત્રસીને દોડવા લાગ્યા. રાત્રીએ દમયંતીને મોકલી આપી. દમયંતીએ માત્ર પોતાનું પેટજ મરોવરને બતાવ્યું. અને પેટ જોતાં વારનેજ સરોવરના પાણીનું ખર્ચ થઈ ગયું અને સરોવર સુકાઈ ગયું.

“ના બાઈ ના, ના બાઈ ના, નારદ સ્ત્રિ, મારે નથી પરણવું. હું કુંવારો રહીશ. સ્વામી વિવેકાનંદ જેવો કુંવારો મરીશ. પણ મારે આ દમયંતીને નથી પરણવું. મારા દેશનાં સરોવર સુકાઈ જાય, મારા દેશની પ્રજા હેરાન થઈ જાય, મારા રાજ્યની કાયલો કાળી થઈ જાય, મારા દેશમાં દુકાળ પડે, અરે બધાં કરતાં મારે દશ મણ પાણી રોજ પીવાને જોઈએ છે તે પણ ન મળે તો હું શું કરું? મદારાજ! માફ કરો.”

પણ પ્રેમાનંદે ટાહુંબોળ બનાવી દીધું છે.

“સરોવર સુકાઈ સાંભળી, તરતજ મનમાં રંજ્યા” (ખંચ્યા જોઈએ.)

પણ જેમ નળને લાયક વદુ નહોતી મળતી તેમ દમયંતીની શરદી ઊરવી શકે તેવો વર એના આપ ‘કવચુરાય’ને જડતો નહોતો. તેથી એણે નારદજીને સારી દલાલી આપવી નહીં કરી હતી. તેથી નારદજીએ સમજાવ્યું કે કવચુરાયના દેશનાં સરોવર જરા sentimental ત્રધારે છે તેથી સુકાઈ ગયાં. બાકી દમયંતી તો દોષરહિતા છે.

“દમયંતી છે દોષરહીતા, એના ગુણની ગાઉ ગીતા”

દમયંતી માત્ર શીતળ છે એટલુંજ નહિ પણ મુક્તાહાર, શીશુકલ, રત્નરાખડી, વગેરે શીતળ આમરજો પહેરે છે. વળી અગરમળના લેપ પણ લગાડે છે. તેથી તારા તાપથી હસ્ત-મેળાપ થતાં રાખ થઈ જવાની દહેશત નહિ રહે. તારે કાવશે તો વર્ષો સુધી એ તારી સાથે નિર્વિદ્ધે “શોકહેન્ડ” કર્યાં કરશે.

આ સાંભળતાં નળરામના મનનું સમાધાન થઈ ગયું. “નથી પ્રેમમાં સાર અરે એ નવરાના ધંધા” એ ગાયન નળરામએ ‘માલવપતિ’ નાટક રૂપે પાસમાં જોઈ આવીને સાંભળ્યું હતું છતાં એણે પ્રેમમાં ધુરંદો માયો. અને જીવનભર જે જીવન-સખીની વાટ જોઈ રહ્યો હતો તે મળી જાયી એકદમ દમયંતી સાથે પ્રેમમાં પડી ગયો. પછી

“અનંગ અનળ તે નળને પ્રગટયો, વન ગયો વન્નિહ સમાવવા.”

મૂળમાં તો બંદાજીએ નળરામમાં ગડગડગડખીને વહિ બર્ષો હતો તેમાં વળી એ બાઈ સાહેબ શુંગારે, ચંદ્રવા તેથી એને બીક લાગી કે આ બેવડા તાપથી એ પોતે બળી જશે-કોનો આપું ગામ સળગી ઉડશે, તેથી એ વનમાં ગયો. કારણ કે આપું વન બળી જાય તેમાં એને શું ન્દાવા નીચોવવાનું હતું ?

વનમાં જઈને નળરામએ “લઘુલાવણી” પઢીને પગ ઝાલ્યો અને હંસને પકડી આપ્યો. કોઈને સંદેહ થશે કે કુદર્શી-મલાઈની એક પ્લેટ પણ ખાધા વિના હંસ નળરામને આ બેવડો તાપ કેમ સદન કરી શક્યો? તેના જવાબમાં કહેવાનું કે હંસનો અમૃત અને એતીનો ચારો દોવાથી એને શીત બાપીજ ગળણું હતાં તેથી એને નળરામનો તાપ સમૂળગો લાગ્યોજ નહિ.

નજરાજ પશુ દને પ્રેમથી પરવસ થઈ ગયા હતા એમણે હંસને સમજાવી પટ્ટાવીને દમયંતી પાસે મોકલ્યો. હંસે નજરાજના અત્યંત વખાણ કર્યા. પશુ જ્યારે દમયંતીએ હંસને મોઢે નજરાજની ઉત્પત્તિની વાત સાંભળી ત્યારે એને લાગ્યું કે મારી શબ્દીથી હું કંઈ ન જાણ તેવો કોઈ વીર મળ્યો ખરો. તેને લાચક વર મળ્યો તેથી એ ખુશ થઈ ગઈ કારણ કે એને બીક લાગવા માંડી હતી કે કદાચ એને મીરાંખાઈ થવું પડશે. એ તો એકદમ નજને મનથી વરી ચુકી અને નજને સંબોધીને ગાવા લાગી.

“યઈ પ્રેમ વશ પાતળીઆ, મારા મનના માલીક મળીઆરે,—યઈ”
પશુ પ્રેમાનંદે આખ્યાન નાટકી થઈ જાય તે બીકે ગાયન છોડી દીધું છે.

હંસ પશુ ઉત્તાદ હતો. દમયંતી નજરાજને પરણે અને પછી પોતાના માયા પર દોષ આરાદે તેથી નજરાજની ઉપજ્ઞતા એણે ફરીફરીને દમયંતી પર ઠસાવી.

“અનલ પ્રગટયો સર્વને માટે નજ ધરાવ્યું” નામ.
જપવત જેણે કર્યા હશે સેવ્યો હિમ પર્વત
તે નારી નજને પરણ્યો, જેણે કાશીએ મૂકાવ્યું કરવત”

નજ એટલો ગરમીથી ધગધગે છે કે જ્યાં કોઈ સ્ત્રીનાં હાથાં દિમાસવના ગરમી Saturated થઈ ગયા હશે તોજ નજરાજની ગરમી ખમી શકશે. તારે પરણવું હોય તો પુરતો વિચાર કરીને પરણજે. પછી મને ગાળ ન દેતી.”

દાન કરતો હોય નેમ નજરાજ સાથે સંજલ કરાવી આપવાનું. હંસે દમયંતીને વચન આપ્યું અને દેવ અને નજરાજ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવી નજરાજ પાસે બેઠો ગયો.

નજ રાજની ગરમીથી સ્વયંવર-મંડપની જમીન એવી તપી ગઈ હશે કે અમૃતપાનથી ટેવાઈ ગયલા દેવેના ટાંટીયા તો અહર ઘેરીયાં રમનાં હશે અને આખ તો ગરમીથી એવી અંભઈ ગઈ હશે કે ડોળા ફાટી જશે અને પવકારા બધ થઈ જશે.

હંસ પાછો ફર્યો. દમયંતીની પત્રિકા નજને મળી. સ્વયંવર રચાયો. નજ સ્વયંવરમાં આવ્યો. અને સ્વયંવરમાં પેઠા કે

“ભાગ્યા ભૂપ સરવના નાક એ નજ આવ્યો રે”

નજરાજના તાપની અસર ખીળ રાજના નાક પર એવી થઈ કે રહેજ પીગળી જાય તેમ એમનાં નાક ચોક્કામાંથી છુટાં પડી ગયાં.

નાક ઝુમાવીને બેઠા હતા ત્યાં દમયંતી—જરેહનો ચોસસો—ત્યાં આવી. અને રાજએ,

“ઠામથી ડગિઆ, સ્વાઈ રગીઆ, સામી મીટે સંધિયા
કેા આઠા ઉતરે, ખુખારા કરે, ભામિનિ નીચું બાળે રે
કેા આસને પડ્યા, લડકડક્યાં, શકે આવી લીધાં કાળે રે”

નજના તાપથી સુંવાળો મખનસની ગાદીઓ તપી ગઈ હતી. નેના પર વચ્ચે અડક્યા મના, વચ્ચે બેસના એમ મદાપ્રવાને રાજએ આસનને વગમી રવાા હતા. ત્યાં તો દમયંતી

ત્યાં આવી. ચરદીનો ચરકો નાંખતાં કેટલાક આસન પરથી ડગી પડ્યા, કેટલાક આડા પડી ગયા, કેટલાકના સાંધા રહી ગયા, કેટલાકને છાતીએ ચરદી લાગી તેથી ઉધરસ ખાવા મંડ્યા, અને આ નિર્દોષ રાગઓના દુઃખનું કારણ પોતે યદ્યપિ ચરમથી દમયંતીએ નીચું જોયું. કેટલાક રાગઓ આસન પરથી પડ્યા, કેટલાક લડચડ્યા, અને કેટલાકને એમ લાગ્યું કે કાળ આવ્યો.

સ્વયંવર થઈ ગયો. દમયંતી નળરાગને પરણી; અને જાંદરણીઓએ યથાર્થ ગાયું કે.

“વહેવણુ સરખે તે સરખી જોડ મળી.

જેવા ઇશ્વર ને પારવતીના હાથ મળ્યા,

તેવા છયા વરને નવી વહુના હાથ મળ્યા,

જેવા ઇશ્વર ને પારવતીના હાથ મળ્યા,

તેવા નલુભાઈ ને દમયંતી વહુના હાથ મળ્યા.”

દમયંતીને ચરણી નળરાગ પોતાને ગામ આવ્યા. પણ આથી પ્રભને ખુબ ત્રાસ થયો. વંદકણી વહુએ છોકરો જાણ્યો. એક તો નળરાગના ધગધગતા તેજથી બહાર જતા હતા તેમાં વળી આ યથરાવી મૂકે તેવી દમયંતી આવી. તેમાં વળી બે છોકરાં થયાં અને માળાપના પારસાવાળા આ પુત્રો અને માં બાપ એ ચારે મળી પ્રભને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારાવી.

આથીજ પ્રભએ પુષ્કરને યદ્યપિ. નળરાગ સાથે શુભકું રમાડ્યો અને નળને રાજ-માંથી વનવાસ અગાળ્યો, અને પોતાને જે ખમતું પડ્યું હતું તેનો બદલો નળદમયંતી પાસે લીધો.

“હાર અડકાવે નળને દેખી જે પોતાના લોક
તેરથી દમયંતી પાણી ન પામી, કંઈ પડીઆ શોષ”

નળ અને દમયંતી પર જલ્લાઇએ કરેલી ખાસ મહેરબાની માટે બંને નારદે અને હંસે તેમને આમરાણી ગણ્યા હોય પણ સત્ય હકીકત તો એ છે કે એ એમની મહેરબાનીને ખાતરજ—નળના તેજને લીધે, દમયંતીના શીતજતાને—લીધે—તેમને ભોગવવું પડ્યું. જ્યાં સુધી નળરાગમાં વધારે પડતું તેજ રહ્યું. જ્યાં સુધી દમયંતીમાં શીતજતા રહી ત્યાં સુધી બંને દુઃખી થયાં.

પણ નળરાગને કઠોરક નામ કરડ્યો અને બાહુક રૂપે થઈ ગયું ત્યારે તેની અડધી ગરમી કપાઈ ચઈ. બાહીની ગરમી એના ચરીરમાં બરાઈ બેઠેલા કલિની હતી. ઝવડપણ પાસે અશ્વવિદ્યા શીખ્યા પછી માયા પર સગડીવાળો અને અગ્નિની જ્વાળા એમરે ઉરાડતો. કલિ નળરાગના દીલમાંથી નીકળી ગયો ત્યારે નળ આપણા જેવો થઈ ગયો.

“બીજી વિદ્યાને પ્રતાપે દેહમાંથી નીચર્યો કળી.

કરમાં કાતી આંખ સતી, મુખે રુધિરના ઝોગરાળા
ભર્યો રીસે, સમડી શીયે, ઉડે અંબાની જ્વાળા.”

તેજ પ્રમાણે જ્યારે દમયંતીએ પારખિને આંખ દીધી ત્યારે એ લાલચોળ થઈ ગઈ. એના

શરીરમાં ગરમી બ્યાંપી ગઈ, પોતાના હૃદયમાંથી કાવચના કાનમાં ચરકા ને ખાવનારી દમયંતીના વચનમાંથી પારધિને પગના નખથી અગ્નિ લાગ્યો.

“સત્ય બળે દઉં છું શાપ, હારમ થજો વ્યાધિનું આપ
વચન નીસર્યું મહિલાના મુખથી, અગ્નિ લાગ્યો પગના નખથી.”

અર્ધી શરીર નીકળી જતાં જે આશ્વાસ લાગી ને પરથી દમયંતી મમજી ગઈ હતી કે અહાજીએ મદદરખાની કરવા જતાં ધમમાળ ધાધુ હતું. એ બીજો શાપ દેવાની વાટજ જોધને બેઠી હતી. દાર ચોરવાનો આરોપ આવતાં એ તપી ગઈ અને

“બાઈ હાર તમારો રે જઈજો, લેનારો તો કાટીને પડજો
એવું કહેતામાં કળીજીગ નાઠો, ત્યારે ટકાક ટોડલો કાટયો.”

કહેતા કહેતામાં એનો ગરમીથી ટોડલો કાટી ગયો. અને દમયંતી આપણા જેવી બની ગઈ.

નજ અને દમયંતી એમના કહેવાના મદમાળથી જ્યારે વંચિત થયાં, જ્યારે માણુમ જેવા માણુમ બન્યા, ત્યારેજ હર્ષા. અને મળ્યા. નળરાજ માછલાવાળી વાત જૂલી ગયો. દમયંતી નજ વનમાં છોડીને ચાલ્યો ગયો હતો ને જૂલી ગઈ પ્રજા પશુ હવે આહમદીમ, કુસરી વગેરેના ખર્ચમાંથી છુટી. તેથી નળરાજ પર એણે પાછી મદદરખાની કરી, અને છેવટે નજ દમયંતીએ ખાધું પીધું ને રાજ કરીધું.

પશુ પેલા કુસરીવાળાઓ અને હોટલવાળાઓ તે નિચારા કાં જાય ? પડી ટેવ તે તો ટલ કેમ ટાળી ? એ ધધો કરનારા તદ્દન નજ કપડી ગયા. મદદમાંજીએ ધુએશ કર્યા છતાં આજે ઠેર ઠેર હોટલો નજરે પડે છે અને આજ પશુ મુખર્જના રસ્તાઓ પર અને ચોપાટી પર નળરાજના કુસરીવાળાના વંચજો ‘કુસરી-મલાઈ’ ની જૂઓ મારે છે.

આપણાં ગામ ઠામનાં નામ :લે. પ્રો. જયેન્દ્રરાય ભ.

એ તો અણ્ણીતી વાત છે કે આપણી પોળો, શેરીઓ અને મોહોદલાઓનાં નામ ઘણું કરીને તે સ્થાનના વાસીઓ ઉપરથી પડેલાં હોય છે. જેમકે ત્યાં મોટી આંખલી હોય તો આંખલી શેરી ને ટાકરચા રહેતા હોય તો ટાકરચાની પોળ અને પારસીઓ રહેતા હોય તો પારસી મોહોદલો, કે ખપાડીઆ, -એટલે મળુરો ભેગા થતા હોય તો ખપાડીઆ ચક્રો. એજ રીતે વડ, લીંખડો, પીપળો, લાખો પટેલ કે ધનો સુતાર, -શેરી પોળ કે ચોકને નામ આપી શકે છે. આ નામ આપનાર દયાતજ્ઞ હોય એમ કંઈ નથી. અને હોયે કયાંથી ? કેમકે જીવન જીવ્યું તો પચાસ, સાઠ, એંશી કે સો વરસ જીવે પણ જન્મા કંઈ જતી રહે છે ? વળી કેટલીક પોળો કે શેરીઓનાં નામ ત્યાંની કોઈ નિર્જીવ વસ્તુ ઉપરથી પણ પડેલાં હોય છે, જેમકે દકાશેઠના કુવાની પોળ. અલગત નિર્જીવ એટલે જીવના સંપર્ક વગરનું એમ નહિ, કારણ એ જૂની દવડ કુવામાં ઘણા માથુસો વીંછી નાખી નય છે, એટલે એ કુવો એક કે બે જીવ સોતોજ નહિ પણ અનેક જીવ સોતો કદી શકાય. વળી માતા, મહાદેવ, કે. દેરાસરના ઉપરથી પણ પોળ ચક્રા, કે શેરીનું નામ પડે છે. જેમકે અંબામાતાનો ચક્રો, વેરાધ પાડો, નીલકંઠ મહાદેવની શેરી. વળી કોઈ વાર કોઈની ચાલુ કીર્તિને ટકાવી રાખવાને પણ પોળો, પુરો, શેરીઓ કે રસ્તાઓનાં નામોના ટેકા અપાય છે. જેમકે સેન્ડહર્ટ રોડ, હોય સિંગ, ગોંધી ચોક, તિલક મેદાન છત્રાદિ. ગવર્નરો અને રાજ્યોને આ પ્રકારની પક વિશેષ હોય છે. પૃથ્વી એમને હસતી દશે કે અનેક રાજ્યો આ બુદ્ધિનું અભિમાન કરીને નામશેષ થઈ ગયા.

પણ વૈરાગ્યના પ્રદેશમાં આપણાંથી હમણાં દાખલ થયાય એમ નથી. આંખણે તો ઠામો ને નામોનો રાગ કેવી રીતે થયો એ જોવા નીકળ્યા છિયે. વૈરાગ્યની નિષ્ક્રિયામાં દાખલ થઈ જઈયે તો અનેક ઠામોની તપાસણી થી રીતે કરી શકાય ? ઇસિદ્ધકામાં નીકળવું એ કંઈ રહેણું કામ નથી. એટલા સારૂ તો મામતતદારો અને ડેપુટીઓને પાલડીઓ ચૂકી ફેંટા બાંધવા મહે છે.

એક વાર નડિયાદની વાત નિકળતાં તે નામ 'નટપદ' ઉપરથી છે એમ એક વિકાને જણાવ્યું : મક્કમ રીતે. આપણા સુધારાવાળાઓ કહે છે ને કે 'આ વાત નક્કી તો કેદાશ-નીચે થઈ ચુકી છે.' કંઈક એવી રીતની ફક્તો કાયમ થઈ ગયા જેવી નિશ્ચિનતા નડિયાદના નામ વિષે એમણે દાખવી. હોય-મદારા મનમાં ચકા થઈ. સંકિત-કે સંકલ્પિત-હૃદયમાં અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્ક-ઊઠ્યા. દહાકાટનો ફેંસલો હોય તોય અપીલ તો કરવી એમ વિચાર થયો. વિચાયત (એટલે-થેરો) જઈ શોધખોળ કરવા પ્રયાન કર્યો. અલગત એક બીજા વિકાને 'વડોદરા' નામ વડદમાંથી નીકળવાનું જણાવ્યું છે એ હું જાણતો હતો. પણ એ સુધારો પણ મને આખરી સુધારો લાગેલો નહિ. અલગત આખરી સુધારો, કોઈ વિપવનો, દુનિયાં

આત્રે છે ત્યાં સુધી આવશે કે નહિ એ બીજી વાત છે. 'ધણુ'ખર' તો એમજ અને કે એકાદ પક્ષકાર થાકી જાય. હારી જાય, કંટાળી જાય કે ચરી જાય એટલે એની મેજે કુદરતી રીતે એ વાત ત્યાંની ત્યાં રહી જાય. જુઓને જૂના અંધકારોની તારીખ 'તવારીખની' બાબતમાં આપણે ધણુ'ખર' ચૂંથણાથી કંટાળીને, જે એ ચાર જણાએ નડકી. ક્યુ' તે ખર' એમ કરીનેજ પતાવિયે છિયે ને, જેકે આપણને ખાત્રી હોય છે કે આ પુરાવા પુરતા નથી ને ફરી એ પ્રકરણ ઉખેળાએ તો પ્રંડિયામાં યો છે કે સાથ એ ખપ્પર પડે ને વળી કંઈક ત્રીજીયે તીકશે. દુનિયાની તવારીખનું એવું છે તો દુનિયાનાં માણસનું એમ હોય એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? કાલ્પનિક કહે છે એમ આ બધું બતાવવાજ છે. આપણે આજ છિયે અને કાલ નથી. કેમકે જગત્ એ તો જગદીશનો જનદુર્લભ મહેલ છે. એની તવારીખનો પાર આવે એમ નથી. કામ જોટલું કામ રાખે ને ચતુર.

આવી રીતે તવારીખનો આશ્ચર્ય પશ્ચ મ્હારે નથી તો નામો કે તેનાં મારણનો આશ્ચર્ય તો મ્હને હોયજ નહિ એ કહેવાની જરૂર નથી. કારણ આપણી બૂલે હોય. બૂલ કાનાથી નથી થતી ? એક કે બીજી, આ જાતની કે એ જાતની. અખો કહે છે જે સંસાર એજ બૂલનું પરિણામ છે. બૂલમાં બૂલ. મ્હોટી બૂલોમાંથી બંધિયે તો પ્રજનો પાડ. પાડ તો ખરોજ ને ? કેમકે પ્રવૃત્તિ પાછળની શક્તિ એનીજ છે. ઈશ્વરજ સર્વ બૂલોના હૃદયમાં રહીને સર્વ બૂલોને પોતાની માયા વડે ચક્રમાં ફેરવે છે. આપણે તો અમરતા બધું માયે લઇને ફરિયે છિયે. ભાગ્યદેવીના એક પ્રિય પુત્રે યોગ દિવસ ઉપરજ અનુભવ કહેતાં સૂચવ્યું હતું કે મનુષ્ય તો ભાવીના ચક્ર ઉપરનો એક જંતુ છે. પણ એટલુંજ શા માટે ? કેટલીક વાર મનુષ્યનું ડહાન પણ એ એની બૂલ હોય છે અને દુનિયાં જેને બૂલ માને એ એના જીવનની કીર્તિ હોય છે.

પણ આપણે તો અહીં યોગિક નામોનાં મારણો અંબધે કંપનાઓ માત્ર સૂચિત કરિયે છિયે. એને સાચી મનાવવાનો મહાશ્વેદ કે દુરાશ્વેદ શબ્દા વિના ફરી જડિયાને દાથમાં લઇયે. નટોનું પદ એટલે નટોનું ગામ આવે અર્થે નટપદથી નીકળે. પછી પાકીનું એસાડી સેવાનું. 'ચિટ્ટુપાં કિ' જુ દુષ્કરમ્. પણ એનું મૂળ બીજી રીતે એસાડિયે તો કેવું ? નંજાદ તે નડ્યા (એક જાતનાં બરનો જર્યો) તું અટ (એમજર, હાટ કે રથાન) એમ પણ કદાચ ન હોય ? ત્યાં એવાં બરઓ કે સાંગ થતા કે ચેચાતા હોય તો એવું નામ રહેજ પડે. પદમાંથી તો પાદર થયું છે. વળી નડિવાદ એ ઉત્તમ સાંદીઓની અટારી 'પણું કયાં નથી ?

એવીજ રીતે પેટલાદ શબ્દ વિષે પણ અને લાગે છે કે ને પિતલાદ એટલે પિતળના બળ્લરનું ગામ હોવાનો સંભવ છે. જે ચરોતરી બાઈઓ એનો લગ્યાર કરે છે તેમ 'પટલાદ' હોય તો 'પાટલાદ' એટલે 'પાટલ' જાતની કાંચેરના બળ્લરનું ગામ એ પણ થઈ શકે.

મુંબાઈ તે મોદમધી છે ખરી પણ મૂળ તો મુમ્બાપુરી દશે; અને મુમ્બાદેવી, કે મમ્બાદેવી કે મમ્બાદેવી એ બધાં 'મદામ્બાદેવી'નાંજ રૂપો દશે એમ લાગે છે. મુંબાઈ એ મદામ્બાદેવીની પુરી અનેક રીતે છેજ ને ?

સુરત વિષે એમ કહી શકાય કે કેટલાક. રંગરાજ, ખમણદોકળાં, ભારી ઈત્યાદિ વડે

હરિ ની કૃતિ નિર્માવી રાખવા ખંતીલા હોય નહિ એમ જણાય છે. પણ ગંભીર સોકોને સૂર્યની પુત્રી તપતીને કંઠે સૂર્યપુર હોય એ વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે. ગમે તેમ પણ સોકો એને 'સુરત' કહે તે દરકત નહિ. કારણ કે એથી કંઈ સુરત રહેલાણી મરી જવાનું છે ? એ તો એનું વાંતાવરણ છે. સુરત સંબંધે પણ કહી શકાય કે તે 'સૂર્યાટ્ટ' (— અંગ્રેજો સૂર્યેટ કહે છે ને) એટલે સૂર્યનું આમ, એ રીતે થયેલું હોય તો અસંભવિત નથી. અટ્ટનો અર્થ-બંગ્લર થાય છે એ અને અતિદેશથી અર્થવિસ્તાર વડે ગામના અર્થમાં તે શબ્દ વપરાતો થયો હોય. અટ્ટનો બીજો અર્થ અટારી પણ છે. અને સુરતને સવિતાંની અટારી કહેવાય એવું એ કયાં નથી ?

અમદાવાદનું મળ નામ અદમદાવાદ જણીતું છે. પણ કેમ જાણે અંગ્રેજોના આબ્યા પછી એનો અદનાનો મદ ઉતરી ગયો હોય નહિ એમ એ વાણીઆણાઈ 'અમદાવાદ' થઈ ગયું છે. બીજા એને મોહું કરે છે એ એમની મોહાઈ છે. તોય દશ ત્યાં કુતા ઉપર સસ્સા આવે છે ખરા. રપ્પીકરણ નથી કરતો જોયી જેને જે સમજવું હોય તે સમજવાની સ્વતંત્રતા રહે. કેટલાક કહે છે કે બાપા એ સત્યને સંતાડવાની કળા છે. કદાચ એમ હોય હોય શું ? આપણે આપણા પ્રિય જનની મુનિને હૃદયમાં સંતાડી રાખિયે છિયે ને. સત્ય એ સર્વનું પ્રિય છે તો બાપાનું કાં ન હોય ?

કાઠીઆવાડનાં કેટલાંક ગામોનાં નામો વધારે સરળ છે. જાવસિંહજીનું તે જાવનગર. છાણું-જૂના-ગઢવાળું તે જૂનાગઢ. અંગલપુર-માંગલદર ને માંગરોળ. ગોમડળનું સ્થાન તે ગોંડળ. રજકોટ કે જામનગરનો તો ખુલાસો કરવો પડે એમજ નથી. કંઈક સ્થાનનું મા-દાન્ય પણ દર્શાવે 'ખર' અને કેટલાંક ગામો પોનાના નામનો મદિમા રાખે છે એમ જણાય છે. ગોંડળમાં ગોતું રક્ષણ ધણી સમવથી મદારાજ સાહેબે કરી દીધું છે; અને જાવનગરનો મોહાનો પ્રત્યેનો બાવ ત્યાં અજણ્યો છે ?

ખાનગી સ્થાનો એટલે કે, ધરો ને બવનો, વિલાઓ ને વંડાઓ, મંદિરો ને મહેલોને તો આપણે હુકામાંજ પતાવી દઈએ; કારણ કે. ખાનગી ખાત્રતોની આ જમાનો વધારે પંચાત કરતો નથી, જાહેર વાતોનીજ નોંધ મુખ્યત્વે કરીને સે છે. તોય કહેવું પડશે કે કેટલાક વિલાઓનાં નામ મહેલાર હોય છે. શહેરનાં બવનો તો તેમના ન્દાના માલિકોનેજ કહે છે પણ 'લીલી કોટલ' જેવાં આધુનિક મુંપડાં તો જાણે પ્રકૃતિ દેવીનાં ગીત ગાય છે. માત્ર-અંગ્રેજીમાં ગાય છે એટલું ખરું.

કોઈ કોઈ પરંતો, નદીઓ અને શુદ્ધાઓ પોતાનાં નામોમાં કોઈ-વાર કુદરતને અને કોઈ-વાર સંસારને ઝંપાટામાં લે છે. અમદાવાદ જેને તટે કલ્લોલ કરે છે એ સાગ્રમતી-વાદળોને પોતાના નિર્મળ જળમાં પ્રતિબિંબિત-કરતી-ગંગાજ છે. પાણીતાણા પાસેનો પહાડ 'શત્રુજય' સંસારની ધમાધમીનું સૂચક નામ ધરાવે છે. એલીફન્ટની શુદ્ધાઓનું નામ એક મોટા પથ્થરના હાપી ઉપરથી પડ્યું કહેવાય છે. દિમાધળનાં જાયામાં જાયા શિખરનું નામ એવરેસ્ટ સાહેબના ઉપરથી પડ્યું છે. અંગ્રેજ સોકો આપણી સાથે સારાસારી રાખે તો એમને એક-સાથ તો સાથ કે એમણે પાડેલાં નામો કોઈ જલ્દે નહિ. નહિતર નવા રાજ યતાં નવાં

(મ્હાલનો લય)

ભીનાં લોચનીયાં ઉપકૃતિ મોંઘી, અમુલખ ઇશપ્રસાદ,
કારણ્યભર અમીસેરો ધુવે, જીવનના વિખવાદ. ભીનાં.

આંસુડાં શું અંકુર પુટે, અમ્બુજના તુજ પાદ,
જીવન-જ્યોતિ અંજાવાતે, હોલંચે કરી પ્રમાદ. ભીનાં.

નિખિડ હવે શું જામ્યો અંતર, અયોર આ અન્ધાર,
શ્વામલ છાયા વિષમે યેધું, અમૃત આતમદ્વાર. ભીનાં.

દયાસિન્ધુ! આ દુરિત છખીઓ, ધુવે નયણાં ધાર,
વિમલ શ્રેણીએ ચડવી પ્રેરે, દયામય દ્વાર પોકાર. ભીનાં.

મૃત્યુમુખેથી ઉદ્ધરી મ્હારો, કુસુમે વેરે પન્થ,
દિવ્ય આશાની પ્રપુલ્લ ખીલે, પાંખડીઓ લગવન્ત. ભીનાં.

રજનીમાં નાથે નેનન ચુમ્યાં, જૂલતો ન્યાં નિદ્રા—અંક,
પંકજ પ્રકટ્યાં ને આ નયને, પોતાં જીવનપંક. ભીનાં.

ખરે કાવ્ય હવે પ્રચલિત બનાવે છે અને માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ કરે છે. આ કહેતી વખતે ગુજરાતના વર્તમાન કાવ્યો તરફ નજર મૂક છે અને ખરેખર તે માટે કહ્યું અંશે વિશદ થાય છે. આ જમાને કાવ્યોનો નથી એમ કહેનાર ખરા હોવા જોઈએ; કારણ કે શાસ્ત્રનાં કાવ્યો કાવ્ય-શાસ્ત્રનાં દૂષક અને વાંચનારાઓનો સમય, શ્રમ તથા દ્રવ્યનો વ્યર્થ વ્યય કરનારાં છે. આમાં ઉમેરણી તરીકે એક ખીણ વાત જણાય છે. ગુજરાતમાં આવાં દૂષિત કાવ્યોનો એવો વેગવાન રાફડો ફાટ્યો છે કે જરાક પદ્યન્ય અથવા રાષ્ટ્રોની ઝમક ગોઠવતાં આવડી કે તે કવિ ખતવાને ફરી પડે છે. યોડી મહેનત, યોડો વખત, અને સાધનોના યોડા વ્યયમાં કવિની મદાન પદવી મેજવવાને વામનીયાઓ હાથ લંબાવે છે! આવા વામનીયાઓ ગુજરાતમાં વધી પડ્યા છે. એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં કેટલાક પ્રાચીન અને ધણજ યોડા અર્વાચીન કવિઓની પ્રતિમા ખીજરૂપે રહેલી છે, અને તેના પરિપાકનપૂર્વક વિમલની ધણી જરૂર છે. વર્તમાન કાવ્યની સીમા વિશાળ બનવી જોઈએ. હલ્લુ ડોલન તો કાવ્ય. હલ્લુ જેમ વધુ વિશાળ અને મધુર થાય તેમ તેનાં ડોલન વધુ વિશાળ અને મધુર બને. ગુજરાતમાં હલ્લની ઉણપ છે. રાષ્ટ્ર અપવા માંતિ પર હલ્લમેદક પ્રસંગો આવી પડે ત્યારે કવિહલ્લોમાંથી કચ્છરક તથા જીવનરહસ્યનાં કાવ્યો રજૂ કરી હલ્લાં જોઈએ. પણ તેડું ગુજરાતમાં જણાતું નથી. હિંદ રાષ્ટ્ર અને હિંદુ જાતિનો એક સ્તંભ અજાય સ્થાપિતોમાં મૂલ્ય પામે છતાં ગુજરાતનાં કવિહલ્લો મૂક રહે એ યોગ્ય ન ગણાય.

મારી નજરે શાસ્ત્રના ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યમાં જે કેટલીક ઉણપ છે તેનો નિર્દેશ આ સેખમાં કરવા માંડું છું.

(૧) ચિરસ્થાયીપણાને અભાવ:—સમાચારપત્રો અને માસિકોમાં પ્રકટ થતી કવિતાઓ એક દિવસ પછી વધુ જીવવાને લાયક હોય તેવી જણાતી નથી. માસિકોમાં આગળ પડતી જગ્યાએ કાવ્યો મૂકવાનો રિવાજ છે અને કાવ્યો મૂકવાં જોઈએ એવો તાત્ત્વિકોને અમખરો છે. કવિઓ અને કાવ્યોને દર મહિનાની કે દર અઢવાડીવાની અમક તારીએ ઉભા કરી દેવાની મુશ્કેલીને વશ થઈને અને કેટલીક વખત કાવ્યરસની અજાનતાને લીધે માસિકો કે સાપ્તાહિકોમાં અસ્થાયી કવિતાને તાત્ત્વિકો રચાવે છે. રૂઢિ આતર આવી રીતે નકામાં કાવ્યોને રચાવે આવવાની પ્રથા દૂર થવી જોઈએ.

(૨) કાવ્યરસની હીનતા:—શાસ્ત્રનાં કાવ્યોમાં લલિત કલાપેષક અંશ ધણો જોઈએ છે. રાષ્ટ્રવ્યાપ્ત અને ગમે તેવી સામયિક વાતોનો કાવ્યોમાં સમાવેશ થવાથી કાવ્ય રસશીલુ બને છે. કેટલાંક કાવ્યો અંમલકારોને પુરા કરવા માટે બનાવાયા છે. કાન્દર-સો અને નાના મેળાવંશોમાં કેવળ છન્દ્યહતાવાળાં અને ભાવવિહોળાં કાવ્યો ગવાયા છે. હારમોનીયમ પર તોમ્મેડ કરીને, હલકને જરાક લખાવી કે દૂંકાનીને બોધાય તેવાં એ કાવ્યો હોય છે.

“માઈ, માફ કર. હું કશું સાંભળવાં આતુર નથી. મ્હારી રિપતિથી મ્હને સતોષ છે. અનુમાન અને કલ્પનાની વાતજ ન કાઢીશ. એથી ત્હને, મ્હને.-બેકોને દુઃખ થશે. માનનીની લાલસાને હદ નથી. સૌ સૌને પથે ચાલે છે તેમજ ચાલવા દે. એજ હીક છે.”

શબ્દશબ્દ સોસરો પેસતો હતો, અરુના વાક્યોઆચાર શંકા પ્રકટાવતા હતા. કમાક પહેલાં ઘડેલા મનસુખા ધૂળબેગા થશે તેની પ્રતીતિનાં મંડાણ જોવાં એ ધુજે છે, અંતઃકરણ પીંગલો છે, ખોલવાની હઠજા છતાં બોલી શકતું નથી. જુદિ ને શાશ્વત્વ થઈ ગયા છે.

પાંચ મીનીટ સુધી બેઠે યુવાનો એકબેક પ્રાચે જોઈ ગયા. હૃદય હૃદયને સમજાવવાં. મુખારવિંદના બાવો બેઠે અસપરસ વાંચી ગયા. જૂનકાળ માંબરે છે. જૂનકાળની ગગનચુખી મદવાકાંક્ષા ઉપાસંબ દેની નજર સમક્ષ હતી છે. સ્થળકાળનું જ્ઞાન મેઢ બુલ્લા છે. અજેઅંગ માં રોમાંચ અનુભવાય છે. અનિમિષ નયનોમાં જળખિંદુનું પ્રાગટ્ય થવાની તૈયારી છે. જાને જોત, સેવતા બેઠા છે.

આવનાર યુવક બાવજીનો હતો, અને મામર સમા લજ્જતા હૈયાથી મદુલીની સરવર સમી શાંતિ ન સહેવાઈ. એની પ્રેમાંકિત પ્રકૃતિએ સ્વાસ્થ્ય ખેંચું. એના હઠાઈથી એક બે જળખિંદુ સરી પડ્યાં.

ખૂટતી હિંમત સર્વાંશે ખૂટવા ન દેવા એણે નિશ્ચય કર્યો. અશ્રુઓ લૂછતો એ ખોડો:

“માઈ, હું કશું માંગતો નથી. મ્હને ત્હારી સાથે રહેવા દે. તું-હું. સારું રહીશું. જગતના મોઢમાં હું ત્હને મપાડવા નથી માંગતો. પ્રારબ્ધના પાસા ઉપર પડતાં છવનની કડવાશ ઠાળવા સદુ કોઈ હઠજે છે. સુખ ને સતોષ શોધતો હું ત્હારે આશ્રયે આપ્યો છું. દોઢ વર્ષ વીસું. પ્રેમાર્દ્ર છવ પ્રેમ શોધતો શોધતો અહીં આપ્યો છે. સુખ સાધવા હું ત્હારી સદાયની અભિલાષા રાખું છું...પણ...પણ તું...તું...ને...હું...” વાક્ય અટક્યું. કંઈ રહાયો. ગળામાં કાંટા પડવા લાગ્યા.

મદામુનિની ગંભીર પ્રતિમા જોયો યુવાન બધું સાંભળતો હતો. એની ગંભીરતા ધીમે ધીમે ઓસરતી હતી. એના આકર્ષક વદન પર આતુરતા છવાતી હતી. એને આગળ પૂછવાનું મન થયું:

“માઈ, અનિલ, શું છે? આ બધું શું? તું તો સુખી હતો ને? તો વળા ત્હારાં આ આપતિચમક વેણ શાં? ત્હને શું થયું છે? મ્હારો આશ્રય ત્હને શા અપતો? ત્હારા-મ્હારા બેકોના માર્ગ જુદા છે. આપણાથી બેગાં નદિ રહેવાય. બેકોની પ્રકૃતિનો વિરોધ બૂધી કંમ જાય છે? યાદ કર. આપણી રિપતિ યાદ કર. ત્હને મ્હારી સંદાય નદિ કાંમ આવે. હું કહ્યોને સદાયમૂત નથી થવા માંગતો. તો પછી ત્હને...ત્હને તે કેવી રીતે આશ્રય આપી શકીશ? ...” આવેશથી બોલતો અરુ આટલી ગયો. શું બોલી ગયો ત્હનું જ્ઞાન થતાં એને શોક થયો, કોને કહેતો હતો તેનો વિચાર આવતાં શાંત સ્વાન્તમાં અસાંતિ આપી રહી આધુનિક રિપતિનું અજુતર ને તે ચળવાની પ્રેરણાનું મૂળ કારણ એને સાંભળ્યું. સુખ પ્રાચે હમરાનો પ્રેમ એને પ્રત્યક્ષ દેખાયો. અનિલની અમૂલ્ય સદાય ને સ્વર્પણ આત્મારે સદાય ન આપવા નીકળેલા

હિંમત માટે સખત કપડો દેતાં સાગ્યાં. હાથ પહેલાંના પોતાના પ્રમાદ પ્રત્યે ગ્વાનિ ઉપજી. કૃતવિતાનો આદર્શ વીસરતાં એને પોતાની જાત માટે નિરસ્પાર થયો. સમયસૂચકતા વાપરવા એણે ઉત્સાહ દાખવ્યો. ને અનિલની વહેલી અશ્રુધારા થયે કરવા એણે બનતો બધો પ્રયાસ કર્યો.

"અનિલ, બાઈ, રૂં નહિ. ફરી દે, જે કહેવું હોય તે કહી દે. હું બૂલ્યો. મને હામા આપ. હું તારો છું. આ ઝુંપડી તારી છે. ગમતઘડત નહિ. તને સહાય ન કરવાની તુમ્હ બનોવૃત્તિ મ્હેં નષ્ટ કરી છે. તારે ખાતર હું બધું કરવા તૈયાર છું. અને એમાં હું વધારે કંઈ નથી કરવાનો. તારો મહારા પર અધિકાર છે. ત્હેં મહારૂં બહુ કર્યું છે. સુધુ મને મળે તે માટે ત્હેં જે કર્યું છે તે મને યાદ આવતાં. મહારી બેવડાઈ મને સાહે છે...અનિલ...બાઈમહારૂં કહું માન....પાણી લાવું?...!" અરુ બોલતો અટક્યો. અનિલએ—ભૂલવાનું બધું બધું મળતાં પશ્ય—એને જાત પ્રસંગો સાંભરી આવે છે. અનિલ અશ્રુ સાચો જાય છે. એની મનોવેદના એવી વિચિત્ર ધર્મ ગઈ છે કે અરુના સદાચાર કે આશયના શબ્દો એને કશી અસર કરી શકતા નથી. અરુનો પંચાત્તપ્ત પશ્ય વધતો હતો. મૂંઝા મિત્રની મનોદશાથી એની મનોદશા અવરસ થતી હતી. એતાથી આંસુભીના મિત્રનું મુખ ન જોવાયું. છાતીમાં હુમો ભરાઈ આવ્યો. રુદન કરતા રોહીની દશાએ રોહીના નયનમાં આંસુ પ્રગટાવ્યાં. બેઉ યુવાન રુદન કરે છે. નિર્જન સ્થાનમાં આ બે હૃદયને આશ્વાસન આપવા કંઈ હવ્વં નહિ.

(૨)

"કેમ બાઈ, કંઈ બહુ ઉવાવ્યો? હં....હું જાણું છું તો. હવે તો.—" ઇન્દુબહેન બંસા બાઈની મરફરી કરતાં સ્થાવતાં દંતાં પશ્ય એટલામાં બાઈ બોલી ઉઠ્યો, "શું! તું શું જાણે છે? તને કંઈ ધંધોજ નથી નો! આખો રિવસ જણે તુંજ જાણે છે તો!"

"ના. જાણે મને કંઈ ખબર નહિ હોય! ફરી. પશ્ય, જેની અરુજી, તારી પરીક્ષાને તો દળુ ચાર મંદિનાની વર છે, ત્હેમાં અત્યારથી આમ કામદાર શું થઈ જાય છે. જે બેસ. કંઈ નવું કહે."

"નવું?"

"હા, નવું. તને ગમે એવું. જે હસતો જ. કહેવાનું મૂલ બહુ જોંધુ છે. પશ્ય તું તો મહારો બાઈને! તારી પાસે મહારાથી કંઈ લેવાય!" બહેન, બહેન તરીકેનું આવપૂર્ણ આદાર્ય જતાવતી બોલી.

"હા પશ્ય શું છે તે તો કહે." અરુજી સાંભળવા આતુર થયો.

"હા પેલાં સારાબહેનની સુંકેને તો જોળએ છે ને? તને ગમે છે કે? કેવી ડાહી છોકરી!" બાઈ સમજી ગયો. એવું મ્હેં દહું દહું થઈ રહ્યું. સરખતો માર્યો હસવું છુપાવવા ગયો. પશ્ય ન હસવાનો પાખંડી નિયમ બહાર પડી ગયો.

બાઈબહેન એકબેકને કંઈ અગત્ય આવસાદશતાથી નીરખી રહ્યાં. સરખતો શેરડા મુખ પર તરી આવવાની બીત થયતી બાઈએ જવા પગ ડિપાડ્યો.

“બાહ ! જા્ય ક્યાં ! મ્હને જવાજ દીધા વિના નહિ જવા દઉં”. અરુણ, સાચું કહે એકં. એમાં શરમાય છે શાનો ! ત્હને ગમતી હોય તો....તો પછી એના ત્હારી સાથે....શું....સમજ્યો ને ?” બહેને બાઈનો હાથ પકડી એસાડતાં વાતનો મર્મ કંઠી દીધો.

બાઈને આવતું ‘હું’ તેવું બહેને કહ્યું. એનાથી મંદમંદ દસી પડાયું. સ્મિતમયોં ટટ્ટકા થઈ ગયો ને બહેન વધુ બનાવશે એ બપેથી નાહો.

x

x

x

x

સમી સંધ્યાનો સમય હતો. એક આલિશાન મદાલવના મુખ્ય ખંડમાં ત્રણ આધેડ વયની સ્ત્રીઓ ગોઠી કરતી હતી. ચૂદનો પુરુષવર્મ ખહાર નીકળી ગયો હતો. પાછલા ખંડમાં બે બાળાઓ ને એક પાંચ વર્ષનો બાળક નિર્દોષ આનંદની રસદહાણું કરતાં ગમ્મત કરતાં હતાં. મુખ્ય ખંડમાં સાંત મંબીરતા હતી. બેડેલ સ્ત્રીઓમાં તેવુંજ સાણુપણું હતું. વિધવિધ પ્રકારની ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યાં ચર્ચાના ઓચિત્યે નવું પ્રકરણ બોધ્યું :

“સુમદ્રાબહેન, તમે જાણો છો કે ત્હમારા અરુણના જન્મભક્ષર મ્હારી સુઝુ સાથે મળતા આવે છે. ત્હમારો વિચાર નક્કી છે ત્હમને વંધો નહિ હોય તો આપણે નક્કી કરી દઈએ.” ચારણ રવપુત્રીના વિવાહ માટે ઉત્સુક થતી બોલી.

અરુણધાર્યા છતાં મહરવના પ્રાંતનો જવાજ આપવા સુમદ્રાએ ધાંતિથી વિચાર ક્યો. “જુઓની બહેન, ત્હમારી વાત ખરી છે પરંતુ ત્યાંસુધી મ્હારી ઈન્દુનો વિવાહ માય નહિ ત્યાંસુધી હું કંઈ ચોક્કસ ન કરી શકું.” સુમદ્રાએ સંસારામક ઉદ્ગાર કહ્યો.

“ને વાત ત્હમારી ખરી છે, પણ આપણે વિવાહની ઉતાવળ નથી. આપણે માત્ર નક્કી કરી મૂકીએ એટલે થયું. વિવાહ ત્હમે કહેશો ત્યારે કરીશું પણ ચોક્કસ કરી દીધું હોય તો નીરાંત.” ચારણાએ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવી દીધું.

નંદા ને ચારણ બે બહેનો થતી હતી; ને નંદા ને સુમદ્રા એક એકં ઘેર પરપૂર્ણ હતી. એટલે સુમદ્રાને પહેલેથીજ આ વાત ચર્ચાવાંની છે ત્હેની ખબર પડી મઈ હતી. પોતાના પતિ વગેરેને પૂછી એણે પોતાના મનમાં જવાજ ક્યારનો નક્કી કરી મૂક્યો હતો; એટલે વધુ પિષ્ટપેયજ કે માન મંગાવવાંની અભિલાષા કર્યા વિના એણે જવાબ આપ્યો.

“ત્હા, કીઁ એમ રાખે, દરને કંઈ સંજો નથી.”

“ત્યારે જુઓ, નક્કી, હોં. આપણે દરે મોડું વહેંધું એટલેજ સવાલ રહ્યો.” ચારણાએ વધુ રપટ ઉતારતી અપેક્ષાથી કહ્યું.

“હા, નાકી.”

“ત્યારે હું જઈશ. આજે સુઝુના બાઈને આપણા નિર્ણયની વાત કરી દઈશ.” એક યુવક યુવતિનું બાંધે મડવાની શકિત જાણે પોતાનીજ ન હોય તેમ ગૌરવાંક્ષિત થતી ચારણ મઈ. સુમદ્રા ને નંદા વિવાહની વાતો કરતાં એમજ માનનાં હતાં કે તેમની વાત મઈએ જાણીજ નથી. અંદરના ખંડમાંથી ઈન્દુએ બધી વાત સાંભળી લીધી.

માઈની મોડી મરકરી કરવાની ટેવ બહેનમાં કુદરતી છે. મોટી બહેન અધીરી બની. એણે રાત્રે જ અરુણને અધી વાત કહી તેને જનાવવા માંડ્યો. ભાઈ ભાવેના જ બૂખ્યો હતો. સુધુની વાત એને ગળે એવી હતી ગઈ કે નહિ પૂછવાની વાત યુવાની દિવાની છે. અરુણનું મન સુધુ પ્રત્યે વળ્યું. એતુજ રમરણ વારંવાર થવા લાગ્યું. માતાએ કન્યાની પસંદગી માટે યુવની સંમતિ માંગી તે યુવે સ્વયંપ્રેરિત પ્રેમોત્સાહથી હા કહી.

કાચ જાણે શાથી અધી વાત બદલ પડી. મિત્રોમાં ને સગાંરેહીઓમાં આ ભાવિ વિવાદના સમાચાર પ્રસરી ગયા. અરુણને સુધુ પ્રત્યેનો પ્રેમ વધતો ગયો. મિત્રોએ મરકરીમાં ને મરકરીમાં અરુણની પ્રેમની લામણીઓ ઉત્તેજિત કરી. જગત આખાએ બળ્યું કે અરુણ-સુધુના વિવાદ ન થવા છતાં યવામાં બાકી કંઈ જ નથી રહ્યું.

(૩)

પ્રાતઃભાળ વીતી ગયો છે. ઉજાળાણી હવાની આછી આછી છાંટ સુષ્ટિ સમય પર પથરાઈ રહી છે. આદિયોદયનો સમય સૂર્યવર્તુ સ્વચ્છ બૂર આકાશ અવલોકનકારને આહ્વાદ આપી રહ્યું છે.

તેને સમયે આંદરોડના રોશન પર બાવીસ વર્ષનો એક યુવાન બેઠાબેઠ ઉતર્યો. એની ઉતાવળી આંધમાં વેગ છે, ઉત્સાહ છે, કંઈક કરી નાંખવાની ધગસ છે. કાર્યની નિરાશા માટે એને આગાહી થઈ રહી છે એટલે મુખારવિંદ નિસ્તેજ છે; છતાં કાર્યની સિદ્ધિ માટે એના હૃદયમાં ઉમંગ છે.

“શાંતિમાઈ, એ શાંતિમાઈ” ગીરગામ એકરોડની અમૃતવાડી પાસે ચિત્રેટારીયામાંથી બૂમ પડી, “તે તરતજ ત્રીજા માળાના ઝંડામાંથી જવાબ મળ્યો.

“કાચુ ! અનિલ ! હાં. ઉપરજ આવેને”

“નહિ. હમણાં માફ કર. હું નીચે આવ. હમણાં હું આવી શકું તેમ નથી.” ચિત્રેટારીયામાંથી ઉતાર મળ્યો.

શાંતિમાલ વ્યાકુળ રહેને નીચે ઉતર્યો. અનિલના અણધાર્યા આગમનનું કારણ ન કળી શકતાથી આવતાં સાથેજ એણે પ્રશ્ન કર્યો:

“કેમ, કંઈ અણધાર્યા આવવું પડ્યું કે શું ?”

“હા. ત્હારું જ કામ છે. હું ત્હને મળવાજ આવ્યો છું. એક મહત્ત્વ વિષય પર ત્હારી સાથે આજે મ્હારે થોડો સમય વાત કરવી પડશે. બોલ, ક્યાં મળીશું ?”

“હીક તો...ત્હમે અહીંજ આવો.”

“નહિ. જો હું આવ્યો છું તો કાઠએ બળ્યું ન બેઠું. આપણે કાંઈ એકાંત સ્થળેજ મળીએ તો સારું.” અનિલે ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“તો એમ કરો. દશ વાગે ચર્ચારિયાના માઈનમાં મળજો. હું જરૂર ત્યાં આવી રહીશ.” શાંતિમાલે સૌમ્યથી અનિલની વાત માટે સહુદયતા દાખવી:

"ત્યારે જરૂર. હું ત્યાં આવી પહોંચું છું. જુલાય નહિ હોં" વિકટોરીયા ઉપડી.

x

x

x

x

અનિલેકાના આગમાં દશ પહેલાં શાંતિ આવી પહોંચે. અનિલની રાંદ જોતો ને અનિલના આવવાનું કારણ શોધવા અનુમાન કરતો એ બાંકડા પર બેઠો. સવા દશ થયા છતાં અનિલ આવ્યો નહિ. શાંતિ શાંત ને સમજી હતો. એનાં લાગતા વળગતા દરેક પ્રત્યે સદાનું ભૂતિ કે સંભાવના દર્શાવવા એ ચૂકતો નહિ. દિક્ષણ ને સંસ્કૃતિનું એના જીવનમાં સુદર સિંચન થયું હતું. અનિલ માટે એને માન હતું, પ્રેમ હતો. અનિલની રાંદ એવામાં એને કંટાળો ન આવ્યો.

સાડા દશને ટકારે અનિલ આવતો દેખાયો. બાંકડા પરથી ઉડી એ રદામો મળવા ગયો.

"Excuse me, Shanti, I know I am late but I couldn't help" અંતઃકરણની ઘેલગીરીભરી લાગણી દર્શાવતાં અનિલે કહ્યું.

"કંઈ નહિ. હશે. પણ તમારે અને શા સાર આવતું પડ્યું?"

"જો. વાત તદ્દન ખાનગી છે અને નેટલી ખાનગી છે તેટલીજ મહત્વની છે. એમાં મને ત્હારી સહાય જોઈએ છે."

"હું મારાથી બનતી બધી મદદ આપીશ. પણ વાત કોને અંગેની છે તે તો કહો."

"સુમનસાલની સુકુના વિવાદ ત્હારી સાથે થવાના છે એ વાત સાચી?"

"હાં. સાચી છે. મ્હારા પિતાશ્રી પર સુમનસાલનો હેઠ્ઠો પત્ર આવી ગયો છે. માત્ર દિવસ નહીં યવેજ બાકી છે" શાંતિએ સાચું કરી દીધું.

"Ah ! Good God !" અનિલે એક ધીમે છતાં હૃદયભેદક નિશ્વાસ નાંખ્યો.

"કેમ ? શું છે ? શું કંઈ અણધાર્યું કે અચોક્કસ બને છે ? અનિલનાંઈ, જે હોય તે સ્પષ્ટ કરી દો." શાંતિએ દીઠસેાછ દર્શાવતાં અનિલને ખતે હાથ નાંખ્યો.

"શાંતિ, હું આંતર્યય સ્પષ્ટ થઈ છું. જોડું ન લંગાડવા નેટલું ઔદાર્ય રાખજો. પણ હું એ સંબંધી ત્હને કંઈ પૂછી શકીશ ખરો ?"

"બધી ખુશીથી. જે પૂછવું હોય તે વિના સંકોચે પૂછો."

"સુકુને તું ચલાય છે ખરો ? સુકુ પ્રત્યે ત્હને કંઈ આકર્ષણ છે ખરું ? માત-પિતાની ઇચ્છાને વચ થઈ તું વિવાદ કરે છે કે ત્હારી પોતાની પ્રેમેર્મિએ આપોઆપ સહુ પ્રત્યે એવાય છે ?" અનિલે અજ્ઞ મિત્રતાથી પ્રશ્ન પૂછી નાખ્યાં.

શાંતિને આવાં ગદન પ્રશ્નને કલ્પનામાં પણ ખ્યાલ નહોતો. જુગર આપવાનું એને સમજું નહિ. ખૂટતી એકીથી આગની ભીના જમીન ખોદતો ને દાયથી વૃક્ષની ડાળી ખણકતો એ બેસી રહ્યો. પણ એ બહુ બેઠો હતો. હૃદયની નિખાલસના એની પ્રકૃતિની વિદિષ્ટતા હતી. વાત ઉઘાડવાનો કે સાચી દલીલ ન કહેવાનો એને વિચાર સરખો પણ ન આવ્યો.

"પણ અનિલનાંઈ, આ મધ્ય પૂછવાનું કારણ નથી સમજાવતું. મ્હને આમજ કહો."

હું તમને પણ કહું છું." શાંતિથી જવાબ આપતો શાંતિ વાત આગળ સાંભળવા ઉત્સાહી બન્યો.

"ના. હું જ કહે તો હીક. હું તમને જણું કહીશ. એટલું ખાતરીથી માનજે કે જો હું સહુને ચલાવો હશે તો હું તમારા પ્રેમમાં આડે નહિ આવું." શાંતિ પાસે વાત કઢાવવા અનિચ્છે યુક્તિપૂર્વક વિશ્વાસ આપ્યો.

"સહુ માટે મને અત્યારે નથી પ્રેમ કે નથી અણુભ્રમો. એને માટે મને કોઈ પ્રકારનો ખાસ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ ભાવ પણ નથી. એ મને ન મળે તો હું દીનગીર થાઉં કે એ મળે તો હું ખુશ ખુશ થાઉં એવું કોઈ તત્ત્વ મદ્યારા હૃદયમાં હજી પ્રવેશ્યું પણ નથી. સહુ કરતાં હું સરોજ માટે વધારે તકણું છું. પંખુ... શું કરે? કમખપ્ત જન્માશર! એણે સત્યાનાથ વાંચ્યું..." શાંતિના ઉચ્ચારમાં નિરાશાનો આછો રણકાર હતો. એના ઉદ્ગારમાં સરોજ પ્રત્યેનો શુદ્ધ ભાવ હતો.

વાત ચાલી રહી હતી એટલામાં અણુધાર્યો શાંતિનો કોઈ સામાન્ય રનેહી આવી પહોંચ્યો તે વાત અટકી. સીધી ને આડકતરી જાંધી યોજનાઓ અજમાવ્યા છતાં પણ એ ભાઈએ શાંતિનો પીછો ન છોડ્યો. અતે ત્રણ વાગે ફરી આજ રમજો મળવાનું કહી અનિચ્છ આણ્યો ગયો.

ત્રણ વાગે શાંતિ-અનિચ્છ પાછાં મળ્યાં. અરુણ સહુને મહાપ છે તે કહેવાયું. અરુણના સુખ ખાતર અનિચ્છે શાંતિને સહુ ન સ્વીકારવા સમજાવ્યું. શાંતિ ઉદાર હતો. સંભાવનાના એ જર્જરિત હૃદયોત્કર્ષ હતો. જેને માટે એને પ્રેમ જેવું જરાય હવું નહિ લેતો એકે કુટુંબી આત્માના સુખ ખાતર અસ્વીકાર કરવાનો એને સંપૂર્ણ વિચાર થયો. પણ એના પિતાએ સુમનલાલને સહુ સ્વીકારવાનું વચન આપી દીધું હતું. હવે શાંતિ શું કરે? એને એક ઉપાય જાડ્યો. એવું મન સરોજ માટે તાકાવેલી કરી રહ્યું હતું. કોઈ પણ બોગે જો સરોજ પ્રાપ્ય હોય તો સહુ સાર એ પોતાના પિતાને કહી શકે. સરોજના પિતાને મળી સરોજ સાથે શાંતિનું ભાવિ નકંડી કરવા અનિચ્છે પ્રયત્ન કરવા ઉત્સાહ બતાવ્યો. શાંતિ-સરોજના વિવાહના નવા પ્રકરણથી સહુ સાર અનિચ્છને આશા પ્રકટી.

સહુ માટે શાંતિને કથી પડી નહોતી. જો એને પ્રથમથીજ ખબર પડી હોત કે અરુણનો સહુ પ્રત્યે હૃદય પ્રેમ છે તો એ પોતાના પિતાને સહુ સાથે પોતાના વિવાહ કરવા કદી સંમતિ આપત નહિ. પણ કુદરત અણુધાર્યો પ્રેમપરિકોના-પંચમાં કંટકજ વેરે છે. શાંતિને સરોજ નથી મળતી. અરુણને સહુ નથી મળતી.

(૪)

સુમનલાલ સહેરની નાણીતી વ્યક્તિ હતો. યુવકોનું હિત એમને હેડે હોય તેમ વારંવાર યુવાનોના શ્રવન ને પ્રેરણિત સંબંધી એ પોષ્ટકોર્મ અગતવતા. શાંતિમાં એમનું માન અને ગૌરવ કોઈને પંખુ ઈર્ષા પ્રકટાવે તેવાં હતાં. લક્ષ્મી ને સરસ્વતીના એમને ત્યાં વૈભવ હતું.

પણ એનામાં જડતા હતી. પોતાનો કંઈક ખરો કરવાની એને ખોટી ધૂન હતી. વેદ, વકીલ અને વેરયાની ગળીતી જોતો જિનનાં એ બીજા નમુના હતા, એટલે વિશ્વાસ ને સત્યતા એનાથી અજાણ રહ્યાં હતાં. પોતાની પત્ની શારદાએ અરુણ સાથે સુહુના વિવાદ કરવાનું વચન આપી દીધું હતું તે એ જાણતા હતા. સુમત્રા સાથે શારદાએ કરેલા નિર્ણયમાં પોતાની સંપૂર્ણ સંમતિ હતી. એણે પોતે પણ એ વાત સમાંતરેલીએને કહી દેવી હતી.

છતાં કાણુ જાણે કંઈ શયતાની પણ એને કંઈ એમજ સૂચ્યું અને એણે શાંતિ સાથે સુહુના વિવાદનું નક્કી કરી દીધું. એને વચનનું ભાન ન રહ્યું, અને અરુણની હૃદયવ્યથા પાદ સરખી પણ ન આવી. એને પોતાનો વિચાર ફેરવી નાંખવામાં જરાય સંકોચ ન થયો. એને મન તો આ બધી બાબત બાળકની રમતથી પણ નજીવી હતી.

x

x

x

x

સરોજના પિતા શાંત ને શાંત પુરુષ હતા. અનિલ તોમને મળ્યો. સરોજ માટે શાંતિ જેવો યુવાન ન ગુમાવવા આયદ કર્યો. પણ “દામ ! વિધિ ! તું કૂર છે. હૃદયના ઝળઝળાટ કરતા તારના સૂરની આલસાલસતા તને ક્યાં ખજર છે ?” અનિલને વિધિ ઉપર તિરસ્કાર હતો. કૃષ્ણપક્ષની હેસી રાત્રિના જેવા સ્વામ—નિરાશાજનક—ગાતાવરણે અનિલને ધેરી લીધો. સરોજના જન્માદાર શાંતિ સાથે ન મળવાથી એના પ્રયાસનું ગૂઢ પ્રયોજન નિષ્ફળ નીવડ્યું.

“હવે ?” અનિલે વિચાર કર્યો. સ્વાર્થ આંધળો છે. પ્રેમ આંધળો છે. અનિલે અરુણ ખાતર સુહુ ન સ્વીકારવાની પત્રદારા હેસી વિનંતિ કરી. સદામા જીવના સુખ ખાતર એક યુવાન પોતાનું સુખ નષ્ટ કરે એ કેમ બને ? પણ શાંતિના સદગુણની અવધિ નહોતી. એક આશામય યુવાનના હૃદયનું દુઃખ ફેડવા જે એનામાં શક્તિ ને સત્તા હોય તો તે માટે પોતાની જાત પણ કુરબાન કરી નાંખે એટલો તે ઉદાર ને પરમાર્થી હતો. સરોજ માટે નિરાસા મળવા છતાં પણ અરુણ કાજે સુહુનો અસ્વીકાર કરવા એણે જનતી હીંમત ઠાંખવી. પિતાને બનેલી બધી દહીસત કહી, આવા સંજોગમાં સુહુને ન સ્વીકારવાની નિશ્ચયતા જાહેર કરી. પિતા-પુત્ર વચ્ચે જરા કટુતા પણ પ્રકટી. શાંતિના સિદ્ધિ ને સમજી પિતાએ સુમનલાલને વચન આપી દીધું હતું. એનું વચન સુમનલાલના જેવું હોત તો સુહુ ન સ્વીકારવા એજો સુમનલાલને કહી શકત. પણ એમની પ્રકૃતિ વિશ્વાસ હતી. પિતાએ પુત્રને કીર્તિ ખાતર સમજી જવા આયદ કર્યો. ન સમજે તો સોડની જાહેર દીકરી પોતાની ખ્યાતિને કલંક ન સમાડવા દેવા તેજો અડમ રહ્યા.

એજો ને નિખાલસ કીર્તિ અરુણના સુખ ખાતર આટઆટલો ઉત્સાહ રાખવા છતાંય બિચારો નિષ્વાસ થયો. ખોટી રીતે પોતાના પિતાની આજરને કલંક લાગે તે એ કેમ જોઈ શકે ? અરુણની સુહુ પ્રત્યેની સ્નિગ્ધ બાળણીએનો પ્રાંજળ વેમ એનાથી જોઈ શકતો હતો પણ તેને રોકવા કે તેને સુહુના હૃદયપાગર સાથે જોડવા એની પાસે શક્તિ નહોતી, સત્તા નહોતી.

(૫)

કંઈક યુવાનોનાં બાવિ આમ અસ્વીકારમય બન્યાં છે. અનિલ—અરુણ બધું જોઈ રહ્યા.

મુંગે મ્હેરે સદન કર્યા સિવાયનો એમની પાસે અન્ય ઇલાજ નહોતો. માસ, બે માસ, છ માસ વીત્યા. સમાજને, સુમનસાને કે કોઈને પણ અરુણના હૃદય માટે સંતાવશૂનિ નહોતી. પોતાના પ્રવાસમાં નિષ્ફળતા મળવાથી સાચાર બનેલા અનિલમાંય પોતાના પ્રાણપ્રિય સ્નેહીને આશ્વાસન આપવા જેવી કંઈ શક્તિ નહોતી રહી. "Time is a destroying agent" એ ન્યાયાનુસાર સદૃ વીસર્ષો, પણ આ હૃદયભેદક ઘટના અનિલ-અરુણથી વીસરી શકાય તેવી નહોતી. છતાં અરુણ ગઈ ગુજરી જૂહી જતો દ્રોણ નેમ આભારી થવા લાગ્યો. મિત્રમંડળમાં ને યાત્રિજનોમાં અરુણ જગજગત્રીશીએ ચડ્યો. જાણે કોઈને શુદ્ધ ભાવે આદવામાં દિમાસય જેવું મ્હેરું પાપ હોય ને!

સમાજની દૃષ્ટિએ શાણા લેખાતા વકીલ સુમનસાનેનો જંગમે સહેરથી ત્રણેક માઈલ દૂર હતો. એક રવિવારે સ્વચારે સાત વાગે એમણે અનિલને બોલાવ્યો.

"કેમ અનિલ, દમણમાં કંઈ દેખાતા નથી?" હાથમાં પેપર લઈ આરામખુરશી પર પડેલાં સુમનસાને દરમખોરીઓ રિમતથી પ્રશ્ન કર્યો.

"આ...અહીંજ છું ને" એક પ્રખર વ્યક્તિ પરથી માન ઉતરી મયા પછી જેવો ઉઘાડ જવાબ મળે તેવો અનિલે જવાબ વાળ્યો.

"હા. પણ દમણમાં કંઈ તમને જણાતા નથી. જુઓ, આ પેપરમાં છપાયું છે તે જરા વાંચો" કહી સુમનસાને અનિલ પ્રત્યે એક નીલશ દૃષ્ટિ નાંખી તેના હાથમાં પેપર મૂક્યું.

"સહેરના જણીના વકીલ શેઠ સુમનસાનેને જાહેર પત્ર.

રથળ.....તા.

પુરબી શેઠ સુમનસાલ,

તમને પુરબી કહું? કહેવા જેટલું શાણપણ મ્હારામાં હવે પણ હવે નથી. પણ ના. મ્હારા એકલાની દૃષ્ટિથી તમને જાહેરમાં મમે તેમ લખવા જેવી હૃદયબલતા કરે એ કીક નહિ.

હું જે લખવા માંડું છું તેની તમને સ્પષ્ટપટ્ટિમાં પણ કદપના નહિ હોય. હું નહિ લખત—લખવાનો કદાચ મ્હને અધિકાર પણ નહિ હોય—પણ યુવાનોના જીવનમાં ચૈતન્ય ફેરવાવો ને તમને સુખાગી ફેરવાવો તમે માત્ર હંલ કર્યા જાઓ છો તેથી આજે આટલું છેલ્લું પહેલું જાહેર લેખના સમજાજ લખી નાંડું છું.

આ લખવામાં મ્હારે પ્રયોજન તો તમને અગમ્યજ લાગશે; કદાચ અપરાધયુક્ત ને તિરસ્કારપાત્ર લાગશે; પણ હું માનું છું કે મ્હારે આટલું લખાણ સમાજની તમારા જેવી એકાદ વ્યક્તિની કે મ્હારા જેવા કોઈ યુવાનની આંખ જરૂર હલાડશે. તેટલું થશે તોય આ પત્ર લખવાના મ્હારા યુવારાયની સિદ્ધિથી મ્હને સંતોષ છે.

બાવિ પ્રજાનું દિલ તમારા હૈયા પર જાણે સંઘા તરંગવર્ષો કરતું હોય તેમ વારંવાર તમને આપણો ક્રોડ છે. ને લેખો લખો છો. "પરોપરો પાંડિત્યમ" જેવું તમને કંતો છે એમ મ્હારી તો ખાતરી થઈ ગઈ છે.

મહારાજ ક્રોધ હું તમને જણાવું છું, તે મહારાજ મનના સંકલ્પન માટે નહિ. અંગાર સમા બળતા મહારાજ હૃદયને તમારી સદાનુભૂતિની અપેક્ષા પણ નથી. છતાં હું જે કહું છું તે એટલા માટેજ કે તમારે હાથે હજી ધણા વિવાદ થવા સરભથ્થા છે તો ભાવિના ખીન વિવાદ માટે સુહૃદના વિવાદ જેવા મુખને અવિચારી અભાગ્યને નહિ આશરવા.

સાંભળો. તમારા ધર્મપત્ની શારદાબહેને આજથી આઠેક માસ પર, તમારી સુહૃદના વિવાદ મહારાજ સાથે નક્કી કરવા, મહારાજ માતૃશ્રીને વચન આપેલું. વિવાહના સમય સિવાય બધુંજ નહીં થઈ શકે છે. સાચું લખું કે તે પહેલાંથીજ તમારી સુહૃદ પ્રત્યે મને કોઈ નૈસર્ગિક પ્રેમ હતો. પછી સુહૃદ સાથે મહારાજ વિવાદ કરવા સંબંધી મહારાજ સંમતિ લેવાઈ. મહારાજ પ્રેમાર્દ્ર હૃદયનાં પર આપોઆપ ખૂબ જોશમાં વહ્યાં. મહારાજ ઉત્કટ ભાવનાઓનો સ્વયંજ પ્રવાહ સુહૃદનાં હૃદયસાગર સાથે અથડાવવા અધીરો બનીશ. મહારાજ જીવનના તમામ કાર્યોનું કેન્દ્ર સુહૃદ સિવાય અન્ય કોઈ નહિ થાય તેવી પ્રતીતિમંત્રી આશાએ મને નવોજ આનંદ બંધાવ્યો.

પણ...પણ જે પ્રતીતિ ને વિશ્વાસ પર મહારાજ આશાના તમામ મૂળોને મહારાજ પ્રેમાર્દ્ર લાગણીઓના ઉત્તેજનના તમામ કારણોનું અવરજવન હતું, તે પ્રતીતિ ને તે વિશ્વાસ મહારાજ દ્વારા જાણીને ને સમાજના સદસ્યોએ જુદાં કાર્યો. વચનની કીમત ન કરવાની ખેડી કીમતે તમારામાં પ્રવેશ કર્યો. ચોક્કસ શબ્દોમાં કહું તો તમને જોઈ લીધો, તમને વિશ્વાસપાત કર્યો.

હવે જે વિશ્વાસપાતના ભોગ થઈ પડેલા ક્રોધી આત્માનું કંઈ લાજવાની તમને જરૂર ન હોય. હું એટલીજ વિનંતિ કરું છું કે જગતમાં પાપ જેવી કોઈ વસ્તુ છે એમ જો તમને માનતા હો, ને વિશ્વાસપાત એ ભયંકર પાપ છે એમ કંઈ સમજતા હો તો આજ પછી ફરી આવું ન કરવા દૃઢ નિશ્ચય કરો.

વધારે લખવા જેટલી રિપતિ કે સ્વાસ્થ્ય નથી.

લી. અરુણનાથ પંડત.

પત્ર વાંચી અનિલ સ્તબ્ધ બની ગયો. અનુભૂતાંજ એના હાથમાંથી પેપર સરી પડ્યું. નીચી ડોક નાંખી એ જોઈ રહ્યો.

“અનિલ, નીચું શું જુઓ છો! તમને આ વાત નથી લખાતા કે.” સુમનસાએ કટાક્ષ કરતાં પ્રેમ પૂછ્યો.

“ના છ. હું એમાંનું કશું નથી લખતો.” અનિલે નંમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો.

“અનિલ, શું તમને કશું નથી લખાતા!” અરુણ આવો જાહેર પત્ર લખે ને તે તમારાં થી છુપું હોય એ બનેજ નહિ. મને સાચું કહી દેશો તોજ સાર છે.” સુમનસાએ જરા આવેશથી ને જરા કોપથી કહ્યું.

અનિલ મુકાયો. મનમાં ખૂબ ચીડાયો. સુમનસાનાં કડક વાક્યે એના પર કોઈ જુદીજ અસર કરી. છતાં યાંત્રિ બોધા વિના ધીરે સ્વરે એ બોલ્યો “શી. હું સાચુંજ કહું છું. મને કશી ખબર નથી.”

સુમનસાનો કોપ વધી ગયો. એણે મોટે સારે ધમકા આપી.

“ધ્યાન રાખજો, અનિલ, હવેજ ને અરુણ હોય તે કહે. નહિ તો પાદ રાખજો કે કામદાની બારીમાંથી અરુણ છટકી શકે એમ નથી.”

અનિલનો ગુસ્સો હવે કાનુમાં ન રહેતા.

“ શેઠ, માર કરજો. ત્હમારા કાપડાથી હમે ખીંતા નથી. કાપડાં સ્વામે થવાનું જેનામાં શૂરાતન છે તેને મને ત્હમારા કાપડાની ખોટી બ્લીક કાંઈ હિસાબમાં નથી. ત્હમારાથી થાય તે કરવા હમે મુખત્યાર છો.” કોપાવેશનો ધુધવાતો અનલ એકાએક પ્રજ્વળી ઉઠતાં છેલ્લે જવાબ આપી અનિલ રોડથી ચાલ્યો ગયો.

અરુણને મળી રહેને આ જાહેર પત્ર સંબંધી પૂછવાની વિચારમાળા યુગ્મતો અનિલ ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં માર્ગમાં ખૂમ પડી.

“ અનિલભાઈ, એ તુમચા પત્ર.” ટપાલીએ અનિલને પત્ર આપ્યો. અરુણના હસ્તાક્ષરથી અધીરા બની એણે ત્વરાથી વાંચવા માંડ્યો.

રવિવાર તા.

પ્રિય ભાઈ,

વર્ષોથી તું હરેતો આવ્યો છે કે હું ત્હારો નથી. આજે પણ ત્હારો નથી થઈ શકતો. પણ સ્નેહી, હસાઈશ નહિ. ત્હારો નહિ થયો એ ઠીકજ થયું. નહિ તો અત્યારે છૂટા પડતાં કાણ જાણે શું થાત. તું જાણે છે ને કે મોરા વહેલા સૌ કોઈને છૂટા પડવાનું તો હોયજ છે ?

આજે પણે દિવસે વળી પાછું કાંઈક માન્યુંજ લખી રહું છું. સાચુપણ તો ક્યાણુયં જાણું છે. કોલરીજનું વાક્ય તું જુલ્યો નહિ હોય કે “ It is impossible to love and be wise.” હૃદયને હમરો છેલ્લો વખત તો ત્હારી પાસે કાલવું ને ?

મ્હારે હૃદય ત્હારાથી ક્યાં અલગ્યું છે ? ભાઈ હું શું કરું ? કોની સામે ખંડ હઠાવું ? છગર ભાગલ સળગે છે. અરેરે ! એ અંધાર છાંટવાનું સાધન મુઠુના આત્મા સિવાય બીજું કાંઈ નથી.

સાત સાત મંદિનાથી હું વેડતો આવ્યો છું. મુઠુને ન ચઢાવાનું આ જીવનમાં તો કદી બને એમ નથી. હવે નથી સદન થતું. પ્રભુ ! પ્રભુને હું ખોટો યાદ કરું છું. પ્રભુ કરતાં હું ખીંતને વધારે નથી ચઢાતો ? “ મુઠુ...મુઠુ ! શું કરું ? ત્હારી માળા જખું ? જખું છું તોય તું મ્હારી નહિજ ને ? પ્રિય !—પ્રિય, કહી દીધું ! મ્હને હજુ હરો ? સા માટે નહિ ? ત્હારે જીવન ખીંત સાથે બંધાય તેથી શું ? ભલે તેમ થયું, પણ તેથી કાંઈ તું મ્હને પ્રિય થતી મરીશ ? હું ત્હને હઠાય પ્રિય નહિ હોઈ, ત્હારાં લગ્ન ભલેને સાતિ સાથે થાય, કે ભલેને તું મ્હને હડધત કરે, પણ... પણ તેથી શું ? તું પ્રિય છે તે છેજ. જુદિંજ અવિવેક શીખરે છે. મ્હારે હૃદય સાચું છે. “ The heart is always above talent.”

“ મ્હારે હૃદય તે કાંઈ અન્યતુ યોડુંજ છે ? પણ મુઠુ, હું જુલ્યો. તું નિરોષ છે. ત્હને મ્હારી અંતરચયા ક્યાં ખબર છે ? ત્હને તે જણાવું ? સા માટે ? મ્હારા સુખ ખાતર હું ત્હારો આનંદ સો માટે લઉં ? તું તો હંચુ ફિરોર છે. બાર વર્ષની ખાલ્યાવરયામાં હંચુ હમણાં તો તું રમતી હતી. થોવન તો હંચુ ત્હારે આગણેય નથી આવ્યું. ત્હને પ્રેમના નિશાની કે મંદનનાં મઠની શી જાણ ? મુઠુ, તું સાચી છે—સાત છે. તું ત્હારે સુખી થજો.”

બાપ, રાત દિવસ આવા ધબકારા થયાંજ કરે છે. નથી જવાનું. મ્હારામાં જીવન જેવી કાંઈ વસ્તુ છે ? શું કરું ? આમહત્યા ? હા. મ્હારે જીવેને શું કામ ? જીવડું પણ કોને સારું ?

પણ આહ! હું બૂલ કરું છું. આત્મહત્યાનું ભયંકર પાપ હું નહિજ કરું. આત્મહત્યા કરનારમાં તો કાયરતા છે.

બ્લેન ! મ્હોટી બ્લેન ! પ્રથમ ત્હેં સુરભિ વાત કરી ત્યારે—તે કિવસે—હૃદયમાં ફેટલો આનંદ હતો ! અને આજે ? આજે તે કિવસ સ્મરણપટ પર ખરો યતો રોમાંચ અનુભવાય છે—અજોખંડમાં કંપારી છૂટે છે.

સ્નેહીઓના યાંત આસ્વાસન માટે અહેસાન માગી કૃતજ્ઞતા કાખડું છું. ગરીબ બીચારા કિલાસા ! એનામાં કંઝ ફેડવાની સક્તિ હશે ખરી ? રાખના સાધીયાથી કે કિલાસાનાં ઘેરાયી દીવનાં કંઈ રૂઝાયાં કરી સાંસલ્યાં છે ?

ત્યારે ભાઈ, હવે હું ભડું છું. “અરણ્ય, મૃદ ! સા માટે તું સુર પ્રત્યે આકર્ષાયી ?” ભલે માટે આમ જ્ઞાનિ કેમ લપજતી હશે ? પ્રેમ, ત્હારી પાછળ કિવાના યનાર કંઝીજ યથા છે. કવિઓની કલ્પનાઓ કલ્પના હોઈ અસત્યજ છે. ટેનીસને લખવામાં બૂલ કરી હશે.

“It is better to have loved and lost,
Than never to have loved at all.”

કલાપી જેવા આત્મવક્ત્રી કવિનો અનુભવ ન્યારો હશે. એને ચઢાવામાં ને પછી સહેવામાં આનંદ લાધતો તો. મ્હને ચઢાવામાં ને પછી સહેવામાં છવડેણ કંઈથી પણ ગંભીર બધા અનુભવવી પડે છે.

પ્રેમ ! ત્હારે કાજે ફેટલો ત્યાગ ! ! તો હું પૂરેપૂરો ત્યાગી બનું તો કેવું સરસ ! ! !

અનિલ, મ્હને રોહિરા નહિ. હું ભડું છું. મ્હારી રોધ કરવાની ષેલકામાં ન પડીશ. સમાજ-થી દૂર દૂર—થણે દૂર—હું એકલોજ રહીશ, એકલોજ છવીશ, એકલોજ મરીશ.

ખ્યારા અનિલ, મ્હેં ત્હને કેટલું કંઝ, દીધું ? તે કાજે હું ત્હારે સાર શું કરું ? પ્રમુ ત્હને સદાય શુભી રાખે ને મ્હારા પર કરેલા લપકારનો બદલો મ્હારા બદલ તે વાળે.

એક વાત લખવી રહી ભય છે. મુમનસાલને આવતી કાલના સાપ્તાહિકમાં, સમાજના દિવ ખાતર એક ભહેર પત્ર લખ્યો છે તે વાંચજો.

કંઝના રોડણાં સિવાય હાલ તો મ્હારી પાસે બીજું શું હોય ?

સિં અરુણ.

હૃદયને હલદલાવી નાંખે તેવો પત્ર વાંચી સ્નેહીતું હૃદય રડી પડ્યું. અરુણ વિનાતું જીવન એને નહોતું ગમતું. અરુણ પાછળ એ દિવાનો ખન્યો.

(૬)

નર્મદા નદીનાં નિર્મળ નીર ત્યાં વહે છે. પ્રમાણ પડે ને પક્ષીઓના કલ્પેલ ત્યાં શાય છે. કુન્ધવી મોઢ-માયાને ત્યાં રચાન નથી. સ્વચ્છ સલિલ મધ્યે એવો એક ન્હોતો દ્વીપ હતો.

વર્ષો સુધી એ દ્વીપ એકલો અડુલો રહ્યો. દોઢ વર્ષથી એક ન્હાની મૃદુલી ત્યાં બંધાઈ છે. જમનના ત્રાસથી ને કુદરતના કોપથી ન્હાસી છૂટેલો એક આત્મા ત્યાં રહેવા લાગ્યો.

*

*

*

*

“અનિલ....” એક કશ્ચાનનક શબ્દજ્વલન થયો. પાંચ દિવસની ચારીરિક પીડાથી ટળવળતો આત્મા કંઈક બોલ્યો.

ਮੁਰਲਿ

“अग्निस्त...भाष. माह...भूदरे दवे ज्वं पडशे.” पयिके मीनीट पड्डी वण्णी पाळो
अयकालो अयकालो अवाज संभणायो.

“અરુ, હું...હું એકલો નહિ રહું. હું પણ તારી સાથે આવીશ.” જીવંતે જ જવારથી પીડાતો અનિલ બોલ્યો.

એકએકને બેટી બેડ રનેહીઆ ધરતી ધીકે તેવા તાવથી ખડગા છે. બેડની શક્તિનું શીથિલ્ય પ્રતિપજે વધતું જાય છે. એકએકને જોતાં એક એકના અંગ પર હાથ ફેરવે છે. બેડ બરાબર બોલી શકતા નથી.

"બા...બા...બા...બહેન...અનિલ...સુહુ—ખર્ચો માફ કરજો. અનિલ,
મહારા અ...નિ...લ..." અવાજ ઘેરથી વાક્ય અટક્યું. બે-ચાર મીનીટ પસાર થઈ ગઈ.

“અરુ, બહાલા અરુ, આમ ન બોલ. મ્હને મૂકી...તું ક્યાં જાય છે ? સર્ધ જા...
સર્ધ...જા. ત્હારી સાથે મ્હને પણ સર્ધ...જા. હું ત્હા...રો છું. ત્હારો દત્તો...ત્હારો જ રહીય.
તું-હું સાથે...ર...હી...” સખ્દો તૂટ્યા. યેમાદ્ર પ્રાણ જાઉં જાઉં કરી રહ્યો.

હાથ-બે હાથ ધીતી. ફરી પાછો પ્રાર્થનાની અવધિ ન રહે તેવો આકંઠો ઉચ્ચાર નીકળ્યો.

“ભાઈ, જગતમાં કોઈને નહિ મળે એવા ભાઈ,...જાડું ને ? રમ્યા. જો...જો...
આ યમ...હત હિમા છે. ‘આત્મ, માફ...કરજો...હવે...હવે...આરે...મળશે ?...મુશુ...રાતિ,
પ્રશ્ન ત્વ...મને સુ...ખી...”

“ દૂત...યમદૂત...ઉ...ખા રહો...મહારા અરુની સાથે...મદને...આપવા દો. રહે...
ઉમે...અરુ...હું' આ...વું' હું...અરુ...અરુ...”

• “અ...નિ...સ...” “અ...રે...”

अनिश-अरुना आत्मा—अ-योअ-यना आसिअनमां—अंतर्धान भवा.

(લોડ ટેનીસનના 'The Day Dream' કાવ્યને આધારે.)

સો સો વર્ષનાં વાયાં જ્ઞાણલાં,
તો ય થયો ન નિદ્રાભંગ રે:
એવાં તે કોણે જાદુ કર્યાં?—(૧)

શાન્ત નિદ્રામાં સૂતી સુન્દરી,
સર્વ યથું ત્યારે સ્થંભ રે,
પશુ પંખી એ હાલે નહિ:—(૨)

પક્ષ્યાં અચેતન સર્વ એ,
રાજા અને હરબાર,
સકલ મહેલના પરિજનો:—(૩)

દૂર દૂર દેશથી આવીઓ
એક રાજકુમાર,
આવી મહેલમાં ઉતર્યો:—(૪)

એના પરે એ પ્રસરી રહેા,
પેલો જાદુઈ અમત્કાર,
મહેલ તરફ એ પરવર્યો:—(૫)

તોડી એણે વાડ મહેલની,
કર્યો ચોગાને પ્રવેશ,
અદૃશ્ય શક્તિ કોઈ પ્રેરતી:—(૬)

એના અન્તર ગવાતાં હતાં
કંઈ જાદુઈ ગાન,
પેકો સુન્દરીશયનખંડમાં:—(૭)

સુન્દરીની શય્યા કને આવીને,
પડ્યો ગુંઠણ કુમાર,
સુન્દરીની આંખને ચૂમી કરે:—(૮)

રાજકુમારતણા સ્પર્શથી,
કે આ યુગ્મનપ્રભાવ,
જાદુ તટ્યું સો વર્ષનું!—(૯)

બન્ધ પડેલ માછાં વાગીયાં,
મહેલમાંનાં ઘડિઆળ,
પવન પુંકાવા પાછો માંડીઓ!—(૧૦)

પછી જાગેલ રાજકુવરી,
ગુથી હાથમાંહે હાથ,
રાજકુમાર સાથ નીકળી:—(૧૧)

તેઓ મહેલ જ્ઞાર નીકળ્યાં,
ગયાં ડુંગરની પાર,
કરવા વિહાર નવી લોભમાં!—(૧૨)

યુગ્મન એ રાજકુમારનું,
હવું એવું અદ્ભુત,
ખીજાં યુગ્મન ઉર ધેંછતી!—(૧૩)

કુંવરી કહે એવાં ખીજાં,
એક યુગ્મનને માટ,
સૂવા સો વર્ષે હું તૈયાર છું!—(૧૪)

સુન્દરી પછી પૂછે વિરમયે,
કહે રાજકુમાર!
રહને કહી લઈ જાવ છો?—(૧૫)

રાજકુમાર તેહને કહે-
ચાલ પિતાને હરબાર,
એવી અદ્ભુતતા અનેક ન્યાં:—(૧૬)

રાજકુમાર ને કુમારિકા
મછી ગયાં જગતપાર,
પિતા તણા હરબારમાં!—(૧૭)

એવાં સંજીવની અમૃતે,
જાગ્યાં કુમારી—પરિવાર,
ખીવા નહિ કેજ ધંધરો?—(૧૮)

ગુજરાતી સાહિત્ય અને પ્રજાજીવન

ક્રિ:—રા. રા. ચન્દ્રવંશન મુની

૧. સાહિત્ય

‘વાક્યમ એટલે સાહિત્ય’ એ વ્યાખ્યા આજ સુધી લગભગ સર્વમાન્ય હતી. વિક્ટોરીયન યુગના વિચારકો “મિત્તાના સર્વ વ્યાપારને ‘લીટરેચર’ કહેતા”; ગુજરાતના મોટા વિવેચકોએ પણ લખાણ માત્રને સાહિત્ય અર્થેને વર્ગીકરણ કર્યું છે.^૧

પરંતુ આ વ્યાખ્યા સામે હવે વિરોધ દર્શાવવામાં આવે છે, કેમકે તેની રૂએ તો જે કાંઈ પણ બોલાય કે લખાય તે સાહિત્ય એવો અર્થ થાય. વર્તમાનપત્રોમાં આવતી જાહેરાતોને, હાલુ ય કેઈકે કોઈકે રચેલે દ્રષ્ટા દેતી સાસુ વટ્ટની લગાઈને, ગણિતશાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાનના પુસ્તકોને કે કલ્પનાપ્રધાન કલાની ભાવનાયુક્ત કળામય કૃતિને એકજ કક્ષામાં મૂકવા એ અસંગત છે; અને તેથી ‘વાક્યમ એટલું જ’ સાહિત્ય’ એ અર્થગ્રાપી થઈ પડે છે.

હકસન કહે છે કે ‘સાહિત્ય’ પુસ્તક, અર્થશાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાન કે ઇતિહાસનો ખાસ સામ્રીય અર્થો કરતા મધ્યમાં નોખું પડે છે કેમકે તે મનુષ્ય ઉપર, તે માણસ છે તેથી, અસર કરે છે, અને જ્યારે સામ્રીય અર્થોનો હેતુ માત્ર જ્ઞાન પ્રસારવાનો છે ત્યારે સાહિત્યનો આશય ઉદ્દેશ જે રીતે તે વિષયને અર્થવામાં આવે છે તેથી વાચકને રસિક સંતોષ (aesthetic satisfaction) આપવાનો છે.^૨

આ ઉપરથી જણાશે કે જેને આપણે સાહિત્ય કહીએ તે સમસ્ત માનવજાતને સામાન્ય રસનો વિષય હોતું નોંધીએ, અને તેમાં તેના રૂપને અને તેને અંગે હિમવત્તા આપદને પ્રાધાન્ય મળતું નોંધીએ. જે લેખનને કે કથનને આપણે સાહિત્ય તરીકે ઓળખીએ તે તેના વિષયની કળામય શૃંગારીયતા, અર્થ માટે વપરાએલા રૂપો, વાણીના પ્રાગ્વ્યથી-પ્રભાવથી, કે ભાવનામય કલ્પનાથી આપણા ઉપર જડત્ત સચોટ અસર કરવા શક્તિમાન હોતું નોંધીએ.

પહેલાં સંસ્કૃતમાં કાવ્યશાસ્ત્ર અને રસાલંકારના મંથો માટે ‘સાહિત્ય’ શબ્દ વપરાતો. પરંતુ ધીમે ધીમે અર્થ ‘જાહેરાતો’ મળ્યો અને તે શબ્દ માત્ર કાવ્ય અને કળામય કૃતિઓને માટેજ વપરાવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે અહીં રસ અને કળાને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે.

હકસન, ડા. ખરસાર^૩ અને રા વિજયરાય^૪ની વ્યાખ્યાઓ પરથી સાહિત્ય અને

૧. કૌમુદી અધિક ચૈત્ર ૧૯૮૨.

૨. An Introduction to the Study of Literature p. 10

૩. ‘સત્યના કે સૌંદર્યના વતન’ કલ્પનાયુક્ત હૃદયિત લેખન કે કથન તે સાહિત્ય.

—સાતમી સાહિત્ય-પરિપદના સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષના બાવણુમાંથી.

૪. ‘સાહિત્ય એ પ્રતિભાવન માનવ આત્માની સ્થિતિજ્ઞાને રસાત્મક કલાયુક્ત વાણીરૂપે આલિષ્કાર છે. અને તેવો આલિષ્કાર સાર્વત્રિક વિશ્વમાન્ય વિશ્વજાતી માનવ ભાવોને મૂર્ત કરનારો દોષાથી, સાદિષ્ય એકતા પરિતોના કે એકલા ઉપદેશકોના, એવા અમુકજ વર્ગને નહીં પણ જન સમસ્તને પ્રિય હોય છે.’

—કૌમુદી અધિક ચૈત્ર ૧૯૮૨ પૃ. ૭.

માનવજીવનનો સંબંધ માત્રમ પડે છે. રા. ખજરદાર કહે છે કે માનવજીવનની શરૂઆતથીજ સાદિત્યની વૃત્તિ યદ્ય છે. એટલે 'સાદિત્ય' શબ્દ અત્યાર સુધીના પ્રચલિત અર્થમાં—વાહ્ય-ના અર્થમાં—વાપરવામાં આવ્યો લાગે છે ને તે ખરેખર છે કેમકે જ્યારે વાહ્યમયનું ક્ષેત્ર અત્યાર જેટલું વિશાળ ન હતું ત્યારે સ્થિત વાહ્યમય, શાસ્ત્રીય વાહ્યમય અને બોધક વાહ્યમય એવા કે એના જેવા વિભાગો પાડવાનું આવશ્યક હતું નહીં. અને તેથી વાહ્યમય—સમસ્ત વાહ્યમય—જે માનવ જીવનને પશુ જીવનથી ખાસ વિશિષ્ટ બનાવે છે તે આછામાં આછા સ્વરૂપમાં આપણું આદ્ય સાદિત્ય લેખાય એ સ્વાભાવિક છે. - કેળવણી વિના, સંસ્કાર વિના, શાસ્ત્રીય અભ્યાસ વિના, માત્ર નૈસર્ગિક પ્રેરણાથી, પ્રાથમિક અવસ્થામાંથી પસાર થતા સોડામાં પણ સાદિત્ય સંભવે છે હાખલા તરીકે આક્રીકાના સીદીઓ ને અદ્દીના બીલ અમથ્ય અને જંગલી ગણાય છે. તેઓ પણ દેવ-દેવીઓની આરાધના માટે ગીતો ગાય છે, આનંદ પ્રસંગે નાચ નાચે છે, રાસ રમે છે, તેજ તેમનું સાદિત્ય—કંઈક સાદિત્ય. એ ગીતો તેમના આનંદગીતો ને રસગીતો, એજ સમસ્ત સોડાનો બાવ વ્યક્ત કરે છે; અને તેમના રાસ અને નાચ એજ તેમની કળા.

૨. સાદિત્ય અને પ્રજાજીવન

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સાદિત્યનો માનવજીવન સાથે આદિજાતી સંબંધ હતો. એટલુંજ નહીં પણ માનવજીવનમાં તેની મદદતા પણ ધણી હતી. સાદિત્યે-એજ રસમક અને કળામય સાદિત્યે પ્રજાજીવનમાં આનંદ અને રસની વ્હાણી કરીને પ્રગતિ સાધ્ય કરી.

સાદિત્યમાં પ્રગતિ અને પ્રજાજીવનનો ઉત્કર્ષ પરસ્પર અવગતિ રહ્યાં છે. સાદિત્ય અને પ્રજાજીવન એ બે એક જોડનું બન્યા. એકની પ્રગતિ કે અધોગતિનો આધાર બીજા પર રહેલો.

પ્રજાની અધોગતિ એટલે સાદિત્યની અધોગતિ. રોમન સામ્રાજ્યની પડતી પછી આખા યુરપ ખંડમાં અરાજકતા પ્રસરી; પ્રજાએ સ્વાસ્થ્ય અને શાંતિ ખોવા; તેની પ્રગતિ અટકી ને અવનતિ શરૂ થઈ. તેનું સાદિત્ય ખાખાવીખી થઈ ગયું. રસ અને કળા, કલ્પના અને બાવના જીવનમાંથી હટી ગયાં. નવીન સાદિત્ય કૃતિઓ નો બાળુએ રહી પણ જે હતું તે ય જવા બેઠું - ને આ સ્થિતિ છે 'રેનેસન્સ' સુધી ચાલુ રહી. બરખખંડમાં સ્વતંત્રતા અને શાંતિના યુગમાં સંસ્કૃત સાદિત્ય સમૃદ્ધ થયું ગયું. પરદેશીઓના દુમલાથી કે માંદામાંહે રાજાઓએ પ્રગટાવેલી જાલવારથાનોને લીધે પ્રજામાં અશાંતિ અને દેશમાં અરાજકતા પ્રસરી કે સાદિત્યની અવનતિ શરૂ થઈ, તે એટલે સુધી કે સંસ્કૃત ભાષા આજે સુદ બાધા ગણાય છે. સુજરાતી સાદિત્યના ઇતિહાસમાંથી પણ આવા હાખલાઓ મળી આવશે. ચૌદમા સદતકમાં સુજરાતમાં. મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાયું. જાન ને માલનું રક્ષણ જદ્દજ અનિશ્ચિત થયું. રાજા પ્રજાપાલનનો ધર્મ જુદીને તેને લૂંટવા લાગ્યા. જીવન રસહીન બન્યું ને તેની સાથે સાદિત્ય પણ 'ઓસકુ'—અદસ્ય થવા લાગ્યું.

અને જોમ પ્રજાની અધોગતિ એટલે સાદિત્યની અધોગતિ એ 'સર્વાશે' ખરૂં છે તેમ

સાહિત્યનો નાશ તે પ્રજાનો રસતંત્ર પ્રજા તરીકે વિનાશ એ પણ અક્ષરશઃ સત્ય છે. પ્રજાના સાહિત્યમાં તો તેની સંસ્કૃતિ સીધેથી છે; તેમાં તેનો આત્મા અમર તપે છે; તેમાં તેનો ઇતિ-
હાસ આત્મેખાશે છે. તેના સાહિત્યનો નાશ કરવો એટલે પ્રજાને સત્વહીન, રસહીન, સંસ્કૃતિ
વિનાશી, અસ્થિતા વિનાશી બનાવવી, અર્થાત્ તેનો પ્રજા તરીકે વિનાશ કરવો. નહાન સત્રાટ
સિકંદરે ધરાન જીત્યા પછી તે દેશની સંસ્કૃતિનું ધન, હજારો વર્ષના તપોબળે સમૃદ્ધ થયેલું
મહાન પુસ્તકાલય આગીને જમીનદોસ્ત ક્યું—જુદાને મૂળીઆમાંથીજ હાથેડી કાઢ્યું, પ્રજાની
કરોડ તોડી નાખી. પરિણામે તે પ્રજા—‘વેદકાળમૂની પ્રજા’—ફરીથી અસક્ષ રિચ્ચિ નજ
પ્રાપ્ત કરી શકી. બીજો દાખલો આયર્લેન્ડનો. જ્યારે તે દેશ અંગ્રેજોના રક્ષણ હેઠળ આવ્યો
ત્યારે ત્યાંના મુખ્ય રીનરિવાળે કાઠી નાંખીને ઇંગ્લેન્ડના કેટલાક રિવાળે દાખલ કરવામાં આવ્યા.
મુખ્ય ફેર એ થયો કે આયર્લેન્ડમાં કેળવણી આગ્રહ બાંધાદારા આપવી શરૂ થઈ. આ નાના
દેશમાં ફેરનું પરિણામ એ આવ્યું કે આયર્લેન્ડનું વ્યક્તિત્વ, તેની અસ્થિતા ઇંગ્લેન્ડમાં સમાઈ
ગઈ—તેટલા વખતને માટે ઇંગ્લેન્ડે આયર્લેન્ડ ઉપર કુર્વ બાબતોમાં સર્વોપરિતા પ્રાપ્ત કરી.
આ અવરણા આજથી લગભગ ત્રણ ચાર દશકા પૂર્વે નેતાઓએ સ્વભાષા માટે જબરી હીલ-
આલ શરૂ કરી ત્યાં સુધી ચાલી, અને હજુ આજે એમ પણ કહેવાય છે કે જેકે ફેરક
શેરીનું નામ સ્વભાષામાં શેરીને નાકે લખવામાં આવે છે તોપણ ત્યાંના દેશનકતો બૂલા ન
પડે તે માટે સાથે સાથે તે નામ આગ્રહ બાંધામાં પણ લખવામાં આવ્યું હોય છે. આ બે
દૃષ્ટિઓમાં ફેર માત્ર એટલોજ છે કે જ્યારે ધરાનમાં સમરત સાહિત્યનો નાશ કીધો ત્યારે
આયર્લેન્ડમાં પોતાનું સાહિત્ય સમજવાનું કે નહું સમજવાનું અશક્ય બનાવી દેવામાં આવ્યું.
હિંદુસ્થાનમાં પણ મંદરૂત અને કાદસી કે હિંદી અને ઉર્દુ બાંધાની કેળવણી આપવાને બદલે
મુખ્યત્વે અંગ્રેજી બાંધાની કેળવણી આપવાનું નકામી કરીને લોકો મેકાલેએ હિંદની પરતંત્રતાનો
વર્તાવ કાઢ્યો. મૂળમાં તો અંગ્રેજોના આગમન પ્રસંગેજ દેશમાં અધાધુધી; સાહિત્ય ને પ્રજા
બેજ નીચા તો પડેલાજ હતા. તેમાં આ નિશ્ચયે તો આપણા સાહિત્યને—સંસ્કૃત કે ગુજરાતી
કે ગમે તે પ્રાંતિક બાંધાના—તાકાલિક પુનર્જીવન આપવાનું અમંભવિત બનાવ્યું, જે આપણા-
માંના યોદ્ધાઓએ પણ આવી પરિસ્થિતિમાં અભ્યાસ ગ્રાહ્ય રાખીને આપણા સાહિત્યનું સંશોધન
કરી પ્રજાજાગૃતિની દોલ વગાડી નહીં હોત તો ૧૮૫૭ની પહેલાના સમયની જેમ આપણે હજુ
પણ મુગુપ્તિમાંજ હોત. હમણાં પણ આપણે કુઅર્થશી નિદ્રામાંથી હજુ અત્યારેજ જાગ્યા
છીએ ને બે હાથે આખો યોજના યોજના બૂન ને વર્તમાન કાળમાં ડોકીઆ કરવા મથી રહ્યા
છીએ. આપણે જોઈએ છીએ કે આપણા પૌરાણિક આખ્યાનો ને સ્વયંવરની કથાઓ—આપણી
વીરસતી કલાણીઓ—યોજાએ પડી છે; કળામય મરમીઓ અને તાલમદ રાસકાઓ કેળવણીના
કેન્દ્રસ્થાનને સ્પર્શ પૂણ બાગેજ કરી શકે છે. આપણા સાહિત્ય કરતાં આગ્રહ સાહિત્ય તરફ
આપણો વધારે પક્ષપાત છે. આમાંજ ગુજરાતની અસ્થિતા સમાઈ હશે કે? આ સૌ એક
અર્થસૂચક ને ગૂઢ ફેરનું ગંભીર પરિણામ !

આ સાંતા વિવેચન પરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છેજ કે ‘સાહિત્યની ઉન્નતિમાં પ્રજા-
જીવનનો ઉત્કર્ષ છે અને પ્રજાજીવનના ઉત્કર્ષમાં સાહિત્યની ઉન્નતિ છે.’ ‘પ્રજાજીવનની પ્રતિષ્ઠિતિ

તેના સાહિત્યમાં છે તેમ સાહિત્યની પ્રતિકૃતિ તેને પોતાના પ્રગ્નતા હૃદયમાં છે. પ્રગ્ન-
જીવન અને સાહિત્ય Complementary અંગ છે — supplementary નહીં.

૩ ગુજરાતી સાહિત્ય ને પ્રગ્નજીવન.

(અ) સામાજિક જીવન ને સાહિત્ય.

દરેક પ્રગ્નતા સાહિત્યની શરૂઆત પામી ચર્ષ છે. ગદ્ય કરતાં પદ્યનો વિકાસ વધારે
વહેલો થયો છે. આપણા વેદો પ્રથમાં રચાયા. રામાયણ ને મહાભારત હુનીઆનાં મહાકાવ્યો
ગણાય છે. ગુજરાતીમાં પણ તેમજ, મીરાએ ને નરસિંહ મહેતાએ મધ્યકાલીન ગુજરાતી
સાહિત્યનો ધ્વજ ઉઠાવે કથો ને યાત્રા વડે, મધ્યકાળમાં તો જાણીતા જેવું ગદ્ય સાહિત્ય છેજ નહીં.

ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યની સાલવાર સમીક્ષા કરતાં પ્રથમ તો આપણે મોટે ભાગે પદ્ય
સાહિત્યનું અવલોકન કરવાનું રહેશે. ઉપરના ફક્ત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યમાં કવિત્વ-
શક્તિ નૈસર્ગિક છે. તેને માટે જ્ઞાનની કે અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા નથી. મીરા ને 'નર-
સિંહના સમયમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર જોણો દેવો. તેમની કળવણી સંજ્ઞાથી પણ આપણી પાસે
માહિતી નથી. છતાં તેમની કાવ્ય પ્રમાદીઓ હજુપણ આપણા પરધરતું આજુપણ ચર્ષ રહી છે.
હજુપણ કેટકેટલાને તે ભક્તિની શ્રેણી આપી રહી છે.

કવિતા માણસમાં સ્વાભાવિક છે એ સિદ્ધ છે છતાં કવિતા અનુકરણ કરે છે કે કલ્પના
કરે છે ? એરિસ્ટોટલના મત પ્રમાણે માણસ સૃષ્ટિમાં જે નજર પડે છે તેનું અનુકરણ કરીને
પોતાની કાવ્યસૃષ્ટિ રચે છે. એકન એમ માને છે કે માણસ પોતાના તર્ક અને કલ્પનાથી
સૃષ્ટિમાં ન હોય તેવું ઉત્પન્ન કરે છે. અને તેનું નામ કવિતા. રા. રમણભાઈ આ
ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવે છે કે 'કલ્પનાવાદ અત્ય ખાસ છે તેમજ અનુકરણવાદ અસત્ય
નથી દોસનો....' કામો કવિતાનું કામ અનુકરણ કલ્પવાનું છે.'^{૧, ૭}

આ ચર્ચા પરથી એટલું નક્કી થાય છે કે જ્યેષ્ઠ કવિતામાં કલ્પનાનું પ્રાધાન્ય છે તોપણ
અનુકરણ એ કાવ્યકલાનું એક અંગ હોવાથી કવિતામાં સૃષ્ટિના કમનું આણું પ્રતિબિંબ
તો પડવાનુંજ. જો કવિની કૃતિ આત્મલક્ષી (Subjective, હોય તો તેમાં 'સર્વ' કંઠાણે
કવિના અંતરજાતીની મૂર્તિ 'હાજીર' હોય, અને સૃષ્ટિકર્મની પ્રતિકૃતિ તેમાં જુદા જાણી
હોય છે. પણ જો કવિની કવિતા પરલક્ષી (Objective) હોય તો તેમાં 'કવિથી પૃષ્ઠ
ખાલ વસ્તુચિત્તિતું ચિત્ર હોય,' અને સૃષ્ટિકર્મની પ્રતિકૃતિ તેમાં ખુલ્લા રંગે ચીતરાએલી
હોય છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતા તરફ નજર કરતાં એટલું તો સહેજાણું માલમ પડી
આવે છે કે 'સૃષ્ટિરચના,' પ્રસંગ અને જનસ્વભાવ' એ પરલક્ષી કવિતાના ત્રણ ત્રિપરો એમાં
મુખ્યત્વે અર્ચવામાં આપ્યા નથી. આત્મલક્ષી કવિ સંજ્ઞાથી ઉચિત મેસનો અભિપ્રાય—'તેના કેટ-

૧. રા. ખજારવાલા બાપજીભાઈ.

૭. 'કવિતા અને સાહિત્ય' પૃ. ૩ વિસ્તૃત ચર્ચા માટે.

લાક દેહ મત હોય છે, તેનું મન કેટલીક વૃત્તિઓમાં નિત્ય રહે છે, અને સત્ અસત્ વિશે તેના કેટલાક વિશેષ અભિપ્રાય હોય છે, તેની કલ્પના જે જે ચિત્ત રચે છે તે સર્વમાં તે આ મત, વૃત્તિ અને અભિપ્રાયનો વિસ્તાર કરે છે—તે કાળના શુદ્ધર કવિઓને માટે યથાર્થજ છે. તે સમયની આત્મસફી કવિતામાં તે સમયનું ચોખ્ખું પ્રતિબિંબ જોવાનો પ્રયાસ ભાગ્યેજ સફળ થાય.

કૃષ્ણ કનૈયા પાછળ ગાંડી ખેંચેલી, તેને માટે દુનિયાને અવમણી સંસારી, બંધનો-થી વિરક્ત યજ્ઞેલી મીરાજ કે સંસારી છતાં વેરામી, સંસારમાં રહેતો છતાં તેની જરૂરીઆતો-ને પૂરી પાડવાને પ્રભુ પર આધાર રાખતો,^{૧૦} પ્રભુમક્તિ માટે ન્યાતની કે સમાજની પ્રશ્નસિકાનો નાશ કરવો પડે તો તેમ કરવાની દામ બીડનાર^{૧૧} નરસિંહ મહેતો—આ બેઠની કવિતાનો ભગિતરસ ને તેને અંગે ઉદ્ભવતો શૃંગારરસ વાંચકને તેમાં તન્મયેણ કરી મૂકે છે—તેમાં રહેલી સાદાર્થને સરળતા ને સહૃદયતા હનુવ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ભક્તિનું પ્રધાન તત્ત્વ આદ કરતાં નરસિંહ મહેતાની કવિતામાંથી તે વખતના શોકો ને રિવાજો વિશે થોડુંક અજવાળું પડી શકે એમ છે. નરસિંહ કૃત 'સુદામાચરિત્ર'માંની

‘ઘેર બાળક સહુ, દુઃખ પામે બહુ, અન્ન ને વસ્ત્રથી રહે છે ઊણું’

એ લીટી કવિના સમયના આહ્વાનના સામાન્ય લેખાતા દારિદ્ર્યનો સારો ખ્યાલ આપે છે.

૮. કામદા તરીકે જગતના મિથ્યાપણા માટે:

‘ભગીને જોડે’ તો, જગત હીસે નહીં, હૃદયમાં અટપટા ભોગ ભાસે.’

—નરસિંહ મહેતો.

મનુષ્યદેહની સાર્થકતા માટે

‘ન્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચિંત્યા નહીં, ત્યાં લગી સાધના ધર્મ જુદી,

માનુષ્ય કેહ તાહરો, એમ જોએ યથા, માવડાંની જેમ વૃષ્ટિ જુદી.’

—નરસિંહ મહેતો.

આ સંસારમાં જ્ઞાન અને સંતસમાગમ વગર સર્વ મિથ્યા છે: આત્મજ્ઞાન મેળવવા અખેા કહે છે:

‘શુદ્ધ થા તારો હૃદય, નથી કોઈ બીજો ભજવા,

બાહ્ય સુરતને ટાળ્ય, વાક્ય અંતરમાં સેવા.’

માયાના પ્રાણલ્પ વિશે:

‘મોંઘા મોટી જગમગે નહીં, તે આગળ કોઈ ન રોકે બહીં

હુવિદર અજધી જે આધી વહીં, સમજ ન ભય એવી માયા અટપટીં.’

—અખેગીતા.

૯. ‘ગોવીંદો પ્રાણ અમારો, રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે

મને મારો રામજી ભલે: રે, બીજો મારી નજરે ન આવે રે.’

૧૦ કુંવરબાઈના માગેરામાં, સામળદાસના વિવાહ પ્રસંગે, બાપના યાદની વેળાએ ને હુંડી માટે ઉપવરી મહક મળી તે.

૧૧. દેશલોકના નિમંત્રણનો સ્વીકાર.

‘પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર, સમદષ્ટિને સર્વ સમાન.’

સુરભિ

‘હેઠ વરણમાં દઢ હરિ સકિત, તે પ્રેમ ધરિને લાગ્યા માય,

કરજોડીને પ્રાર્થના કીધી, વિનતિ તણું બહુ વધા રે વચન,
મહાંત પુરુષ અમારી અરજ એટલી, અમારે આંગણે કરે રે કીર્તન.

હસિ હસિ નાગર તાજિયો લે છે, આ શારે પ્રાણલુના ઢંગ

નાતં ન જાણો ને જાત ન જાણો, ન જાણો કાંઈ વિવેક વિચાર.

બૃહત કાવ્ય દોહન. ભા. ૧. પા. ૨૫.

આ પંક્તિઓ ગાનિ સંજઘી શોકમાન્યતા વિશે અને અરપરજ વર્ગની રિયતિ સંજઘે સારી માહીતી પૂરી પાડે છે.

‘ચીર ચંપક સાડી પટોળી, ઓપતાં તે પહેર્યા અંગ;
ધુંધટમાં મધુર હસતી, નારી નેણ કુરંગ.
શાશપુલી રાખડી, નેણે તે કાજળ રેખ;
લીલવટ સોહે ચાંદલો, વેણીએ તે વળયો શેષ.
નિરમલ મોતી નાકમાં, શ્રવણે પહેરી ગાલ;
અધર અરુણ ઓપતા, ત્રાજવું શોભે ગાલ.
મોતીઆળી અરમર કઠે, ઉર એકાવળ હાર;
ઓળી પહેરી કસકસી, કર કંકણનો અણકાર.
ચુડિલો હાથે સોદ્યામણો, ખીડી સુખમાં જાણ;
કાંકણ સર્વે સોદ્યામણાં, શા શા કરે વિખાણ.’

બૃ. કા. ૨ પ.

આ લીટીઓ તે સમયની સ્ત્રીઓના પહેરવેશ અલંકાર ને શોભે સંજઘે આકર્ષક વર્ણન આપે છે.

‘આઠ વરસ તવ વહી ગયોં બાળાને સ્વપ કન્યા તણું તો તે દીકું.
ધાઈને તેડિયા દિશિત ગોરને, સાંજળો રવામિ એક વાત મહારી,
કન્યા સમય વહી જાય પુત્રી તણો, ખોળી લાવો વર, ભોગ નારી.

જણ્યો જણ્યો વર ચતુર ને શોભતો, સામુદ્રિક લક્ષણ હોય જોને;

બૃ. કા. ભા. ૩. ૪૫.

‘સ્વજન કુટુંબ ને નાત તેડી સહુ, મંડપ રચનાના કાઠ સાંધ્યા;
ચંદરવા વિવધ પ્રકારના શોભતા, લગ્નકર્તાં તોરણ બહાર બાંધ્યાં.
ગાલીચાજાનજમ તકિયા ચકલાદના, મંડપ સુગંધના ખેડેક છાજે;
માનની ગંગા ગાય દોળે ગળી, વાજિત્રના નાદ બહુ ઘોર ગાજે.

કંસાર ખાજાં જલેખી ને ઘેબર, વિવિધ પરકારે પકવાન કીધાં;
સેવૈયા મોતદયા દળીઆ લાડુવા, ભાવતાં ઘૂત ને ખાંડ પીધાં.

ખૂ. કા. ભા. ૩. ૫૨.

આ ખેં અવતરણોમાં ને સમયના લગનના-આજ લગનના પ્રયત્નને રિવાજો તથા લગ્નોત્સવના કાલ વિશે ખુબ મારી મારીતી મળે છે. આ અને આવા છૂટા છવાયાં દૃષ્ટાંતો સિવાય મીરાં અને નરસિંહની કવિતા મુખ્યત્વે આત્મલક્ષી હતી એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી.

તે જમાનામાં ખીમ મુખ્ય કવિઓમાં બાલજી એક હતો. “બાલજીના સમયની ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ જાણવાને પૂરતાં સાધન નથી. જે જે નેનાથી તે સમયની અને અત્યારની (પાશ્ચાત્ય સરકાર આવે કરતાં) આપણી સ્થિતિમાં ખુબ ફેર જણાતો નથી.” ૧૨

આજ કવિના ‘રામનિવાહ,’ ‘દયમરકંધ’ આદિ કાવ્યોમાં પણ લગન સંબંધી કેટલીક હકીકત છે. તેમાં જાણીતી વિવાદવિધિ, વરપેદાસ, લગનવિધિ યાગ્યોજન આપણને આશ્ચર્ય મુગ્ધ નથી કરતાં, કેમકે આપણા રિવાજોને તે મળતી રૂઢિમાં કાંઈ ખાસ ફેર જણાતો નથી. તે સમયે વૃદ્ધવિવાહ પ્રચલિત હતા:

‘સાડિ વરસના ડોસા થેહ, તરૂણી કન્યા પરણે તેહ’ પા. ૭૧
કન્યાવિકૃષ્ટ પણ થતો.

‘કલિયુગિ વાત અસંભવ કરી, દેહ વિત્ત વેચી દીકરી’ પા. ૭૩
તે સમયે પતિ પાછળ મતી થતો પણ પ્રચાર દશે.

‘માયા માંડઈ મોટા થતી, અધળલતી તે નાહાસઈ સતી’ પા. ૮૩
વિમન કુટુંબની બાતના ત્યારે અમમમાં મૂકાતી દશે.

‘છોડું ઘરિ કૂંઆરાં સાત. કહિનુ તાત નિ કહિતી માત;
રવું તૂક નિ તે ઘર ભરઈ, તે ખાઈ સહુ ઠાલું કરઈ.
આપણુ જે જણ કેરૂં વડ, માનું બોલ અદ્વાડું ખરૂં;
માયે જાપથી યાઉ જૂઆ, ધન મેલીનિ ભરીઈ કૂઆ’ પા. ૬૦
તથા તે સમયની નીતિમાનનાનો ખાસ આપતી લીટીઓ

‘યૌવન માટઈ મોડઈ અંગ, પરનારી શું ઝાઝા રંગ
ઘર ધરણી શું નાવિ ઘાટિ, કરઈ વેડિ નર ફોકટ માટિ’ પા. ૮૦
‘નિમજપ્રત્યંધ’માંની આ અને આવી પંક્તિઓ તે વખતના સમાજનો ચિતાર રજૂ કરે છે.

અખાની કવિતામાં મીરાં-નરસિંહની કવિતા કરતાં થોડાક ફેર છે તેણે નવા પંથની-રચાપના કરી. પહેલાં કવિતાનો પાયો જોમ કુચ્છમક્તિ પર રચાયો હતો તેમ અહીં થયું નહીં. દયારામ સુધી ગોકુળનો ગોવાળ, મોરલીપર કૃષ્ણ કનેયો, ગોપીઓનો કહાન આપણી સાહિત્ય-

વાદિકામાંથી સામાન્ય રીતે જોતાં અદૃશ્ય થયો. સાધારણ રીતે જોતાં કવિતામાં ધાર્મિક તત્વ ઓછું થયું ને દુન્યવી અંશ વધ્યો. ૧૩

અપ્રામાણિક માણસોથી ભરેલી દુનીઆથી હનુશ યદ્દને જ્ઞાનની શોધમાં ભટકતો અખો પોતાની કવિતામાં ભરેલા ભારોમાર તત્વજ્ઞાન ઉપરાંત તેના વખતના સોફીશ્વન પર થોડું થોડું અજવાળું પાડે છે. દુનીઆની દાંભિકતા, ૧૪ ગુરૂ યદ્દ બેઠેલા મહારાજોની દુન્યવી આસક્તિ, ૧૫ ને ધાર્મિક જ્ઞાન આપવાની અચક્તિ ૧૬ વગેરે બહુજો નેજે સચોટ ભાષામાં રજુ કરી છે. બાહ્ય ધાર્મિક ઉપચારો નિરર્થક છે તે બતાવવા કહે છે કે

‘તિલક કરતાં ત્રેપન વહ્યાં, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં;
તીરથ ફરી ફરી યાકયા ચણે, તોય ન પહોંચ્યાં હરિને શર્ણ.
કયા સુણી સુણી પુટયા કાન, તોય ન ઓંચું પ્રદક્ષાન.’

ને ‘હરિ-ગુરૂ-સંતને’ સેવવાનો નિરંતર ઉપદેશ કરે છે. આજના બાહ્યોપચારોને પણ આ ઉપદેશ શું અનુકરણીય નથી ?

આ પ્રમાણે આટલા લાંબા કાળના સાહિત્યમાં નહીં જેવા દૃષ્ટાંતો સિવાય પ્રગળવનની પ્રતિકૃતિ તેમાં પડતી હોય એમ લાગતું નથી. તેમ છતાં તે સમયના પ્રગળવને ત્યારના સાહિત્યની ઉપર એક રીતે તો બહુ સ્પષ્ટ અસર કરી છે. મધ્યકાળનું સાહિત્ય કુખ્યાવે કરીને ધાર્મિક હતું તે તે કાળની રિયલિતે લીધે. આ ક્યન આપણે જરા વધારે વિસ્તારથી તપાસીએ.

ઈ. સ. ૧૨૯૭ માં અબ્બાઉદ્દીન ખીલજીએ કરજી રાજાને હરાવી ગુજરાતમાં મુસલમાની સત્તાની શરૂ કરી. વખત જતાં આ રાજ્યના ખડોઆ સુબાએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું ને આ સંતનત ઈ. સ. ૧૫૭૩ માં અકબરે ગુજરાત છત્તું ત્યાં સુધી ચાલુ રહી. આ સમય દરમ્યાન ડાઈ ડાઈ બલા રાજ્યો યદ્દ ગયા અને દેરી લાંબા કાળ સુધી રાજકીય શાંતિ ભોગવી છતાં ખરૂં જોતાં તો, સામાજિક અરાજકતા પ્રસરી રહી હતી. રમખોળનું રક્ષણ જતાં બ્રાહ્મણો નાસભાગ કરવા લાગ્યા. ધણા બ્રાહ્મણો તો ઉત્તર દિશામાં નાઠા. ૧૭ સંસ્કૃત સાહિત્યને અવ્યાસ કરવાને કાઢીને અવકાશ ન હતો—સમગ્ર પશ્ચ ન હતી. સાહિત્યના મંથોમાં સંસ્કૃતને બદલે અપભ્રંશ—ગુજરાતીની પુરોગામી—નો વધારે ને વધારે ઉપયોગ થવા માંડ્યો. સાધુઓ સિવાય કાઈને પણ સાહિત્યને અવ્યાસ કે સેવા કરવાની અનુકૂળતા નહીં હોવાથી આ અધર્મધીના જમાનામાં ધાર્મિક વળણ બ્યારે ભોકામાં સંભવિત ન હતું. ત્યારે ‘તેમનું લક્ષ્ય તે તરફ દોરવાના હેતુથીજ તેમના ‘મચ્છ’દો રક્ષાએલા જેન સાધુઓએ કેવળ ધાર્મિક સાહિત્યજ સર્જવા માંડ્યું.’

૧૩. Milestones in Gujarati Literature. પા. ૧૪.

૧૪. ‘વૈષ્ણવ ભેખ ધારીને ફરે, પરસાદ ટાણે પતાવળા ભરે,
શમ્યાં ધાન વખાણતા નય, જેમ પીરસે તેમ ગ્રાહી ખાય.’

૧૫. ‘શિષ્ય શખ્યાનો શિર પર બાર, ઉપર ત્યાગ ને અંતર ખાર.’

૧૬. ‘ધન દરે ધાખો નવ દરે, એ ગુરૂ કથાણું શું કરે ?’

૧૭. M. S. iii G. L. પા. ૧૫.

આ. યુગમાં ચએલી રાજ્યક્રાંતિની સાથે ધાર્મિક જીવનમાં પણ એક મોટો ફેરફાર થયો. રામાનંદે ધાર્મિક ઉપદેશ પ્રાકૃતમાં કરવા માંડી તેને માટે સર્વને અધિકારી બનાવ્યા. આને પરિણામે દેશી બાપાઓનો વિકાસ થવા માંડ્યો. ત્યાર પછી આખા દેશમાં જનિવર્તનો એક મોટો મીલો ફરી વળ્યો. 'પ્રેમસક્ષુષા ભકિતનો ઉપદેશ કરતું ભામવત' પ્રજામાં બહુજ પ્રચલિત થયું અને તેમાં રહેલી કૃષ્ણભકિતએ આખા જનસમાજને નેના રસથી તરબોળ કરી નાંખ્યો, અને આવા જીવનની અસર મીઠા ને નરસિંહ મહેતા પર થઈ હોય તો નવાઈ શી રીતે

આ રીતે આપણે જોયું કે તે સમયના સંજોગોની આપણા સાહિત્ય પર તથા મુખ્ય અસર ધર્મ: (૧) ગુજરાતી બાપાની—મધ્યકાલીન—સાહિત્ય ને તેના વિકાસના પ્રયાસો; (૨) જૈન સાધુઓએ શાખલ કરેલું ધાર્મિક તત્વ; ને (૩) બાગવતને લાંબે લોકપ્રિય થઈ પડેલી કૃષ્ણભકિતનું શાખલ થયું.

મતંગમા રાનકની ખીજ પચ્ચીસીમાં પ્રેમાનંદનો જન્મ થયો. ખીજ બાપાઓની સર-આમણીમાં ગુજરાતી બાપા દલકી ગણાતી તેનો ઉદ્ધાર કરવાને તેણે બેખ લીધો હતો ને જાણીતું છે. સામળ સાથેની દરિદ્રાઈમાં આપણને એટલો લાભ તો થયો છેજ કે નર-સિંહ મહેતાના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો લઈ ને તેણે આપણી સમક્ષ તેના તથા પેતાના સમયના સમાજનું આંખેરુપ ચિત્ર રચી ક્યું છે.

આ ચંત્રનો મોટો ભાગ રાજકીય શાંતિમાં પસાર થયો. ૧૬૦૫ માં અકબર મરણ પામ્યો. ૧૬૫૭ સુધી બ્રહ્મગીર અને રાઠજીદાને તેમના અમલ દરમ્યાન અકબરે દોરેલે ઘીરે આપ્યાં કયું. મુગલ સમ્રાજ્યની આ શાંતિ ગુજરાતમાં પણ હતી. ઔરંગઝેબની સુબે-દારી દરમ્યાન ગુજરાતને સમૃદ્ધ તથા શાંત બનાવવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા.* ઔરંગઝેબના રાજ્ય દરમ્યાન દિંદમાં અંધાધુંધી ચાલી ખરી પરંતુ ૧૮૪ સુધી તે ઉત્તર દિંદમાં રમખોળો સાથે લાગ્યો, ૧૮૫ '૮૬માં તે દક્ષિણમાં ગયો એટલે આ અજમળાટની નેટલી અસર થાય તે ઉપરાંત—ને બાદમાંના જીવમી કરમાનોથી ઉદ્ભવેલા બંધ ઉપરાંત—ખીજ કાંઈ અસર ગુજરાત પર થઈ નહીં. અજમળત આવતા સૈનામાં ચનારી લૂંટકાટનું સૂચન કરતા હોય તેમ શિવાજી મદારાજે '૬૪ ને '૬૬માં સુરત લૂંટ્યું. પણ તે બંધ નાજ પામ્યો કેમકે સૈના સૌની સર્વેપરિતા જાળવવા લડતા લાગ્યા ને આ કસદમાંથી ગુજરાત બચ્યું.

આ શાંત જીવનની આપણા સાહિત્ય પર એક મોટી અસર થઈ તે એ કે સંખ્યાગત સાહિત્યસેવકો અઢારે પડ્યા. ૧૭ મ. રાનકમાં ઈંગ્લેંડમાં એડિસન, પોંપ વગેરે 'કોશી' દાલ-સીસ' માં સાહિત્યની ચર્ચા કરતા. ૧૮માં સૈનામાં ત્યાં ડૉ. જોનસન વગેરે 'લીટરરી ક્લબો'

૧૮. 'ગુજરાતી સાહિત્ય' ખં. પં. ભા. ૧ પરથી સ્વચિત.

૧૯. કેટલાકને મત એવો છે કે ખરી દરિદ્રાઈ વહિમ ને સામળ વચ્ચે હતી. પણ તેમનું

ધ્યાન રામજી પ્રેમાનંદને મારેલા ટાણા તાકું—'જીવ' જેવું, તે રોનો કવિ ૧—પ્રેમીય.

* Prof. Jadunath Sarkar's History of Aurangzib, Pt. I, pp. 80-81 જુઓ.

ચલાવતા. તેવાજ પ્રકારની એક સંસ્થા ને મમયે ગુજરાતમાં પ્રેમાનંદના ઉપરીપણા હેઠળ ચાલતી. આ કાર્યમાં સહાનુભૂતિ દર્શાવનારાં સ્ત્રી પુરુષો ૨૦ આ સંસ્થામાં પ્રેમાનંદની દેખરેખ હેઠળ શિષ્ય તરીકે કાર્ય કરતા. અઠાણ્ઠ વર્ષનું આયુષ્ય ગુર્જર સાહિત્યની સેવામાં અર્પાને વક્ત્રમ, વીરજી અને રત્નેશ્વર જેવા કવિઓને ગુજરાતને વારસામાં આપી જતું એ પ્રેમાનંદના જેવી અદ્ભુત સાક્ષરી પુદ્ધિ (literary genius)નું જ કામ.

ગામરીઆ બટ કે માણુબટની સંસ્થા પણ તપાસવા જેવી છે. તે વખતે નાટકચાળા ન હતી. જનસમૂહ સામાન્ય બયમાંથી મુક્ત થવાને — અરાજકતામાંથી છૂટવાને — યોગ્ય વર્ષો થયાં હતાં એટલે તેમનો સુકાર્થ ગએલો જીવનનો ઉલ્લાસ પુનર્જીવન પામ્યો ન હતો. આવા કાળમાં કેઈ માણુબટ એક તાંખાની ગામર લઈને સૂરત, ગરુચ કે વડોદરાની એકાદ શેરીમાં રાત્રે નવેક વાગે પેટપૂર્ણ કરી પરવારેલાં નર-નારીઓની મોટી મેદની સમક્ષ દાઢમાંની વીડી વડે ગામર પર તાજ આપતાં આપતાં પુરાણની લોકપ્રિય કથાઓ સંપૂર્ણ રસથી કરે, આખ્યાયિકાઓના વિવિધ રસની શ્રોતાગતોને દહાણુ આપતાં, તે રસોમાં જાને તન્મય બની જઈ કથાના નાયક — નાયિકાનાં પાત્રોનું કામ માણુબટ જાતેજ — ઘડીકમાં અડધા ઉમા યઈ જઈને, ઘડીકમાં નીચા નમી, કચચિત્ કરેજારસનું નૌ કચચિત્ આનંદોર્ભિતું બોલવામાં તેમજ ભાવ પ્રદર્શિત કરવામાં સચોટ અનુકરણ કરતા — માવમરી રીતે કરે, અને મુગ્ધ મંડળને કથારસમાં તરબોળ કરી મૂકે એ લોકપ્રિય યઈ પડે એમાં નવાઈ શી? આ ચિત્ર તે વખતની સ્થિતિનો, લોકોની રસેષણાનો સારો ખ્યાસ આપે છે. પ્રેમાનંદ આવોજ એક માણુબટ હતો અને આ બધા પર તેની આજીવિકાનો આધાર હતો. ગુજરાતને એક માણુબટ પાસેથી કેટલાંક સારામાં સારાં આખ્યાનો મળ્યાં છે એ આ સંસ્થાની સાચકતા સૂચવે છે.

પ્રેમાનંદનાં કાવ્યો તરફ નજર કરતાં માલમ પડે છે કે મોટે ભાગે તે પૌરાણિક કથાઓ ઉપરથી રચાયાં હતાં. છતાં પોતાના જમાનાના રિવાજો ને સ્થિતિના મંરકાર તેમાં પડ્યા વિના રજા નથી, દાખલા તરીકે ઓખાહરણમાંની નીચેની લીટીઓ:—

‘દીકા શ્રી કૃષ્ણ ને ઓખા ઉઠી, કીધી વડસસરાની લાજ’

‘અનિરૂદ્ધને પીડી ચોળાય, શુભ નારીયો મંગળ ગાય’

... .. , કૃષ્ણજી ગ્રહશાંતિક કરે’

‘ધુશળ, મુશળ, રવાઈ ને ત્રાક, પૂખી તાણ્યુ’ છવાવરતું નાક’

૨૦. પ્રેમાનંદનો પુત્ર અને શિષ્ય વદન આ વિશે લે છે:

‘છે નવ દાસ અને બાઈ પારજ, રત્ન બલો દય શિષ્ય હતાવે
છે બવ રાઘ અને બઈ પારજ, રત્ન મજ્યો દય વિદ્ય હતાવે’

‘આડો અંતરપટ ધરાય, હસ્તે હસ્તમેલાપક થાય’

‘બાણરાય ને પ્રદ્યુમન, કરવા બેઠા ‘મધુપક’

‘મંગળ ફેરા ત્યારે ફરાય, મળી માનુની મંગળ ગાય’

‘કંસાર જમો જમો રે જમાઈ,.....

—આ અને આવી પંક્તિઓ તે સમયના સમગ્રસંગના રિવાજો આલેખે છે માટે કોઈ પુરાણપૂજકને આજના પ્રચલિત રિવાજોની પ્રાચીનતા પુરવાર કરવા માટે બેટ ધરું છું. નળાખ્યાનમાંની નીચેની છોટીઓ—

‘મોસાળ પધારો રે, મોસાળ પધારો—

મોસાળ પધારો બાહુઆં રે, મારા લાડવાયાં બે બાળ;

નમાયાં ચર્ધ વરતજો, સહેજો મામીની ગાળ.—મો.’

—માં પોતાના પ્રાણુમમાં વદાસાં બાળકોથી છૂટી પડતી માતાની વેદના ઉપરાંત નંમાયાં બાળકને તેમનાં સગાંઓ તરફથી કેવું વર્તન આપવામાં આવતું હતું તે સંજ્ઞાથી કંઈક ઇતિહાસ દોગ એમ જણાય છે.

‘નણુંદ જોડાણી વાંકું’ લણે, કુંવરબાઈને દુબળી ગણે.

આવો વેણુવની દીકરી, સાસરવેલ સૌ પાવન કરી;

જોષ્ટા કરે સાસુ ગર્વે બરી, કુંવરબાઈ નવ બોલે ફરી.’

‘મામેરૂ’માંની આ પંક્તિઓ નવવધૂની તેને સાસરે શી રીતિ હતી, નણુંદ, જોડાણી, સાસુ-વગેરેનું તેના ‘તરફનું’ વર્તન કેટલા તુચ્છકારથી ભરેલું હતું તેનો ખ્યાલ આવે છે. મોસાળાની જાગમાં જોષ્ટાની ચીજોની દીપ—જેકે આ દીપ રીસમાં લખાવાએલી હોવાથી તે સમયના રિવાજો કરતાં જરા વધારે પડતી દશે તોપણ—તે સમયે સીમંતની શી મહત્તા હતી તેનો ખ્યાલ આપ્યા વિના રહેતી નથી.

સામળ-પજ એક માણુમટ હતો. જૂદે જૂદે રથજો પૌરાણિક આખ્યાનો કરવાનો ઇન્તેજો લઈ બેઠેલા સંસ્કૃતના અભિજ્ઞાની માણુમટોને દાયે નાસીપાસી મેળવી સામળે ગુજરાતી બાંધામાં તે આખ્યાનો લખવાનો વિચાર કર્યો એમ કહેવાય છે. સંસ્કૃત માણુમટોનાં આખ્યાનોમાં બ્યારે જનસમાજ સમજ નહોં પડવાથી એકકાં ખાતો હતો ત્યારે સામળનાં આખ્યાનો ગુજરાતીમાં હોવાથી ‘લોકો’ તે રસપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યા. ૨૧

તેની સ્વયંરચિત વાર્તાઓ માટે કવિ દલપતરામનું એમ માનવું છે કે તે જમાનામાં મોકોને પૌરાણિક કથાઓ તરફ ઝેટકો બધો પક્ષપાત હતો કે બે કોઈ કવિ પોતાની યુદ્ધિ

અને કદપનાના બંને સ્વતંત્ર કૃતિ, સ્વતંત્રી ધૃષ્ટતા કરે તો તેને ધૃતકારી કહેવામાં આવતો. અને આ કારણે લીધે સામળને પોતાની વાર્તાઓમાં ધાર્મિક તત્વ દાખલ કરવું પડેલું. લોકોની જરૂરીયાત સાદિત્ય ઉપર શી અસર કરે છે તેનું આ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકશે.

સ્વ. ગોવર્ધનરામના મતઃ પ્રમાણે સામેલ પોતાની સ્વતંત્ર કૃતિઓમાં એક નવીન દુનિયા રચી છે. તેની વાર્તાનાં સ્ત્રી-પુરુષો તે વખતનાં સ્ત્રી પુરુષો કરતાં વધારે હિંમતી કક્ષાનાં ચિતરવામાં આવ્યાં છે. દૃષ્ટુ પશુ આપણો મગજ ને નિયમોનું પાલન કરી શકશે નથી તેવા નિયમોની તેણે હિમાયત કરી છે. દાખલા તરીકે જૂદી જૂદી કામોના બેઠ ગણ્યા વિના લગ્ન કરવાની પ્રથા; મામાપની મરજી વિરૂદ્ધ અમુક પુરુષનો પતિ તરીકે દન્યાની પસંદગી; સ્ત્રી પુરુષનું મગાજમાં એકસરખું સ્થાન, છઠ્ઠાદિ. શ. કૃષ્ણલાલ જવેરી કહે છે તેમ પોતાનું વસ્તુ સામળ સંસ્કૃત સાદિત્યમાંથી લેતો હોવાને લીધે તેમ હોય કે કવિની કદપનાનું કે તેના આદર્શનું એ પરિણામ હોય—ને ગમે તે હોય, પરંતુ પ્રજાસિક્ષાનું જમાનાના કવિના મનની અને વિચારની વિશાળતા તથા તેની આવના દૃષ્ટિય માન ઉપગમે એવી છે.

અબો, પ્રેમાનંદ ને સામળ સિવાય સત્તરમી મદીમાં બહાર પડી આવતું કાઈ માસૂરી બળ રહ્યું નહીં. ૧૮ મા સતકની બીજી પચ્ચીમી તો પ્રેમાનંદ ને સામળ બેઠેએ જોએલી, ને બાકીનાં વર્ષોમાં પણ તેમણે દોરેલે ચોથે સાદિત્યપ્રવાહ ધીરે ધીરે વહી રહ્યો હતો.

પણ આ મદીમાં સાદિત્યનો સિતારો હોયે નહીં અરથે તેનું કારણ છે. પાછી રાજકીય અવ્યવસ્થા શરૂ થઈ ચૂકી હતી. ૧૭૦૭ માં એ અવ્યવસ્થાનો આદ્ય પિતા ઓરંગઝેબ મરણ પામ્યો તે પહેલાં તો ક્ષાગ્રતીય મરાઠાઓની સત્તા અમી ગઈ હતી. ૧૮૧૮ માં પેલા બાજીરાવ બીજાને કદ કરીને મરાઠી સત્તાનો અંત આવ્યો ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં અરાજકતા પ્રસરી રહી—એક બાજુથી સ્થાનિક નવાબો કર ઉપરાવે, બીજી પાસેથી ગાયકવાડ પોતાનો દિરસો માંગે તે ત્રીજી તરફથી બ્યારે જરૂર પડે ત્યારે પેલા પડે કે પોતાના પ્રતિનિધિ મારે ફતે પોતાનું તરબાણું બજાવું 'ગુજરાતની ધનિક' પ્રજાને દયોવારખે કદેશ મોકલે. લોકોમાં બળમળાટ થયો તે આ રાજકીય અસાંતિને લીધે તેમનાં સ.માનિક અને ધાર્મિક જીવન અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયાં—આ અવસ્થામાં સાદિત્યને તે મદીનો પાક સારો નહીં નિવડ્યો હોય તો તે પ્રભજીવન સાદિત્ય ઉપર કેવી અસર કરે છે તેના દર્શાવ રૂપ છે.

૧૯ મા સતકની શરૂઆતમાં, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયી કવિઓએ સાદિત્યમાં ગયાં સૈકામાં દાખલ કરેલો ભક્તિનો પ્રધાન સૂર પ્રવર્તી રહ્યો. ધીરો ભગતનું 'રામ ને રહેમાન તમે એક બાઈઓ બાણુએ' વાળું પદ ને ઢોંગી સાધુઓની શંભિકતા ખુશી કરતા, 'દુનિયા બરમાયા લોગી, આપ્યો બાવો બભૂતી ચોળા' તથા એવાજ અસરકારક ભોળ ભગતના ત્યાગખા તે વખતના કિન્દુ-મુસલમાન સંબંધ ઉપર તથા તે સમયની લોકનીતિ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

૧૯ મા સતકના પૂર્વાર્ધનું સાદિત્યમાં મુખ્ય પ્રેરક બળ તે પ્રાચીન જુજમાનાનો છેલ્લો

પ્રતિનિધિ દયારામ. તેની કવિતા આત્મલક્ષી છે ને તેમાં કૃષ્ણભક્તિને મોટું સ્થાન મળ્યું છે. દયારામનું જીવન તેના વખતના સમાજના નમૂનારૂપ છે. જીવનને નિયમથી બાંધી ને તેમાં ચોવન જે તરફ ધસડી જાય તે તરફ વગર સંકોચે ને વિના કોઈ ધસડાવું એ તે કાળના જીવનનો પ્રધાન સૂર લાગે છે. દયારામ જેવા એક સુસ્ત વૈજ્ઞાનિકે તે સંપ્રદાયના મહારાજોની ઉધાડી પાડેલી અનીતિ પર્યાવરણ છે કે ધર્મોપદેશકને રથને પહોંચેલા પુરૂષો પણ આના અપવાદરૂપ નહીં હતા.

દયારામના અવસાન સાથે ૧૯ મા સેક્યુલો ઉત્તરાર્ધ સૂર થાય છે. અંગ્રેજી અમલની અંસર થવા માંડી હતી. સામાજિક ને રાજકીય પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં હતાં. પ્રજા સંક્રાંતિ-કાળમાંથી પસાર થતી હતી. ‘એ યુગ વચ્ચેના પડામાં પડતા ચીરા’ માંથી જોઈ રહેલા નર્મદ-દક્ષપતે પોતાની કારકીર્દિનો આરંભ કર્યો હતો. અનેક પરિવર્તનોમાંથી પસાર થએલા પણ સંસ્કાર ને શિક્ષણમાં રિધર રહેલા મધ્યકાલીન યુગના છેલ્લા પ્રતિનિધિ, નરસિંહે ને મીરાએ જેનાં બી વાંચ્યાં હતા, અખ્યાએ જેનું જ્ઞાપિયન ક્યું હતું, પ્રેમાનંદ ને સામળે જેને ઉછેરેને મોટું ક્યું હતું તે યુગરૂપી વક્ત્રને છેલ્લો ફાલ આપનાર દયારામના અવસાનથી તે જૂના યુગનું પ્રેરક બળ નાશ પામ્યું. તેણે સમૃદ્ધ કરેલા વક્ત્રની પાસેજ નવી શિક્ષણપદ્ધતિએ તથા તેનાથી પ્રેરાએલા સમાજસુધારકોએ નવા વક્ત્રનાં બી રાખ્યાં, અને ગુજરાતી સાહિત્યનો દલે પછીનો ઇતિહાસ આ નવીન વક્ત્રની જુદીનો ઇતિહાસ છે.

દિગ્દુરધાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યની રચાપનાથી થયેલા લાભ-ગેરલાભ થયા છે. એક મોટો લાભ એ થયો કે અંગ્રેજી કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાથી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ ને સાહિત્યનો ખજાનો આપણે માટે ખુલ્લો મુકાયો. જેઓએ પૂર્વની સંસ્કૃતિ ને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાની તરફી લીધી હોય તેમને તેને સુધાગરે આ અભ્યાસ બહુજ લાભદાયી થઈ પડે એમાં શક નહીં. પૂર્વનાં અને પશ્ચિમનાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી વિચર કરતાં આપણી દૃષ્ટિ વિશાળ બનવી જોઈતી હતી. પરંતુ દિંદને દુર્ભાગે આપણા કેળવણીકારોએ આપણી અસ્થિમાના અખજનારૂપ સાહિત્યની પ્રાચીન ખપાએને ગોણ પદ આપીને તેનું સાહિત્ય નવયુવકોથી દૂર કર્યું—આમ કૃત્રિમ વિના તેને માટે રમ કાપત કરવા આધુનિક કેળવણીકારોએ ભરર જોઈ નહીં. પરિણામે આપણું દૃષ્ટિબિંદુ પૂર્વ ને પશ્ચિમના બેગા અભ્યાસ પર નથી રચાયું. પહેલાં જેમ આપણી દૃષ્ટિ પૂર્વ પરજ અવસરથી રહેતી તેમ હવે તે મોટે ભાગે પશ્ચિમ ઉપરજ આધાર મળે છે. જો એક સંસ્કૃતિના કટલાક અભ્યાસીઓએ તથા ગાંધીજીની ચળવળે આપણી આંખ ઉધાડી નહીં હોત તો પશ્ચિમની દરેક ચીજનું અનુકરણ કરતાં કરતાં આપણે ક્યાં સુધી પડોંચ્યા હોત તે તો પ્રશ્ન જાણે.

આપણા સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રાંતેની આપણી ઉઠાણીનતા અને પશ્ચિમની દરેક ચીજનું અનુકરણ કરવાની ઇતિ—આ બે અપવાદો (જેનો દોષ પણ કેળવણી ઉપર કે કેળવણી સેનાના ઉપર નાંખવો ને વિરાદ્યક્ત છે) સિવાય આ ફેરથી આપણું સાહિત્ય ‘તો’ સમૃદ્ધ થયું છે. દેશમાં ધીમે ધીમે શાંતિ પ્રસૂરવા લાગી. અંગ્રેજી સાહિત્યદ્વારા આંગ્રજ સમાજનો ચિતાર આપણી સામે ખડો થતાં આપણને આપણી અવદશા ઓળખા લાગી, આપણી સામા-

૧- જોકે બહોળો ડંખવા લાગી, આપણે ધણે સુધારો કરવાનો છે એવો ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. શિક્ષિત જનસમૂહમાં આ અસંતોષ પેદા થએલો હોવાથી તેઓએ સમાજને સુધારવાને, અ- શિક્ષિત જનસમુદાયને તેમની સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવવાને લેખો લખ્યા, આપણે આપ્યાં, વ્યવસ્થિત સમજુતીનું કાર્ય શરૂ કર્યું.

આ પ્રમાણે અંગ્રેજ કેળવણીને લીધે આક્રમક રીતે આપણા સાહિત્યને પોષણ મળ્યું. સાહિત્યનો લાભ લેનાર પણ વિદ્યાના પ્રચાર સાથે વધવા લાગ્યા. દરેક રૂપમાં, દરેક વિષય પર ને દરેક પ્રકારના રસાભિલાષીઓને પોષણ આપતું સાહિત્ય રચાવા લાગ્યું. કેળવણી અને સાહિત્યનું પ્રચારકામ વ્યવસ્થિત રીતે કરવાને આજ અરસામાં 'યુગરાત વર્નાક્યુલર સોસાયેટી' અમદાવાદમાં સ્થપાઈ. સુરતમાં 'માનવધર્મ સમાજ', મુંબઈમાં 'Students' Society, 'જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ' ને 'શુદ્ધિ વર્ધક સમાજ'ની સ્થાપના થઈ. નર્મદ જગત્તે 'ડાંડીઓ' નામે પત્ર કાઢીને સમાજસેવા કરવી શરૂ કરી. કાળના ઉત્સાહને 'સાહીના સાહિત્યના દિગ્દર્શન'માં વિલક્ષણ કહેવામાં આવ્યો છે, ને તરતજ આવતા શિખેલા જાળકની સ્થિતિ સાથે તે કાળના સમાજની સ્થિતિ સરખાવવામાં આવી છે.

જૂની પદ્ધતિએ કેળવાયેલા છતાં નવી પદ્ધતિના પ્રચારકોના સંસર્ગમાં આવી નવી કેળવણી પામેલા સુધારકોની દરોજમાં બેસવાને લાયક બનેલો, જૂના સંસ્કાર ને જૂના વાના- વરણમાં બહારેલો હોવા છતાં પોતાના પૂર્વગ્રહમુક્ત મન (unprejudiced mind) ને લઈને સમાજને સુધારવાની અગત્ય સમજનાર ને તે સમજને અસલી સમાજના સ્તંભરૂપ સજ્જનોને કોપ વહોર્યા વિના તે મૂકે દૂર કરવાને ડહાપણુખર્ચા સુધારા નરનારથી સચવાનાં ડાઘો ને દરેક દલપત; તેનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ પ્રકૃતિનો, એલફી-સ્ટન કોલેજમાંથી સાહિત્યની રસેવણા પ્રાપ્ત કરનાર—સંસારસુધારાની પ્રેરણા મેળવનાર, નાની ઉંમરથી મુંબઈમાં રહેવાનું થયું તેથી કે કોલેજમાં બપોળે વર્ષ સુધી રવનંત દવામાં મદાલેલો તેથી કે કોણ જાણે કેમ પણ કેવળાવે સ્વચ્છંદી ને કામ કરવામાં સહેજ ઉઝાછળો, 'પ્રેમ અને શોધ' નો મંત્ર જીવન- માં ઉતારનાર, સુધારકોની છડેમેક બાહેપરી કરનાર વીર નર્મદ, અધીરો નર્મદ;—આ બે આપણા જીવનના મંથનકાળના બે અગદળજા તારાઓ, આપણા સાહિત્યનાં બે અમૂલ્ય રત્નો. તેમણે આપણામાં વિદ્યા માટે ઉત્સાહ આણ્યો, સમાજની દુષ્ટ બહોળો તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચીને રૂઢિબદ્ધ, અમંગલ મથાતા દુષ્ટ રિવાજોનો નાશ કરવા આપણામાં ચેતન મૂક્યું, આપણા જીવનમાં કવિનાને રથાન આપ્યું; છેક વીસમી સદીની શરૂઆત સુધી તે બે આપણાં અણમૂલમાં પેરક બંગો રહ્યા.

તેમણે પોતાની સાહિત્ય કૃતિઓમાં પોતાના સમયના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરીને બલિયને માટે તે સમયનું નિર્મળ પ્રતિબિંબ રજુ કર્યું છે. "પરદેશ ગમતની બધી, ૧૪

૨૪. જવાબ નહિ પરદેશ, સ્પષ્ટ જવાબે બહાને
ધર્મ સ્વામી યાચ, બીજાને ને નાદાને

નર્મદ કવિતા પા. ૩૦૩.

સુરભિં

બાળલગ્ન, ૨૫ સ્ત્રીકેળવણી તરફ અણુમગ્ને, ૨૬ વિધવા વિવાહની મના, —ને એવાં બીજા સામાજિક દૂષણો ૨૭ સુમેનો બળતો શિક્ષિત જનોની મધ્યમી શક્તિ રોકવા લાગ્યો" ૨૮ સમાજનાં દૂષણો તરફ તેમણે આંખમીં આંખણું નથી કર્યું; તેમાં સુધારો સચવવામાં બીકણુપણું નથી દાખવ્યું. અલગતા પોતાના સામાન્ય ધ્યેયને પહોંચવાની બેઠની રીતો ઉત્તર દક્ષિણ જોટલી જુદી છે. પરંતુ ને બેઠ. રીતે આપણને તો લાભકારક નિવડી છે. ક્ષણતની ધીમે ધીમે સુધારો કરવાની સલાહ, ૨૯ સુધારાના વાવાઝોડાને મળ્યે "જૂનું એટલું સોનું" માનનારા પૂરાણપૂજકોને નર્મદના બંડ કરનાં વધારે માન્ય થઈ પડી ને તેમનો પૂર્વમુદ તેઓ ધીમે ધીમે છોડતા ગયા— અથવા તો પશ્ચાત્ત થવાની બીકે છોડવો પડ્યો; ને નર્મદની રખડાક ૩૦ દગ્ગુ ય જીવાનીઆનું

૨૫. બાળપણમાં લગ્ન, યાય હેયાં છોડીનાં;

જન્મ્યાં પહેલાં કોઇ, હરે સાદાં વીવાનાં.

અગળ્યાં નર ને નાર, ચોડ બારે ધર મારે;

ન. ક. પા. ૩૮૫.

પણ પિતા પુત્રીવણે, કહે ક્યન તે કાળ;

કોઈ ફરી ન વરાવરો, બાળપણમાં બાળ.

લક્ષ્યત કાવ્ય બા. ૨. પા. ૧૮૪.

૨૬. બાળે પુરુષ નહિં ન્યાંદ, કેમ સ્ત્રી બણતી રીસે;

મૂ ખીં પુરુષ ના કેય, સીખવા સીને રીસે.

બણવે બગડે નાર, એમ કહે મૂરખ તે;

મૂરખ બગડે કેમ, તેલનો ઉત્તર ના કે.

ભક્ષ્યા વિના ના યાય, નારિયાં સ્વપડ ડાહી;

મ. ક. પા. ૩૦૬.

૨૭. ધિક્ક સીયતી રીત, રીત છાતી ફટયાતી;

સાત વરાતી રીત, ખરેખર જીવમી કર છે;

ન. ક. પા. ૩૮૭.

૨૮. Further Mita Stones in Gujarati Literature પા. ૨૨.

૨૯. સંજ્ઞાનંત સંમતિવજે કે, ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર;

લાખો કાઠી પર લાડવો, આખો મેલીયે તો મરી ભય;

મુકો ફરી બમરાવીએ, તો તે ખાસી રીતે ખાય,—સંજ્ઞાનં.

—ક. કા. બા. ૨. પા. ૨૧૮.

૩૦. સદુ ચલો છતવા જન્મ, બુદ્ધિવો વાગે

યાદોમ ફરીને પડો, ફતેહ છે આગે

સાદસે જ્ઞાતિના બંધ, કાપિં જટ નાખો

સાદસે ભણા પરીચ, બ્હીક નવ રાખો.

—ન. ક. પા. ૨૩૬.

‘ ઉચ્છળતું’ લોદી’ ઉઠાજે છે તો તેની દયાતીમાં તેમ કરે તેની નવાઈ શી ? તેની જાંઘીના ઉત્તરાર્ધમાં તેનામાં ‘હકાપથ’ આપ્યું ને સુધારાની તેની ધમરા ઉડી ગઈ તેથી નિરાશ થવા છતાં, તેના નેતૃત્વ વિના, તેના સુવાન મિત્રો અને અનુયાયીઓ ‘ રણુ ધુમો ધુમો ’ નો મંત્ર અમલમાં મૂક્યાજ ગયા અને જાય છે એ નર્મદની કવિતાની અને વ્યક્તિત્વની અસર ખતાવે છે, અને આજે પશુ આપણને નર્મદની કવિતામાંથી પ્રેરણા મળે છે-તે અર્થસૂચક છે. છૂટી છવાથી બહીઓના નાશ સિવાય આપણો સમાજ પ્રાચીન કાળના જેવોજ છે, ને તેથી આપણ સૈકા નેટલી જૂની નર્મદ-દલપતની કવિતા દમથાંજ સખાઈ હોય એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી.

અત્યાર સુધી આપણું ગદ્ય સાહિત્ય અપરિપકવ દશામાંજ હતું. કેળવણીના પ્રચાર સાથે સર્વ લોકો સમજી શકે તેવા સાહિત્યની માંગણી થવા માંડી. કવિત્વસંકિત નૈસર્ગિક છે એટલે કેળવાએલા મનુષ્યોને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાને સાહિત્યના એક એવા રૂપની જરૂર લાગી કે જેને માટે કુદરતી બક્ષીસની જરૂર ન હોય. સમાજસુધારાના વિષયને સહેલો ને લોકપ્રિય બનાવવાને ગદ્ય સાહિત્યના વિકાસની ખાસ આવશ્યકતા હતી ને તેની શરૂઆત નર્મદજ કરી. આ રૂપ તે કાળમાં પ્રચલિત થયું તે પશુ તે સમયની લોકોની જરૂરીઆતોનો સારો ખ્યાલ આપે છે.

આજ વખતે નાટકો દ્વારા સામાજિક રિવાજોનું ચિત્ર લોકો સમક્ષ રજૂ કરવાના પ્રયાસો થવા માંડ્યા. માણસ, રાસલીલા, રામલીલા વ. સંસ્થાઓને અભાવે બવાઈ જેવી બીમાસ રસને મૂખ્યત્વે પોષતી સંસ્થા પ્રચલિત થઈ હતી. પશુ ધીમે ધીમે નાટક મંડળોએ રથપાવા લાગી ને જોકે સમાજના દલકા વર્ગને પોષતો બવાઈનો બીમાસ રસ થોડે ધણે અંશે પશુ કાયમ રહ્યો તોપશુ રા. રણુજોડમાઈ ઉદયરામે આપણી રંગભૂમિ પર પહેલી વારજ ‘ લલિતા દુઃખદર્શક નાટક ’ બજવાથી સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાનું નવું ક્ષેત્ર આપ્યું. “ પોતાના દેશજીએના મોટા ભાગના પ્રતિનિધિરૂપ આવા કુટુંબના જીવનનું રા. રણુજોડમાઈએ દોરેલું ચિત્ર જ્યારે રંગભૂમિ પર આવ્યું ત્યારે તેણે ઘણા લોકોને આકર્ષ્યા.....એસક આ નાટકે ગુજરાતની સામાજિક નીતિ ઉપર લાંબા વખત સુધી બહુ અસર કરી.”^{૭૧} પરંતુ આપણા દુર્ભાગ્યે આનાં નાટકોની સંખ્યા બહુ જોણી હતી અને સિલ્હિન વર્ગ રંગભૂમિને સુધારવાને ફળીભૂત થયો નહીં.

નવલ કથા લોકો ઉપર બહુ સારી અસર કરી ચકતાં હોવાથી, તે રૂપનો વિશાસ થવા માંડ્યો, પરંતુ જનસમાજને ઉપયોગી કે તેના કામને ક્યાસ કાઢવામાં મદદરૂપ થઈ પડે એવી નવલકથા બહુ જૂજ છે. સમાજનું પ્રતિબિંબ પાડતી આપણી પહેલી નવલકથા કે વાર્તા તે રા. મહીપતરામની ‘આસુ વડુની લગાઈ’.

સ્વ. ગોવર્ધનરામની ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ની નવલકથાના એક નવલકથા તરીકેના ગુણ-દોષનું નિરીક્ષણ કરવા કરતાં આ વિષય પરત્વે એક સામાજિક કથા તરીકે તેને તપાસવી વધારે લાભદાયી થઈ પડશે, કતાં મંથના ત્રીજા ભાગની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે :

"It still continues to be a mosaic or even blending of the actual and the ideal aspects of life in these days, but the latter henceforth, begin to acquire a distinct predominance over the former."

આપણા જીવનનું તેમા પડતું નિતરતું પ્રતિબિંબ—દેશી રાજ્યોની રાજકીય ખટપટ, અધિકારીઓનો સત્તાનો નીશો, મોટે ઘેર માત્રમ પડતી ઉપાડી અનીતિ, હિંદુ ગૃહિણીની ચિંતા ને અમળડો, અવિભક્ત કુટુંબની વ્યવસ્થા, વિધવાઓની પરાધીનતા, અપરમાનાં કારક્યાન, વગેરે અનેક ચિત્રો—; તથા પ્રજાજીવનમાં અનુકરણ કરવા યોગ્ય ઉચ્ચ આદર્શ—વિદ્યાવિદ્યાસી સરસ્વતીચંદ્રનો પોતાનું ધન દેશહિતના કાર્યમાં વાપરવાનો નિશ્ચય, કુમુદે ત્યજેલો સ્થૂલ વાસનાનો મોહ, વિદ્યાચુર ને બુદ્ધિધનની કર્તવ્યપરાયણતા ને શુદ્ધ નિષ્ઠા, સૌમાન્યસુંદરી ને મુશ્કેલી સુંદરી જેવી આદર્શ ગૃહિણીઓનો આદર્શ ગૃહસંસાર, ચંદ્રમાનંતનો મિત્રપ્રેમ ઇત્યાદિ—આ સર્વને લીધે આ નવલકથામાં ગુજરાતને એક અણમોલી ખાણ સાંપડી છે ને ભવિષ્યમાં કોઈને આપણા વિશે માહીતી મેળવવી હોય તો 'સરસ્વતીચંદ્ર' તેને તે પૂરી પાડશે.

'સરસ્વતીચંદ્ર' પછી રા. મુનશીની 'વેરની વસુલાત' અને 'કાનો વાંક ?' સામાજિક નવલકથા તરીકે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. આમાં વર્તમાન કાળનું સચોટ દિગ્દર્શન છે. તેમાંનાં જગત ને તનમન, સ્વામસાક્ષ ને રહુમાઈ તથા મણી અને મુચકુંદ, પાણુ પડયા ને ગંભીર-લાલનાં પાત્રો આપણે હાલ સજીવ જોતા હોઈએ એમ લાગે છે. કેળવણીના પ્રચારની સાથે સુધારકોનો રાફડો ફાટ્યો તેમાનો મોટો ભાગ સુધારો કરવા માગે છે કે તેને નામે નામના મેળવવા ચાહે છે તેનો ભેદ રા. મુનશીએ 'રા. સા. ગંભીરલાલ મિ. માણી એન્ડ કો.'ના પાત્રાલેખનમાં સરસ રીતે બુદ્ધિ કર્યો છે. જે આપણે સમાજમાં જોઈએ છીએ તેજ નવલકથામાં રજુ કરવામાં આવ્યું છે.

આટલા ઉતાવળા અવલોકન પરથી પણ જોઈ શકાય કે જ્યારે વાસ્તવિક સાહિત્ય (Realistic Literature) નો જન્મ પણ થયો ન હતો ત્યારે ય આસપાસના વાતાવરણ ને સંજોગોની-જે અસર લેખનના મન પર થતી તે તેની કૃતિમાં યોડેપણે અંશે પણ વ્યક્ત થતી. રથજસકોચને લીધે વધારે વિસ્તારથી આ વિષયની ચર્ચા થઈ શકે એમ નથી છતાં એક બે મુખ્ય મુદ્દાઓએની ચર્ચા તદ્દન જરૂરી છે.

૧. સ્ત્રીઓનું સ્થાન: જીવનમાં ને સાહિત્યમાં.

જ્યારે ગુજરાતમાં રજપૂતોનું રાજ્ય હતું ત્યારે સ્વતંત્રતાનો યુગ હતો. તે વખતના આપણા જીવન સંબંધી પ્રમુખ આપણા સાહિત્યમાં બહુ જોડો પડતો લાગે છે. એકબીજા આ જમાનામાં જે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખાય છે તે ઉપરથી આપણને તે યુગની સ્ત્રીઓ તથા તેમના જીવનકાંમત વિશે માહીતી મળે છે, પરંતુ તે કેટલે દરજ્જે સત્યથી વેગળી છે તે તો કર્તાએ ઐતિહાસિક સૂત્રોને નવલકથાની કળા જાળવવાને કટલા મચકી માર્યા છે તે પર આધાર રાખે છે અને આ માહીતીમાં ય મધ્યમ વર્ગના જનસમાજનો અંશ બહુ જોડો હોય છે. રાણકદેવી, મીનજદેવી, મંજરી ઇ. ના પાત્રાલેખન-પરથી તે સમયની ઉચ્ચ વર્ગની સ્ત્રીઓની રાજનીતિનિપુણતા, શૂરાતન, પતિપરાયણતા, તેમનો ખરો જુસ્સો, તે સમયના પુરુષ-

વર્ગને કર્તવ્યપરાયણુ રાખવામાં નેમને ખરા દિરસો, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ વગેરેનો આપણને ઠીક ખ્યાલ આવે છે. સ્ત્રી વર્ગના મોટા અમુદાયની સ્થિતિ જાણવાને અહીં સાધનો નથી.

ઐદમા સૈકાથી તો મુસલમાની ગમ્યની સરખાત યઈ. નેમના અમંત્ર દરમ્યાન સામાજિક અરાજકતા પ્રસરવા માંડી. પ્રજાના પાતક તરીકે રજૂ પૂન ગમ્યનો જે નિયમોનું સામાન્ય રીતે પાલન કરતા હતા તે નિયમો મુસલમાન આદર્શોને મોટે ભાગે અસ્વીકાર્ય હોવાથી લોકોને પોતાના જાનમાલના રક્ષણ ઉપરાંત સ્ત્રીઓની સહીસહામતી માટે બધ રહેવા લાગ્યો, તે સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર દવામાંથી દૂર કરવામાં આવી. દેશકાળને અનુસરીને માગાંપે પોતાની જોખમદારીમાંથી છૂટવાને પોતાની પુત્રીને તે શ્રદિણી થવાને લાયક બને તે પહેલાં પરજુવારી દેવાનો વિવાજ શરૂ કર્યો. આ રીતે બાળકનું ચાલુ થયાં, અથવા પ્રમાણમાં વધ્યાં. પછી આવે અંગે ઉદ્ભવનાં દુષણો, જેવાં કે કમ્પેડાં, પુરોનું 'સ્વામીપણું' ને સ્ત્રીઓનું હાસત, બાળ વિધવાની સંખ્યામાં વધારો વગેરે આપણે લલટે ચોંટ્યાં. આવા કલ્પનામાંથી ઉદ્ધાર કરવા પ્રેરતી ભાવનાને અભાવે, તથા ચાર સૈકાની અધોધધતિ પરિણામે, નવાન જગતને સ્ત્રી અનુકૂળ બની ગઈ. તે સમયની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, તેમની મનોદશા છતાંદિ પર ઇ. સ. ૧૫૨૨ માં રચાએલા 'વિમળપ્રબંધ' માંથી કેટલીક દકીકત પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે:—

‘ નારી કહી ઇ ઘર શણગાર, નારી વિના મ હુયો ભતોર;

* * *

આગલી પાછલી પૂરઈ ઠાંમ, પહિ પરહુણઈ રાખઈ નાંમ;
નર હુખી ઇ ઘરનારી હુખી, નર સુખી ઇ ઘરનારી સુખી;
ભાતાં ભવિ મેહલઇ હાથિ, નરિ વિના ઠે નાવઈ સાથિ;

* * *

ભુ ઘરિ સુઢરી તું હુઈ ચોમ, લેવઈ દેવઈ રહી ઇ ચોમ;
વેલાં લોજન વેલાં લોગ, વેલાં લાભઈ સવિ સંયોગ;

* * *

નારી વિષુ નર અવશુષુ ઠેડી, ઠેઈ મ દેયો નારી મોડિ;

(પા. ૩૭૨-૭૩)

સામળના સમયની સ્ત્રીઓનું ચિત્ર તેની કવિતામાંથી તારવી શકાય તેમ છે. તેની કવિતામાં સ્ત્રીનાં બે જુદાં જુદાં ચિત્રો નજરે પડે છે.

કેંક કુટુંબ પરિવાર, તણ ચિત્તે બીજે ચાલી;

કેં મહિપતિને મેલી, માનની ગમતે મહાલી.

અતિશયોક્તિનું તત્ત્વ બાદ કરતાં આ લીટીઓમાંથી તે સમયની સ્ત્રીઓ અસ્થિર મનની દૃષ્ટિએ અનુમાન થાય છે. વળી નીચેની પંક્તિઓમાં સ્ત્રીને વાસના અને સુખનું સાધન મળી

હોય એમ લાગે છે:

‘જોખનમાં દે રંગ, સંગ સુખ, ટાઢક તનની
બહાલપણે કરી વાત, મટાડે પીકા મનની.’

તેની સેવાભાવના ને પતિપરાયણતા માટે કવિ કહે છે:

‘સુખદુઃખમાં સમજાગ, સગ ફડે શુભ ગાતી;
ચતુરા ચિત્ત હરનાર, સાર ઉરમાં મદમાતી.
વળી વૃદ્ધપણે સેવા કરે, દેખ્યાથી દુઃખ ટળે;
એ અન્તકાળે અળગી નહિ, બહુ સ્નેહે સાથે વળે.’

પણ અન્તમાં કવિ કહે છે કે:

‘એ નીચ દોષજ નારિયો, સ્વભાવે સહુ નહિ સરખી.’

ખીજ ખાશુએ જોઇએ તો સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય, આજન્મ કોમારવત, સ્નેહલગ્ન, ઇત્યાદિ ભાવનાઓની ઉપાસક સ્ત્રીઓનાં કલ્પિત ચિત્રો. પણ નજરે પડે છે. આ કલ્પિત સૃષ્ટિમાં સામળ એક નવીન, સુંદર ને આદર્શ સમાજ ધડે છે એટલુંજ નહીં પણ તેના સમયમાં (અને આજે પણ) રૂઢ ચર્ચ થએલા દુષ્ટ રિવાજોનો નાશ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. પ્રેમાનંદની સ્ત્રીઓ જ્યારે પુરૂષ વર્મ ઉપર વિભલ વ્યક્તિત્વની અચૂક અસર કરે છે ત્યારે સામળની સ્ત્રીઓ હજી ૫ આપણા સમાજને અસાધ્ય એવા આદર્શો રજુ કરે છે.

નર્મકવિતામાંથી તે કાળની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તથા અંગ્રેજ કેળવણીને પરિણામે શરૂ થએલી સુધારાની અભિલાષા સંબંધી ઘણા ફરાઓ મળી આવશે.

દાખલા તરીકે-‘અગળ જાતિને યોગ્ય છટ રે, કયમ નથી તમે આપતા અરે;
સજન સંગતી કાં થવા ને હો, શુભિ પુરૂષ સંગે જવા ન હો.
મનુષ્ય દેહમાં સ્ત્રી પુરૂષ રે, સરવ ધર્મમાં. સારખાં અરે;
પશુ શુભામ નાં જાણ્યો તમે, ઘણિ ખરી રિતે શ્રેષ્ઠ તો હમે.
તનહુસ્સલી સાડ હવા ખપે, કદિજ તે મળે શેઠ ઓ છુપે;
નફ્ટ ચાલ જે લાજ ધૂંમટી, અતિસ શુંગળાવે અરે વટી.
પગરખાં હમે કાં ન ખેરીએ, છતરિયો હમે કાં ન અહોહિયે;
સમજતાં થયે લગ્ન કાં નહીં, લગન દેમ શંકેલિને નહીં!’

‘સત્જન શાણા, સમજીને સહુ પ્રીતે પુત્રી સીખવો’ એ કાવ્યમાં સૂચિત્વથી વિરૂદ્ધ જે વહેમો ને ફાંસો રજુ કરવામાં આવે છે તેનું તેણે ખંડન કર્યું છે.

સ્વ. ગોવર્ધનરામ ને રા. મુનશીની નવલકથાઓમાંથી પણ સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વિશે તથા કર્તાની સ્ત્રીત્વની ભાવના વિશે સમ્પ્રજાન્ય દૃષ્ટિઓ મળી આવે છે. વાસ્તવિક સાહિત્યનું તત્ત્વ ગુચ્છરાતી સાહિત્યમાં ખરી રીતે ને મોટા પ્રમાણમાં ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ ની નવલકથાથી યદ્યથા. આમળ કહ્યું છે તેમ તેમાં સમાજનું નિર્મળ પ્રતિબિંબ પણ પડે છે ને તેમાં સમાજને વધારે સરસ જનવાવાના આદર્શ પણ છે, અને તેમાં સ્વ. ગોવર્ધનરામ

જેવા સર્વગ્રાહી હુદિવાળા નવત્રકથાદાર પોતાના સમયની સ્ત્રીજાતિના ગુણરોપની તુલના કરી, તેમનાં મુખદુઃખનો અભ્યાસ કરી, તેમની આસપાસનું વાતાવરણ નિદાળીને ગુમાને ને ગંગાં, કુમુદ ને સુંદર, ગુણીયલ ને દેવીનાં પત્રો આણેને તેમાં ભારોભાર વારતવિકના નજરે પડ્યા વિના ન જ રહે. ગુણસુંદરીના તથા સૈભાગ્યદેવીના ગૃહતંત્રમાંથી, કુસુમના કૌમારમતની અભિલાષામાંથી તેમજ કુસુમના રચૂલ પ્રેમનાં ત્યાગમાંથી કંપનાવિદારી ને આદર્શ જીવનની અભિલાષી સ્ત્રીઓને મારો ખોરાક મળશે.

આ રીતે આપણે જોયું કે મુસલમાની રાજ્યની શરૂઆતથી આજ પર્યંત ગુજરાતમાં સ્ત્રી જાતિની સ્થિતિમાં કંઈ બહુ મોટો ફેર પડ્યો નથી. અલગત અગ્રિજ કેળવણીને પરિણામે આપણી સંકુચિત દષ્ટિ વિશાળ થતી જાય છે ને સ્ત્રીને એક દાસી તરીકે ન ગણતાં આપણા જેવીજ ગણવાનું મન થાય છે પણ તે કેટલાક અપવાદો સિવાય બાકીજ અમલમાં મૂકાય છે. આજુબાજુ જોવાથી તરતજ જણાશે કે સમાનતાની બાંધ પોકારનારાઓને બતાવવાના ને આવવાના દ્વાર જુદા હોય છે. તે છતાં ય આપણે ધીમે ધીમે પ્રગતિ કર્યાં જઈએ છીએ એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું નથી.

(૨) વિધવા-વિવાહનો પ્રશ્ન.

ઉપરના પ્રશ્ન જેટલોજ અગત્યનો પ્રશ્ન વિધવા-વિવાહનો છે. બાળસમને પરિણામે વિધવાઓનું પ્રમાણ એટલું વધી પડ્યું છેજ કે તે પ્રશ્નનો ગમે તે પ્રકારે નિકાલ કર્યેજ છૂટકો. પહેલાં આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓ સાવિત્રીને આદર્શ માનતી. એક વાર પસંદ કરેલાં પતિને ગમે તેટલી વિપતિઓ છતાં એકનિષ્ઠાથી વશદાર રહેવામાં ધર્મ ગણ્યો. સાવિત્રીએ તો પોતાના સતીત્વને બળે મૃત પતિને જીવતો કરાવ્યો ને સૌભાગ્ય સેવ્યું; પરંતુ આ અશક્ય થઈ પડવાથી પતિના મરણ પછી દેહનો ત્યાગ કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત થયો. તે વિશેનો ઉદ્દેશ સોળમા શતકના ગ્રંથોમાંથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ઈ. સ. ૧૪૪૪ માં તો એક પરદેશી મુઝાફરે ખંભાતમાં એક સ્ત્રીને સતી ચતાં જોઈ હતી. પરંતુ અગ્રિજ અમલ દરમિયાન લોર્ડ મેન્ટેન્કે આ રિવાજ બંધ કર્યો-કરાવ્યો ને પતિના મરણ પછી પોતાના જીવનનો બાકીનો ભાગ તેના અને પ્રભુના સ્મરણમાં ગાળવાનો આદર્શ સ્ત્રીઓએ ગ્રહ્યો. ધીમે ધીમે સ્થિતિ બદલાતી ગઈ, બાળસમનો પ્રચાર કરવો પડ્યો. અને બાલિકાઓ વિધવા થવા માંડી. હજી તો તે કૌમારને આંગળે પણ નહોતી પહોંચી, હજી તો સંસારસુખના દ્વાવાય નહોતા સેવાયા ને તેને સંસારસુખથી તુષ થએલી એક ડારીની જેમ વિમલ ને વેરાગી જીવન ગાળવાનું દરમાન કરવામાં આવ્યું. માનસશાસ્ત્રનો જો એ સંમાજના મનુ મદારાગેએ અભ્યાસ કર્યો હોત, તેમાં જો માત્ર ચંચુપાતજ કર્યો હોત તો તેઓ તેમના નિયમની મૂર્ખાઈ સમજ્યા હોત. પણ તેઓ તો પુગણપૂજકો હતા-દેશકાળનો તેમને સવાલજ ન હતો. તેમને મન તો જીવું એટલું બધુંજ સોનું હતું.

પરિણામે સંમાજશાસ્ત્રીઓ ને તેમના નિયમો વા ખાતા રહ્યા ને માનવ સ્વભાવે પોતાનું

૩૨. ૧૯૨૧ના વર્ષીપત્રમાં ૧૫ વર્ષની ટિક વિધવાઓની સંખ્યા ૨૨૬૦૭૬ છે. આ સંખ્યા આજલા યે દરામની સંખ્યાથી ત્રણ ગણી છે.

કામ કપું. વિષ્ણુની વાસનાને કાયદેસર તૃપ્ત કરવાની જાણી યતાં તેણે આડો રસ્તો લીધો. બદ્ધરથી નીતિ અને સાધુવાનો ડાળ ને પાછળે બાંધે મંડાતો અનીતિનો બખર-આ સામાન્ય યદ્દ પડ્યું. નવલકથા લખાવી શરૂ થઈ ત્યારથી કોઈ પણ નવલકથા એવી નહીં હોય કે જેમાં આ રિયલિટી બતાવવામાં નહીં આવી હોય. રા. નરસિંહરાવ જેવા આત્મસક્તી કવિની કવિતામાં ય આ પ્રશ્ન સ્થાન પામ્યો છે તે એની અમલતા સૂચવે છે.

એક વડીલ ગૃહસ્થ જોડે ચર્ચા કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે વૈષ્ણવો આદર્શ બહુ ઉત્તમ છે પણ દાસના સંજોગો જોતાં તેને પકડીને બેસી રહેતું એ ગધિયાના પુંછડાને પકડી રહેનાર મૂર્ખની મૂર્ખાઈ બરેબર છે. કોઈ પણ સમજી માન્યને ચોખ્ખું લાગતું જોઈએ કે જ્યારે પુરોને ૪૦-૫૦ ને ૧૦ વર્ષે પણ ગમે તેટલી વખત પરણવાની છૂટ છે, જ્યારે માળાપો મોટી ઉંમરે ય અનન્યમન ઉઠાવે ત્યારે તેની પુત્રીને યૌવનને ઉમરે ઉભી ઉભી સંસારસુખની વિરહજ્વાળાથી બળવા દેવી એ દેખીતો અન્યાય છે.

ત્યારે આ પ્રશ્નો ઉકેલ શો? ઉપરની દ્રષ્ટિએ જરા વિરતારથી રજું કરી છે તે જોડાત્ર માટે કે તે વિષય પર આપણા સાહિત્યકારોએ જે ભાર મૂક્યો છે તે આ પ્રશ્નો જે ઉકેલ સૂચવે છે તે બરેબર સમજાય. નર્મદ દલપતની કવિતામાં આ પ્રશ્ન મુખ્ય સ્થાન પામ્યો. નર્મદે તો સીધો ને સરળ ઉપાય સૂચવ્યો. વિષ્ણુવિવાદની દિશાપત કરી, ને તેના અમલ પણ કર્યો. જરા મોળા વિચારના દલપતરામે પણ વિષ્ણુવિવાદની તરફેણમાં મત આપ્યો. સ્વ. ગોવર્ધનરામે કુમુદના પાત્રમાં પોતાનો વૈષ્ણવનો આદર્શ રજી કર્યો છે. પણ તે આદર્શ કંઈક અમ્યવદાર છે. સામાન્ય સ્ત્રી કુમુદ નેટસો વિચાર કરી રથૂલ વાસના ને સુદર્ભ પ્રેમ જેવો બેઠ પાડી શકે ને પોતાના જીવનનો મોટો અવશ્ય સંયમમાં ગાળી શકે કે કેમ એ સવાલ છે.—એ લગમગ અચકા જ છે. આ પ્રશ્નો ફર્યો કરતાં રા. નાનાલાલ સ્નેહ-લગ્નનો પ્રચાર કરવાનું સૂચવે છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે જો સ્ત્રી અને પુરુષ સ્નેહલગ્નથી જોડાયાં હોય તો પુનર્લગ્નનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. પણ આપણા પૂર્વગ્રંથી માળાપોને પોતાનાં પુત્રપુત્રીઓને પોતાની પસંદગી પ્રમાણે પરજાવવાનો જ-અસિદ્ધ હક ઊઠતાં હજી ધણે સમય જોડાયો. ત્યાં મુશ્કેલી શું? રા. મુનશીએ પોતાની નવલકથાઓમાં તેમજ જરા આગળ જઈને કહીએ તો તેમનાં જીવનમાં ય સમાજની આ ફર રૂઢિ માટે બંડ કપું છે. તેમણે દોરેહું ચિત્ર કદાચ અતિસંયોજિત બરેહું દર્શી તથાપિ તે કલ્પિત તો નથીજ. પણ વિષ્ણુવિવાદ હાલ તો આવના જ રહે એમ બીક લાગે છે. હજી આપણામાં નૈતિક દ્વિંમત નથી આવે. વિષ્ણુવિવાદની જરૂરીઆત કયુલ કર્યા છતાં, તેને માટે જાહેર વકીલાત કર્યા છતાં પોતાને માટે કે પોતાના સામાજિકગતમાં તે રિવાજ આણુ નહીં કરનારાના દાખલા બહુ નજરે પડે છે. વિષ્ણુઓની ઈશા જોઈ મંચજીઓને ગમે તેટલો સંતાપ થાય તોપણ હાલ તો લોકમત કેળવવા સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય નથી. જેમ જેમ સાહિત્યની પ્રગતિ થતી પર અસર થતી જશે તેમ તેમ લોકમત કેળવાતો જશે ને ત્યારે જ આ પ્રશ્નો સંતોષકારક ફર્યો આવશે.

(બ) ધાર્મિક જીવન અને સાહિત્ય.

સામાજિક જીવન અને સાહિત્ય વિષે આદર્શ ચર્ચા પછી ધાર્મિક તેમજ રાજકીય

જીવનની સાદિલ પર યજ્ઞેલી અસર ટૂંકમાં નોંધાવી જોઈએ. ધાર્મિક જીવન સંબંધે વિચાર કરતાં ચાર સંપ્રદાયો મુખ્યત્વે કરીને આપણી સમક્ષ નજરે પડે છે. પહેલા સંપ્રદાય તે જૈન સંપ્રદાય: જૈન ધર્મની સ્થાપના બહુ પ્રાચીન કાળમાં થઈ ને તેના ૨૪ માં તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામી ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૮ થી ૫૨૬ માં થઈ ગયા; પરંતુ તે સાથે આપણે ઝાઝો સંબંધ નથી. ગુજરાતમાં તો કુમારપાલના સમયથી (ઈ. સ. ૧૧૪૩ થી) “જૈન મત પાટણના સિંહાસન પર ખીરાજી” ને શ્રી હેમાચાર્યે જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. આ જૈન સાધુએ સરકુનને બદલે અપભ્રંશ બાપાનો પોતાના અંધમાં ઉપયોગ કરીને જૂની ગુજરાતી માટે ક્ષેત્ર ખેડવા માંડ્યું. પરંતુ તેમની ખરી સેવા તો જ્યારે મુસલમાની અમલની અધાધુધી દરમ્યાન પાઠાણના નાસભાગ કરતા દના ત્યારે હતી. જ્યારે સાહિત્યની સેવા કરનાર કોઈ ન હતું, જ્યારે તે માટે સગવડ પણ ન હતી ત્યારે જૈન સાધુઓએ ‘ગઝલો’ ની મદદથી વાક્યમયની સેવા કરવાનું માથે લીધું ને સ્વાભાવિક રીતે આપણા સાહિત્યમાં ધાર્મિક તરફ દાખલ કર્યું. જૈન રાસાઓ એ તેમના સાહિત્યનું મુખ્ય સ્વરૂપ છે. તે દ્વારા લોકોને ધાર્મિક ખેલ આપી નેમના જીવનની અસ્થિરતા દૂર કરવાનો બહુ સારો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

મધ્યકાળના રાજ્યકાંતિના યુગ દરમ્યાન આખા દેશમાં ભક્તિધર્મનો એક મોટો મોજો ફરી વળ્યો તે આપણે જોયું છે. આ ભક્તિમર્મની—કૃષ્ણમર્મિના સંપ્રદાયની અસર સાહિત્ય પર કેટલી થઈ તે નરસિંહ, મીરા, દયારામ. વગેરેની કવિતા પરથી જણાશે. કૃષ્ણમર્મિના પ્રચાર સાથે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પ્રચાર પણ ધ્યાનમાં લેવા જોવો છે. શ્રીમદ્ ભાગવતે કૃષ્ણ-ભક્તિની જે ધૂન જનતામાં મચાવી મૂકી હતી તે સંતોષવાનું આ સંપ્રદાયે માથે લીધું. પરંતુ દુર્ભાગ્યે, આ સંપ્રદાયના ધર્માચાર્યો તે પદ માટે નાલાયક હોઈ સમગ્ર વર્ગમાં આ સંપ્રદાય સાથે બહુ લાંબો રાખન શ્રદ્ધા રખાવી શક્યા નહીં. આ વિશે અમા નવા દયારામની કવિતામાં ઉદ્દેશ છે. તે ધર્મશુદ્ધિની વિરચવાસનાને ખુલ્લી કરતી એક ફરીઆદ મુન્નાઈમાં મંડાઈ હતી અને નર્મદના વખતમાં ત્યારના સદિલકારોનું તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાતું હતું. અને આજ પણ આપણે એ સંપ્રદાયમાં જે અધાધુધી જોઈ રહ્યા છીએ તે ઉપરથી લાગે છે કે આ સંપ્રદાય આપણા જીવનમાં કે સાહિત્યમાં કોઈપણ અસર કરી શકે એમ નથી.

ત્યાર પછી ત્રીજો સંપ્રદાય તે રામીનારાયણનો. તેની રાસ્યાત ઈ. સ. ૧૭૫૫ માં થઈ. આ સંપ્રદાય બરોબર સમજવા માટે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે કે તે સમયે આખા દેશમાં અચાંતિ હતી, ચારે તરફ લડાલડ ને લૂંટફાટ નજરે પડતી. આ અરાજકતાને સમયે જનભાલ ને ઓળા રક્ષણાર્થે મુનુષ્યનાં સર્વ સંપત્તિ વપરાતાં. તે સમયે સાદિલ તરફ લોકોનું લક્ષ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. “સમાજમાં ઓળું રથાન છેડજ છેલ્લી પાયરીએ ઉનારી પાડવામાં આવ્યું. હતું.....આવા સમયમાં રહેણી અને કહેણી—આચાર અને વિચાર—ઉપદેશ અને વર્તન, વાણી અને ક્રિયાની એકતા પ્રવર્તવાનાર અને તે ઔચકતા સંરક્ષણમાં ધર્મનો સમાવેશ કરનાર આ નવીન સંપ્રદાય ઉદ્ભવ્યો હતો.” ૩૭ જૂના પંથો આનો વિરોધ દરે એ દેખીતું છે; અને તેમ છતાં આ સંપ્રદાય લોકપ્રિય થવા માંડ્યો. જેમ જેમ વિરોધ

વધનો ગમે તેમ તેમ વધુ અડગતા તથા શ્રદ્ધાથી આ પંથના અનુયાયીઓ તેમના કાર્યમાં મગ્ન રહ્યા. 'તેમની આ પ્રવૃત્તિ અને તેમના આ સંસ્કારોએ ભાષામાં પણ નવીન બળ-વાળું—નવીન આશયોવાળું—નવીન વિચારવાળું—ચાલુ કાળના સાહિત્યથી જુદું પાડનારું—વિશેષતાવાળું' સાહિત્ય રચ્યું.^{૩૪} આ સંપ્રદાયે લોકજીવન પર જે સુંદર અસર કરી તેનું મોટામાં મોટું દૃષ્ટાંત જીઓને તેમના અનધિકારી સ્થાનમાંથી, પદભટ્ટ સ્થિતિમાંથી ઉદ્ધારીને સંપ્રદાયમાં પ્રવેશના સમાન સ્થાને સ્વીકારી તે છે, આ ઉપરાંત ગૃહસ્થ છતાં બ્રહ્મચર્ય પાળવાની ભાવના, શ્રીબ્રહ્મચર્યની ભાવના, ધર્મ અને નીતિના સામાન્ય નિયમો, વહેમનું બળ ઝોલું કરવાની સલાહ ઉત્સાહિ ધ્યાન સ્તુત્ય ફેરફારો આપણા જીવન તેમજ કલ્પનામાં આ સંપ્રદાયે કર્યા, અને આ માટે આપણે આ પંથના પ્રચારના નેટલા આભારી છીએ નેટલાજ, બદલે વિશેષ, આભારી તે સંપ્રદાયના સ્વામીઓએ રચેલા સાહિત્યના છીએ. તેમના મુખ્ય કવિઓ બ્રહ્માનંદ, સુકતાનંદ ને નિષ્કુમાનંદ. આ ત્રિપુરીએ તેમની કવિતાદ્વારા ગુજરાતીઓના જીવનને ધાર્મિક નીતિમય ને સરળતાનું વસ્ત્ર આપવાનો જલ્દ સ્તુત્ય ને સફળ પ્રયાસ કર્યો છે.

ઓયો સંપ્રદાય કે જેનો અહીં ટૂંકમાં ઉલ્લેખ કરવાનો છે તે પ્રાર્થનાસમાજનો પંથ. અસમજ આ પંથનો પ્રચાર જલ્દ થઈ શક્યો નથી છતાં વ્યક્તિગત મનનના આ જગાનામાં ફરેક સમજી 'માણસને વિચારીને પોતાના ધાર્મિક આદર્શ ધણામાં મદદરૂપ થાય એમ છે. ૧૮૭૨માં સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈએ એક ધર્મમંડળીની સ્થાપના કરી. 'ધર્મવિપ્રાર્થના અને ધર્મોપદેશ એ મંડળીનાં મુખ્ય કર્તવ્ય કર્યાં. તેમના હેતુ અને મત કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજ જેવાજ હતા પણ તેમની માફક જાતિભેદ નોડવાની તૈયારી થઈ શકે એમ ન હોતું, તેથી, આ મંડળીએ તે નામ ધારણ ન કર્યું. પ્રાર્થના ધર્માચરણનું એક મુખ્ય અંગ છે તે લક્ષમાં રાખી "પ્રાર્થના સમાજ" નામ ધારણ કર્યું.^{૩૫} આ સમાજની એક શાખા મુંબાઈમાં પણ ખોલવામાં આવી. આ સંપ્રદાયની અસર સ્વ. ભોળાનાથની કવિતામાં—'ધર્મવિપ્રાર્થનામાળા'માં—માલમ પડે છે.

અર્ચાગીન કાળમાં ધાર્મિક સંપ્રદાયોની જાણ સાહિત્યમાં જલ્દ નજરે પડતી નથી, કેમકે અંગ્રેજ, કેળવણીની ચરઆતથી લોકોનું ચિત્ત સમાજસુધારા તરફ વળ્યું છે ને આજનો મુખ્ય પ્રશ્ન સામાજિક સુધારાનો છે, ધાર્મિક સુધારાનો નહીં.

(ક) રાજકીય જીવન અને સાહિત્ય.

૧૮૫૧ રાજ્ય; ગુજરાતી મુસલમાની રાજ્ય; મુઘલ સામ્રાજ્ય; અંગ્રેજોના અમલ પહેલાંનો સંઘર્ષકાળ; અંગ્રેજ અમલ—આટઆટલા મુખ્ય ફેરફારોમાંથી ગુજરાત છેલ્લા દશ શતકમાં પસાર થઈ ગયું. તેમની આપણા જીવન તેમજ સાહિત્ય પર શી શી અસર થઈ તે આપણે ઉપર જોઈએ. અહીં નો માત્ર એટલુંજ નોંધવાનું છે કે સ્વાર્થ, કુસંપ, સત્તાલોભ કે ગમે તે કારણને લઈને આપો દેશ પરવંત્ર જાન્યો તેની સાથે ગુજરાતનું પણ તેમજ થયું. જ્યારે આપણે મોઢાંમાંહે લડતા દના ત્યારે આ પરવંત્રતા જલ્દ સાલી નહીં. પરંતુ જમ જમ અંગ્રેજ કેળવણીને પરિણામે સ્વતંત્ર તર્કશક્તિ આપણમાં આવવા લાગી, આપણા દેસની

૧- સાધનસંપત્તિનો પ્રયાસ આવવા માંડ્યો. સમાજને સુધારવાનો આદર્શ ધરાવે તેમ તેમ આપણી રાજકીય ગુલામી આપણને સાચવા લાગી—સ્વતંત્રતાની ભાવના આપણમાં ઉદ્ભવી.

પણ આ ભાવનાને વ્યક્ત કરવાની કોઈની હિંમત ન હતી. અસહકારની ચળવળ શરૂ થઈ ત્યાંસુધી આપણમાં નૈતિક હિંમત ન હતી એમ કહીએ તો ચાહે. સ્વ. ગોવર્ધનરામે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના ત્રીજા ભાગમાં આંગ્રેજ સેનાને કૃષિ સાથે સરખાવી માટે કોઈ પણ મુદ્રણાલય તે છાપવાનું માથે ન લે ને નવલકથા મહિનાઓ સુધી અપ્રસિદ્ધ રહે એ માત્ર એક વીક્ષી પહેલાંની રાજકીય સ્થિતિનો પ્રયાસ આપવાને ખસ છે. બ્યારથી રજપૂત સત્તાનો વિનાશ થયો ત્યારથી આપણા જીવનમાંથી વીરત્વ ઉડી ગયું. મુસલમાની અંધલ દરમ્યાન તો જનમાલ ને સ્ત્રીના રક્ષણાર્થે ખિસાડીને જોઈ ઉંદર નાસે તેમ લોકોએ નાસવા માંડ્યું. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પણ વીરરસ જવશ્વેજ નજરે પડશે. નમંદે સમાજસુધારા માટે રજુદાંક મારી. તેની બાપામાં વીરરસ ઝરતો હતો—તેમાં શૂરાતન હતું—ગ્રીક્ષુને પણ પાતો ચકાવવાનું જોમ હતું અને તેની અસર લોકો પર થઈ—યુવકો પર થઈ—તે કહેવાની જરૂર નથી. 'નવજીવન સંપ્રદાય'ે તેવીજ અસર યુવકો પર કરી. અસહકાર સફળ થયો કે નિષ્ફળ તે સત્તાત્ત્રાણને મૂકતાં સૌએ એટલું તો કયુલ કરવુંજ પડશે કે હમરો યુવકો જેલમાં ગયા, હમરો યુવકોએ બીજા ભોગો આપ્યા ને ફેકટ નથી ગયા. પ્રજાજીવનમાં ચેતન આવ્યું છે, યુવાનોમાં જોમ આવ્યું છે, તેમનામાં નૈતિક હિંમત આવી છે—સ્પષ્ટવર્ણન વધ્યું છે. આજે સરકારની સખતમાં સખત દીકા કરતું પુરતક છાપી આપનારા મળશે; આજે ન્યાતના યાંભલા રૂપ શેઠીઆઓની શરમમાં અંજલા વિના પોતાના 'ઉછળતા લોહી' માટે મગરૂર થતા ને પોતાના વિરોધી વિચારો સ્પષ્ટ રીતે જણાવતા યુવાનો મળી આવશે; આજે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ૫ કોઈ પણ વ્યક્તિની શરમ રાખ્યા વિના મનને ખરું લાંગે તેવું વિવેચન કરનારા મળી આવશે.

આ પ્રમાણે જોકે ગાંધીજીની ચળવળથી આપણે સ્વરાજ્ય નથી મેળવી શક્યા ને કેટલીક બાબતોમાં તો આપણી પ્રગતિને પણ ધક્કો લાગ્યો છે છતાં આપણી ગુલામી મનો-દશાનો નાશ કરવાનો જે પ્રયાસ થયો છે તે તેની મોટામાં મોટી સફળતા છે; અને આની છાપ આપણા જીવન તેમજ સાહિત્યમાં દૃષ્ટિભ્રાંસ થાય છે.

૪ ભાવનામય સાહિત્ય અને પ્રજાજીવન

પ્રજાજીવનની સાહિત્ય પર શી અસર થઈ તે ચર્ચાતો સાથે સાથે સાહિત્યની લોકજીવન પર શી અસર થઈ તેની પણ ચર્ચા જન્ય; અને તેથી મધ્યકાળના ધાર્મિક સાહિત્યની—નરસિંહ, મીરા ને દયારામની કૃષ્ણમંત્રિની કવિતા, અખાની તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન કવિતા કે સ્વામીનારાયણ પંથના સ્વામીઓની ઉપદેશાત્મક—સામાન્ય નીતિ સંબંધી ઉપદેશ આપતી—કવિતાની—તે સમયમાં શી અસર થઈ, તેને લીધે મુજબના અશાંત જીવનમાં શાંતિ ને નીતિને કેવી રીતે રચાન મળ્યું તે સંબંધી આગળ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં પ્રજાજીવનનું પ્રતિબિંબ જોતાં તેમાં રહેલી કતાંની ભાવના સંબંધી કહેવામાં આવ્યું હતું. આ રીતે જોકે આ બાબતનો અંગુલિનિર્દેશ આગળ થઈ ગયો છે છતાં ભાવનામય સાહિત્ય જરા બધારે વિસ્તારથી તપાસવાની જરૂર છે.

પ્રેમાનંદ વગેરેના પૌરાણિક આખ્યાનો એક રીતે તો આપણું અદ્યતનરસાત્મક સાહિત્યજ (Romantic Literature) કહેવાય. તેમાંના પાત્રો પૌરાણિક સમયમાં બને જીવનમાંથી મળ્યા આવતા હોય તો પણ પ્રેમાનંદના કે આપણા કાળમાં તો તે કલ્પિતજ મળ્યાય. તેમાંની સ્ત્રી પાત્રોને આપણી કુટલીય સ્ત્રીઓ આદર્શ ગણતી દશે. તે આદર્શ જીવનમાં હિતરે કે નહીં તે બીજો પ્રશ્ન છે પરંતુ તેમાંથી જીવનનો આદર્શ બાંધાતો—સારામાં સારી જીંદગી માળવાની પ્રેરણા મળતી એ ચોક્કસ.

નર્મદ દત્તપત્તા સમયનું સાહિત્ય તો તે સમયના સામાજિક દુષણો જોઈને નેના કેમ નાશ કરવો તે દૃષ્ટિએજ રચાયેલું એટલે એ સિવાય સામાન્યતઃ બીજી ભાવના તેમાંથી નહીં મળે. સ્વ. જોવર્ધનરામે સમાજનું પ્રતિબિંબ રજુ કરતાં કરતાં તેને આદર્શ બનાવવા માટે પોતાની ભાવના પણ રજુ કરી. ધનિકોએ પોતાના પ્રબળો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, પિદ્ધાવ પછરે એકનિષા ને અત્યંતી રાજ્ય તેમજ પ્રબળું કિત કેવી રીતે કરવું, દેશીરાજ્યને હાલના સમયમાં પ્રગતિપાલક કેવી રીતે બનવું, વિદ્યાવિલાસી પુરુષે પોતાની પત્ની તેમજ પુત્ર-પુત્રીઓને કેવી રીતે સરસ્વતીનું રસપાન કરવા પ્રેરવા, સંસારત્યાગી સાધુઓએ પોતાની જાત પર એટલી કાળી રીલીને ઉખેડીને કેવી રીતે પરમાર્થ સાધવો, સમજી ગૃહિણીએ હિંદુ ધરસંસારનો બોજો કેવી રીતે ઉપાડી લેવો વગેરે વગેરે ધ્યા આદર્શો તેમજ રજુ કર્યા છે. આ જથ્થામાંથી આપણને હંમેશા પ્રેરણા મળ્યા કરે છે. જાણે આખરે તેમાં રજી થએલી ભાવના આપણા મનમાં રમી રહી હોય છે ને પરિણામે અનુકૂળ સંયોગોમાં તે આપણે જીવનમાં ઉતારીએ છીએ.

કલાપીની કવિતામાં બીજી ગમે તે સુખ હોય હોય, તેની કવિતામાં જંદ પ્રાસ ન હોય કે બીજી ગમે તે ગૂઢી હોય તોપણ આપણને તે ગમે છે, તેમાંથી જીવનના આદર્શ મેળવવા હોય એમ આપણે તે હોંસેને વાંચીએ છીએ. આ જમાનામાં કલાપીએ અસર કરી નહીં હોય એવા યુવકો બહુજ યોગ્ય હશે. તેની કવિતામાંથી રમેદ ઝરે છે, તેમાં પરણુકમ્પા (Humanity) છે, સહૃદયતા છે, સુરબતા છે. વિદ્યાને આડંબર નથી, કવિતાશાસ્ત્રના ગાનનો ડાળ નથી. માત્ર હૃદયની ઉમિતું આલેખન છે. અને તેથીજ તે આપણને આકર્ષે છે.

કવિ નાનાલાલ કહે છે કે યજ્ઞરાતમાં સંસાર કવિતા (Congregational poetry) એસરી છે અને આત્મરંગી કવિતા (Individualistic poetry) પાંગરી છે. ૪૬ આજના અભિનિવાત-ચંપના આ જમાનામાં યજ્ઞરાતના તથા મોટા કવિઓ—રા. નરસિંહરાવ, રા. નાનાલાલ, ને રા. ખજરદાર—મેટા બાજે આત્મરંગી કવિતાજ રચી રહ્યા છે તેમાં આ કવિઓની ભાવનાઓ આપણને મળી શકે. રા. નાનાલાલનાં કાવ્યો તપાસીએ. ‘જયા અને જયંત’ તેમજ ‘ઈન્દુકમાર’માં તેઓ લખેલો પ્રશ્ન ચર્ચે છે. હજી સુધી લખેલો અર્થ મોટે ભાગે આ પ્રમાણે થાય છેઃ છેકરો કે છેકરી પરણવા લાયક ઉમરના (અસલ આટલે વર્ષના) હોય ત્યારે તે હાથમાં અદાર વીસ વરસનો છેકરો ને ચાદ પંદર વરસની કન્યા થાય ત્યારે) થાય કે માત્રાપ કલિબદ્ધ થાય ને જાતે પરણવા જવું હોય. તેમ ઉમંગમાં આવી જઈ પોતાના

૩૬. વિસ્મય કોણે યજ્ઞરાતી સાહિત્ય સમા તરફથી આપેલું ભાષણ.

સુરભિ

પુત્રી—પુત્ર માટે વર—વધુની પસંદગી કરે; છોકરા—છોકરી હોંસમેર પરણે; માથાપને આશીર્વાદ આપે; સંસાર માંડે; કુટુંબનું પોષણ કરે ને મરી જાય. આ સામાન્ય માણસની જીંદગીનો ક્રમ. જ્યારે લોકમત આવે છે ત્યારે

‘પતિએ પત્નીમત લેવું;
ને પત્નીએ પતિમત લેવું;

જેવી પરસ્પરની પુણ્ય પ્રતિજ્ઞા તે લખ’ (ઈન્દુકુમાર પા. ૧૧૨) જેવી લગ્નની વ્યાખ્યા આપવી, કે

‘પ્રેમ તહાં ન હોય કામવાસના:
પ્રેમમાં નથી દેહની વાંછના.’

(‘જયા-જયન્ત’ પા. ૧૫૪.)

તે પંક્તિઓમાં પ્રેમ અને વાસનાનો ભેદ બતાવવો એ આપણા સમાજને નવો પંથ બતાવવાનો પ્રયાસ છે.

સ્નેહનાં ઝરણ આડી પાળ બાંધી
નથી સુખી યતાં માતા પિતા,
કે? નથી સુખી કરતાં સન્તાનોને.
સુણજો એ સત્જનો! જગતના !
અમારી કથાની આ મન્ત્રઘોષણા:
સન્તાનના સ્નેહ ઉછેરજો,
વાળજો, પરિશુદ્ધજો,
પણ ઉચ્છેદજો. મા.”

(જયા-જયન્ત પા. ૧૭૨.)

આ સ્નેહલગ્નની ભાવના તો નવયુગરાતને ઘેર ઘેર રચાતી પામી છે—યુવકો તેને સેવે છે. આ ઉપરાંત આપણા સમાજને તદ્દન નવીન જેવી આત્મલગ્નની ભાવના—નૈષ્ઠિક: પ્રતિજ્ઞાની ભાવના—રજુ કરી પોતાનો આદર્શ કવિએ જનસમાજ સમક્ષ મૂક્યો હાજો છે.

આજા સાહિત્યની અસર દેખીતી રીતે નદી થાય—બહુ તાત્કાલિક નદી થાય એ સંબંધિત છે. છતાં જેમ જેમ તેનો પ્રચાર વધતો જાય તેમ તેમ પ્રગ્નજીવનમાં તેમાં રહેલી ભાવના ને આદર્શ ઉતરવા માંડે છે. આજે સમાજમાં, સરસ્વતીચન્દ્ર ને કુચુદ, વિદ્યાચતુર ને શુભસુંદરી, તનુમત ને જગન, મણિ ને મુચકુંદ, જયા ને જયંત યવાની હોંસ ધરાવતા, તેમને પોતાના જીવનમાં ઉતારવા મથતા અસંખ્ય યુવકો ને યુવનીઓ મળી આવશે. તેઓ તેમ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે એવું કાંઈ નથી. માત્ર આ સદિન્યની ભાવના તેમના ઉછેરતા મનને આકર્ષે છે ને તેમનો આદર્શ બાંધવામાં સીધી કે આડકતરી રીતે મદદરૂપ થાય છે. તે બધા આદર્શો એકદમ જીવનમાં નથી ઉતારાતા એ ખરું છે પરંતુ જોડણી તેને વ્યવહાર બનાવી શકાય તેટલો સમાજ આગળ વધ્યો એમ બેધક્ક કહી શકાય. આ રીતે ભાવનામય સાહિત્ય પ્રગ્નજીવન પડવામાં મદદરૂપ થાય છે.

૫. ઉપસંહાર.

આ ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે આ નિર્મલના આરંભમાં જણાવેલા સામાન્ય નિયમ—સાહિત્યમાં પ્રગતિ અને પ્રગતિજનનો ઉત્કર્ષ પરસ્પર અવલંબી રહ્યા છે—ગુજરાતી સાહિત્ય ને પ્રગતિજન માટે પણ સત્ય છે. પ્રગતિજનના સમુદ્રની ભરતી ને ઝાટ તેજ સમયે સાહિત્ય સમુદ્રમાં ય પ્રવર્તે છે. પ્રગતિજનના ક્રાંતિકારક કોઈ પણ જનાવ—મુસલમાની અત્યાચાર, મરાઠાઓની લૂંટ, ધાર્મિક સંપ્રદાયોની સ્થાપના, અંગ્રેજી અમલ કે અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર, કે અસહકાર—આપણા સાહિત્ય પર અસર કર્યા વિના—તેને લીધે જીવનમાં થઈ હોય તેવી અસર કર્યા વિના નથી રહ્યા. આપણે જોઈએ તેમ રાજકીય ને સામાજિક અધાધૂંધીના સાથેજ સાહિત્યમાં અરાજકતા પ્રસરી; રાજકીય શાંતિના સમય આવતાંજ સાહિત્યક્ષેત્ર પણ શાંતિથી ખેડાતું શરૂ થયું; ધાર્મિક સંપ્રદાયોની સ્થાપના સાથેજ ધાર્મિક તત્ત્વો સાહિત્યમાં દાખલ થયા; અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રચારની સાથેજ આપણે દૃષ્ટિકોણ બદલાયો, સમાજ તરફ આપણે પહેલાથી જુદીજ રીતે જોતા થયા, ત્યાર સુધી બરોબર લાગતી સમાજવ્યવસ્થામાં જુલો આલમ પડ્યા માંડી ને તેનું પ્રતિબિંબ તરતજ સાહિત્યમાં પડ્યું. આ સૌ વિગતો પરથી પૂરવાર થાય છે કે આપણાં પ્રગતિજન ને સાહિત્ય પરિપૂરક અંગો છે, ને તેમનો અરસપરસનો સંબંધ અતૂટ છે.

આ ચર્ચાના ઉપસંહાર તરીકે તો માત્ર એટલુંજ કહેવાનું કે ગુજરાતની જે અસ્થિતાની દાણ વાતો થાય છે તેને આપણા જીવન ને સાહિત્યની રંગરંગમાં ઉતારવાને ગુજરાતના સામાજિક રાજકીય ને ધાર્મિક ઇતિહાસ—પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન—નો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કરીને તેને અને તેના સમકાલીન સાહિત્યને શો સંબંધ છે તેનું સંશોધન કરવાની જરૂર છે; તેમજ હિંદુભાષી, પારસી, અંગ્રેજ ને અન્ય પ્રજાઓના સંસર્ગમાં આવી આપણે આપણી જૂની સંસ્કૃતિને કેટલે દરજ્જે પાછી ઢેલી ને તેથી લાભ થયો કે ગેરલાભ તેની તપાસ આવશ્યક છે. આ અન્વેષણ પછીજ ગુજરાત એક નવું વ્યક્તિત્વ ધરી શકે—ત્યાર પછીજ ગુજરાતની અસ્થિતા સર્વત્ર પ્રવર્તે—આપણી દાંત તો 'જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત' એ સત્ય નથી લાગતું. અરણ્ય.

—એકાંકી નાટક—

પાત્રો: શિવમોહન, પઠાણ અને કુલિયા.

પ્રવેશ ૧.

સ્થળ: ઉત્તર હિન્દુસ્થાનનું એક સહેર.

કાળ: નજીવાં કારણસર હિન્દુ અને મુસલમાનો વચ્ચે તોફાનો થાય છે તે—ચાકુ વર્ત-
માનની એક સાંજ.

આવાં એક કેમી કુલ્લક દરમ્યાન એક પઠાણ શિવમોહન નામના હિન્દુ
જવાનને પકડી પોતાની અધારી મઘાતી કોટડીમાં પૂર્ણ છે. તેના હાથ બાંધેલા
છે, શરીર પર જખમો છે ને કપડાં લોહીથી ખરડાયાં છે.]

શિવમોહન: [સ્વગત] આ અનુભવ હું કદી પણ ભૂલી શકીશ નહિ. આ કંઠાળ
દશાનું કારણ આપણી સમાજવ્યવસ્થા ને તેનાં બંધનો, એકાધારામ
અને નામદાઈમિથું આપણું જીવન—

[તેજ પછે એતાં ચીતરી ચડે ને કંઠમાં આવે એવો કદાવર
પઠાણ તેની સામે આવી ખડો થાય છે. તેના હાથમાંનું ખંજર ઈસા-
નના ધ્વજને માટે તમસવું હોય તેમ ચમકે છે.]

પઠાણ: ઈસામ અખતાર કર અગર મોતને માટે તૈયાર થા.

[પઠાણનો અચાનક કોટડીની બધકેર શાન્તિને વધુ બધકેર બનાવતો. ચારે
દિશાએ છૂમી વળે છે.]

ક્યાં તો કુરાન કે આ ખંજર!

શિવમોહન: અગાળ પઠાણ! તારો ધર્મ મદાર પર જગરદસ્તીથી લાદશે તેથી શું
પ્રશ્ન રાજ ચરો? મદારો પ્રશ્ન તેજ તારો ખુદા છે ને ત્યાપણા સૌના
એ પિત્રને કાઢીને પક્ષપાત નથી. ખ્યાર, સમ્યાઈને નેકોજ તેને તો
પ્રિય છે.

પઠાણ: કાશીર! તારા પ્રશ્ન માટે મને લેણ પણ પરવાદ નથી ને મદારી બેટી કુલિયા-
આએ વચ્ચે પડી તારો જીવ બચાવશે ત્ર હોત તો અત્યારે તું મારનો જાદ-
નમમાં પહેંચી મરો હોત. હવે મુસિમ થયા બાદ મદારી કુલિયા સાથ
શાદી કરે તો પણ મને વાંધો નથી. અગર—અગર નહિ, તો આ ખંજર તો
મારવું તારા જીવની રાદ જીવે છે. બોલ, જસદી કર.

[પઠાણ લોહીતરણ ખંજર ઉગામે છે પરન્તુ એકાએક કુલિયા દોડી

આવી પોતાના ઝનુની બાપ અને ધિજમોહનની વચ્ચે પડાયો હાથ પકડી ઉભી રહે છે. તેનાં ગોરાં ખભાં ને હાથો પર કાળાં ચળકતાં વાળની વિખરાવણી સડો હડે છે. તેની મોટી કાળજીથી આંખોમાં ઉંડી માયના ચમકે છે. પડાયું ખંજર મૂકી દે છે ને કુલિયાના માથા પર ઠંડાસથી હાથ ફેરવે છે.]

(પડો પડે છે)

પ્રવેશ ૨.

સ્થળ: પડાયુંની કોટડી.

સમય: મધરાત.

[પહાર ધોધમાર વરસાદ પડે છે. માટીની દિવાલ-કોઈનું ગઈ છે ને જાળી-માંથી જોસજોર થડો પવન ફૂંકાય છે. ધિજમોહન ફાટીતૂટી મેલી ગોદડી પર તરફડીયાં મારતો ભગતો પડ્યો છે. શરીર અને મનની વેદનાથી તે પીડાય છે. વર્તમાન અને ભવિષ્યના વિચારો તેને શુંગળાવે છે.

એવામાં કમાડ ખૂલે છે ને ધિજમોહન પીક ફેરવી જુએ છે તો ભયંકર સ્વપ્નમાં એકાએક પ્રગટેલી આશાની દેવી જોવી કુલિયા તેની સામે આવી ઉભી રહે છે.]

કુલિયા: અબધડી ભાગી જાઓ. હું આમના હાથ છોડીશ. મ્હારા બાપ ધોર નિંદમાં છે ને ફરવાને પણ મેં હમજાંજ ખોલી દીધો છે.

[નરમ હાથોએ તે ધિજમોહનને છૂટો કરે છે ને જુવાનના આખા શરીરમાં એક અદ્ભુત લાગણી વિજળી વેગે ફરી વળે છે.]

ધિજમોહન: પણ પડાયું જાણશે તો ત્હમારા પર ખફા થશે. મ્હને આપમતલબથી ન સમજો.

કુલિયા: નહિ, મ્હને તે કંઈ કરી શકશે નહિ—મ્હારા પર તેનો એવો પ્યાર છે. આ તકે આપ મ્હારો ખ્યાલ કરવા ન રોકાઓ. નહિ તો ફક્ત ચતાંજ આપની છાંદગી ખતમ થશે.

ધિજમોહન: કુલિયા, આ અહેશાનનો ગદલો હું કેમ કરી વાળી શકીશ ?

કુલિયા: જોખમમાં વધુ વખત ન શમાવો. પરંતુ અહેશાનજ ગચ્છતા હો તો મ્હારી એક માંગણી મંજૂર કરો—મ્હારા પ્યારા બાપ પર કિનો ન રાખશો ને—એણે લૂંટી લીધેલા આ આપના પૈસા.

ધિજમોહન: એને તો કોઈ કંઈ કરી શકે એમ નથી ને આ પૈસા તો મ્હારી નાચિજ ભેટ તરીકે ત્હમારી પાસેજ રાખો.

કુલિયા: નહિ, ત્હમે એ પાછા ન લેશો તો મ્હારું જીવન હુ:ખારો. અમરો એના પર કંઈ ફક્ત નથી.

એકદમ પ્ર-
ભાત

.....

૧૦ રા. મ. ક. દે.
કે.મ. એ.

શ્રિજમોદન: [ચિત્ત] આ પડાણ કન્યાની અમારી સુન્દરતા મને મોઢ પમાડે છે. એ
મુસલમાન છે, પણ તેથી શું? હું એને ચાહી ન શકું? તે હું ઈસ્લામ
મંદણ કરું તો કુલિયા મને પરણાવવા પણ પડાણ કરેતો હતો.....

[પ્રગટ] કુલિયા, તમને કેટલાં સુન્દર અને ભલાં છો?

કુલિયા: નાહક ખોટી ન ચાએ. મહારા જાપ જમશે તો બધું કોમળ જશે.

શ્રિજમોદન: મને અહિંથી નાસી જવની લેશ, પણ ખ્યાલ નથી.

તમારા પગ આગળ પડી મરું મને તો વધુ પસંદ છે. કુલિયા,—હું

તમારી સાથે શાદી કરવા ચાહું છું.

કુલિયા: હું સુરભિ છું તે તમને યાદ છે?

શ્રિજમોદન: કદ નહિ, તમારે ખાતર મુસલમાન થવા—

કુલિયા: ના-ના. એમ કરશે તો કોમી અમરાની આમ-ઝોર બહુથી ઉકશે. મહારા
ખ્યાલ ન કરશે. મહારા કરતાં કોમની એકતા વધુ છે.

શ્રિજમોદન: પણ કુલિયા, બેઠ મજબૂત એકમ પ્રસૂતે બને છે પછી—

કુલિયા: મગર બેવકુફ લોકોને એ નામજુર છે. એવો વખત કોઈક દિન આવે
મગર આજ તો—

શ્રિજમોદન: લોકો? પ્રેમ અને દિલના સંબંધ આગળ લોકોની મને પરવાદ નથી.

કુલિયા: લોકોની દરકાર ન હોવ—તમને મદદ ન કરી શકાય તો પછી આ છંદની
અને પ્યારની પણ શી કિંમત? આપણાથી લોકોને છોડી વેરાન જગલમાં
કેમ રહેવાશે?—ના, ના. મને બૂલી જાએ. હું તો અદના ઇસ્માન છું.

શ્રિજમોદન: પણ, ત્યારે, કુલિયા, આપણે કોઈ પણ રીતે એક ન થઈ શકીએ?

કુલિયા: હા. જો એ કોમ વચ્ચે વધુ સારો સંબંધ હોત—પણ જલદી કરો. મહારા
જાપ જમશે તો બધું ધુજધાણી થશે ને સવાર થતાં તો તે તમારો જન લેશે.

શ્રિજમોદન: વાર, કુલિયા, ત્યારે હાલ તો હું જમીન પરનું એકમનું પ્રમાણ પ્રમથતાં
હું તમારી પાસે પાછો આવીશ ને ત્યાં સુધી હું એ ખાતે તનનોડ મહેનત
કરીશ.

કુલિયા: હા. ખમ્મસ. ને હું પણ એ એકદિલીના જાપદાની રાહ જોતી છંદગીના
કાવા દિન ગુમરીશ—મગર નહિ. એ તો એક ખાલી જાણજ ખ્યાલ
લાગે છે. મને ગુજર પામેલી ગણજો. મહારા ખ્યાલ પણ આપના દિલમાંથી
ફર કરજો—

[“કુલિયા બેટી.” અંદરથી પડાણનો બપંકર અવાજ આવે છે
ને રાત્રીની રાત્રિને મુજબતો ત્યારે દિશાએ ફરી વળે છે.]

કુલિયા: (ગુંગાતે સાદે) જાઓ—નાસો—

[અધારી કેટલીમાંથી શ્રિજમોદન વધુ અધારી દિશાએ રાત્રીમાં
બહાર ધસે છે ને કુલિયા પડાણની ઝોરડી તરફ જાય છે.]

(પાછો પો છે)

પ્રવેશ ૩.

સ્થળ: પઠાણની ઓરડી

સમય: મયા પ્રવેશ પછીનો ચાલુ

કુતિબા પ્રવેશ કરે છે.

પઠાણ: ક્યા હય બેટા, કિધર મઈથી ?

કુતિબા: કુછ નહિ. બડી બામદાદ કો દેખને કે સીધે.

[તેની આંખમાં ઝળઝળાવા આવે છે.]

પઠાણ: બેટા, અબ તક તો રાતકો એકરા અધેરા હય.

[કુતિબા કુસકું દાખી રહે છે]

કુતિબા, બેટી, રોતી કયાં ?

કુતિબા: બડી ફજર કબ હોગી, મુઝે નિંદ નહિ આતી.

પઠાણ: બેટા ઓર બી ભાદા બખત હય, સોગ, રાતકો નિંદ ક્યસી અચ્છી હય.

કુતિબા: ખુદ માત્રુમ, બામદાદકો કિનની દેર હોગી !

[કુતિબા પધારીમાં મ્હોં ઢૂપાવી રહે છે]

(પડો પડે છે)

[સમાપ્ત]

ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ, સુરત.

ધારા ધોરણો.

નામ:—આ સંસ્થાનું નામ “ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ” રાખવામાં આવે છે.

ઉદ્દેશ:—સાહિત્યમાં રસ લેતા અને સાહિત્યસેવા કરવાને ઉત્સુક ભાઈઓને એક બીજાના પરસ્પર સમાગમમાં આણી તેમના સંગઠિત કાર્યથી ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ કરવાનું અને જનસમાજમાં સાહિત્ય તથા જ્ઞાનના પ્રચારના ઉદ્દેશથી આ મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

કાર્ય:—ઉપરના ઉદ્દેશને સફળતાથી પાર ઉતારવા માટે આ મંડળ નીચેના કાર્યો કરશે:—

(ક) વ્યાખ્યાનો કરાવશે. (ખ) ચર્ચાઓ યોજાશે. (ગ) પત્રિકાઓ, પુસ્તકો અને ખાસ પ્રચારવા લાયક પ્રાસંગિક તેમજ સામાયિક સાહિત્ય પ્રગટ કરશે. (ઘ) ધનામી હરિકાઈનો પ્રબંધ કરશે. (ઙ) વિદ્યતાની કદર કરવા, ચત્ત કરશે. (ચ) નાણાં સંબંધી સ્થિતિ મજબૂત થતાં એક નિય-

(મત પત્ર પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. (છ) કોઈ પણ વ્યક્તિ અગર વ્યક્તિઓ આ મંડળ દ્વારા સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિથી કોઈપણ ચેતના પોતાની આર્થિક જવાબદારી પર પાર પાડવા તૈયાર થાય અને મંડળને ચેત્ત્ય લાગે તો માથે લેશે. (જ) આ મંડળ તરફથી દર વરસે ઓછામાં ઓછી બાર જાહેર સભાઓ મેળવવામાં આવશે.

સભાસદો:—(૧) એકી વખતે રૂ. ૨૫૧ અગર તેથી વધુ આપનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ આ મંડળના મુરબ્બી ગણાશે. (૨) એકી વખતે રૂ. ૫૧૭ કે તેથી વધુ આપનાર જીવન પર્યાંતના સભાસદ ગણાશે. (૩) વાર્ષિક રૂ. ૬૭ આપનાર મંડળના જ વર્ગના, રૂ. ૩૭ આપનાર ઘ વર્ગના અને રૂ. ૧૭ આપનાર ફ વર્ગના સભાસદ લેખાશે. આ સર્વ સભ્યોના હક એક સરખા રહેશે. (૪) કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્ય સેવકને મંડળની કાર્યવાહક સમિતિ વધુ મતે માનનીય સભાસદ તરીકે ચુંટી કાઢશે.

કાર્યવાહક સમિતિ:—દર વર્ષે સામાન્ય સભાએ ચુંટી કાઢેલા એક પ્રમુખ, બે ઉપ-પ્રમુખો, ત્રણ મંત્રીઓ (જેમાંનો એક ખર્ચનચીનું કામ કરશે) તથા સાત ચુંટેલા સભ્યોની મળી કુલ તેર જણાની 'કાર્યવાહક સમિતિ' મંડળનો વહીવટ ચલાવશે.

મંડળની સિલક:—મંડળના નાણાં એક સેક્રેટરી તથા પ્રમુખના નામથી બેંકમાં રાખવા. તેનો હિસાબ દર વરસે મંડળ આગળ રજુ કરવામાં આવશે.

સમિતિની ફેર ખદાલી:—આ મંડળના ૨/૩ સભાસદોના મતથી એક કાર્યવાહક સમિતિ ૨૬ થઈ બીજી ચુંટી શકાશે, અને મંત્રીઓ ઉપર તે બાબત રજુ કરવા એક અઠવાડિયામાં તેમણે સભા બોલાવવી જોઈશે.

કોરમ:—કાર્યવાહક સમિતિનું કોરમ પાંચ સભ્યોનું અને સમસ્ત (સામાન્ય) સભાનું ૧૫ સભ્યોનું રહેશે.

સમસ્ત સભા:—પંદર સભ્યોની સહીથી સમસ્ત સભા મેળવવા મંત્રીઓ પર અરજ આવે તો તેમણે તે આઠ દિવસમાં બોલાવવી.

મંત્રીઓની સત્તા:—મંત્રીઓને એક કામ સાટે કે પરચુરણ કામ કાજ માટે એકી વખતે અથવા છૂટક ખર્ચવા રૂ. ૩૦૧ ની સત્તા આપવામાં આવે છે અને રૂ. ૫૦૧ ની વધુ ખદાલી આપવાની કાર્યવાહક સમિતિને સત્તા આપવામાં આવે છે. એથી વધુ રકમની જરૂર પડે તો સમસ્ત સભા બોલાવી તેની રજા લેવી.

એલોરાનાં કળામંદિરોની યાત્રા

.....લેખક: રા. રા. હીરાચંદ કનૈયાલાલ

તારીખ ૨૭ મી ડિસેમ્બર ૧૯૨૭ ને દિવસે જ્યારે આતંદ્રી મંડળની ખારેક જણાની એક ટોળા એલોરાના કળામંદિરોની યાત્રાએ ઉપડી. અમારી મંડળાનું ધ્યેય તો ખાઇ પીને આનંદ કરવાનું છે, છતાં યે નવયુગની ભાવનાઓનો સ્પર્શ ન યામ એટલા બધા પુરાણો વિચાર તેમાં નથી: એટલે આનંદ કરતાં પણ નવીન જાણવાનું કે જોવાનું મને તો અમે તે તક તરતજ ઝડપી લેતા.

મુસાફરી દરમ્યાન થી થી ખીનાઓ બની તેનું વર્ણન હું અહિં આ નહિ કરું. યુવકોની ટોળાને સદાજ એવી મસ્તી તોફાન કરતાં અમે બીજા દિવસે સવારે છ વાગે આરંગાગાદ ઉતર્યા. અમારો પડાવ ક્યાં નાખવો તેનું પહેલેથી નક્કી નહોતું એટલે પા કચાક વાટાપાટ અને સૂચનાઓ પછી એક ગૃદસ્થની બસામણથી અમે “કરણપુરા” નામના સ્થળે જવાનું નક્કી કર્યું. શહેરથી દૂર છતાં એ સ્થળ એકંદરે સગવડભર્યું, શાંત, સમૃદ્ધિય અને વળી શરૂઆતની નજીક હતું. તે દિવસે તો અમે રેલ્વે મુસાફરીના બમ પછી થાક લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલે અમારે એલોરાની યાત્રાએ જોવા જવાનું બીજા દિવસે હતું. જ્યારેના જમી ખાઈ જરા નમતે પહોરે અમે આરંગાગાદ શહેર જોઈ આવ્યા. તેમાં જેવા જેવો કેવળ આરંગજીની પુત્રી તાલમહાલનું અતુકરણ કરી બધાવેલ મકબરો તથા બીજી કંઈક છે. એમાં કાંઈ રસ પડ્યો નહિ. અમારે તો એલોરાનાં રસમંદિરોનાં દર્શન કરવાં હતાં.

બીજા દિવસે એટલે તા. ૨૯-૧૨-૨૫ ને દિવસે સવારના ત્રણ વાગે અમે નારતો પાણી કરી મોટરમાં ચડ્યા. જેવા નીકળ્યા. આરંગાગાદથી તે સમગ્ર ત્રીસેક માઇલ છે. રસ્તામાં શુભરાતની પડતીનું સ્મરણ કરાવતો પેલો મંત્રિદાસપ્રસિદ્ધ દેહતાજાદનો કિદ્દો અને આરંગ-જીની કબરથી પ્રસિદ્ધ બનેલું પુલકાગાદ નામનું નાનકડું મામડું આવે છે. અમે તે સમય પાછા ફરતાં જોવાનું નક્કી કર્યું.

અમે સમગ્ર અગીઆર વાગે એલોરા પહોંચ્યા. અમારી મોટર જગપ્રસિદ્ધ કૈલાસના કલામંદિર આગળ આવી ઉભી રહી. અમે સઘળા ઉતર્યા અને પહેલી ચાલથી એક પાછી એક જોવી એમ નક્કી કર્યું.

જે અમે જોયું તેનું અહીં અસર વર્ણન કરવું અશક્ય છે. જે સ્થાપત્યને પરિપૂર્ણ કરતાં વર્ષોની કારમાળા, લાગી દશે તે કેવળ અધૂરા સંપૂર્ણ કેમ વર્ણવી શકાય? જેમાં જેમાં અમે પોષિત, જમતને, બૂલી ગયા; અમારી કલ્પનાસૃષ્ટિ સ્વર્ગીય બની મધ્ય; અમારું તોફાની યૌવન સરોવરજળ જેવું સિધ્ધ અને શાંત બની ગયું. અમે કલાકાર અને કૌતોની ભાવના સાથે એકતાન બન્યા.

કુરે મોતીસ ચડ્યા—કલામંદિરો છે. અખંડ અને બીજાના ચંદ્રાકારે વિસ્તરી રહેલા અખંડથી સઘળા દેહતરવામાં આવ્યા છે; અને હિંદુ ધર્મના પ્રસિદ્ધ સંપ્રદાયોએ તેમનાં

એલોરાનાં
કળામંદિરોની
યાત્રા.

જે: રા. હીરાચંદ
કરુણચંદ જવેરી

નિર્માણમાં પોતપોતાનો અદના ફાળો આપ્યો છે. બૌદ્ધ, જૈન, અને જૈનોએ આ અદ્ભુત રથને અપનાવ્યું છે.

એક નંબરથી તેર ચૈત્ર નંબર સુધીની ગુફાઓ બૌદ્ધ ગુફાઓ હોય એમ અંમને લાગ્યું. મૌર્યી ત્રીમ નંબર સુધી જૈન ગુફાઓ છે અને એકત્રીમથી ચોતીસ સુધીની જૈન ગુફાઓ છે; અને નેમાંની મૂર્તિઓ જોતાં દિગંબર સંપ્રદાયની લાગે છે.

બૌદ્ધ ગુફાઓ જોતાં એમ જણાય છે કે બૌદ્ધ મિત્રોએ સારું વિદ્યાર અને મંદિર બાંને ઉપયોગમાં આવી શકે એવી રીતે તે કોતરી કાઢવામાં આવેલી છે. વિશાળ વ્યાખ્યાન મંદિરો, બાજુમાં મિત્રોએ રહેવાના ખંડો અને સાથે મંદિર, બહુજ ત્યાં દેખાશે. મૂર્તિનું શિલ્પકામ નવનવોદ્ધર અને સુવર્ણિત છે; બનાવરથામાંએ કલાકારની ચતુર્માર્ગ છપી નર્મ રહી શકતી. શિલ્પીએ પોતાની કળા અંજે અંમની રચનામાં ખાસોખીય જરી દીધી છે. બળ્ય અને બાવનાભરી એ દરેક મૂર્તિ પર ક્ષણ કાળ તથા ધર્માધ વચનોના પ્રકારની નાશાનક અસર રખાઈ દેખાય છે. છતાંયે મૂર્તિઓની બળ્યતા, વદન પર પ્રસરી રહેલી સૌમ્ય બાવના દૃષ્ટ્યે ધનધોર વાણંઓમાંથી ઉછીંચાં કરતા અંદની પેટે કલાકારની અપૂર્વતાનો ખ્યાલ આપ્યા વિના રહી શકતી નથી.

જૈન ગુફાઓ મંદિર રૂપેજ રચવામાં આવી છે. અંમે જે વખતે એ પ્રસિદ્ધ કેલાસમંદિર જોયું ત્યારે એના ઇતિહાસની મને ખબર નહોતી. પરંતુ એનો હુંક ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે.

આ કેલાસમંદિર કુશ્પત, સીમ કે રોમના મંદિરો જેટલું પ્રાચીન નથી, છતાંયે અગીંયાર અગીંયાર સદાયોના તકા છાંયકા એણે જોયા છે. ઈ. સ. ૭૫૭ માં રાષ્ટ્રકૂટના કુખ્ય રાજાએ દક્ષિણમાં ચાલુક્ય વંશની જડ કાઢી નાંખી અને પોતે સત્તા પર આજ્યો, તે વિજયને અમર કરવા તેણે અપ્રતિમ મંદિર રચાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

દ્વિમાદિના બરૂંધી આગ્રહિત ચિખરો પર મદાદેવનું વસતિરચાન કેલાસ એ દિવંડોની કલ્પનાની રોંચ છે. એની બળ્યતા, એનો વૈભવ, એની અપૂર્વતા વગેરે અકલ્પનીય, અવર્ણનીય તેઓ ગણે છે. એ શિવધામની આશ્રિત પ્રતિકૃતિ જગત પર ઉતારવા આ મદલાકાંક્ષી રાજાએ નિશ્ચય કર્યો. તેણે અર્ધઅંદાજ—શિવની જટા પર વિસ્તરી રહેલી ચંદ્રિકા સમા બડકના મધ્યમાં તે સારૂ રચાન પસંદ કર્યું. રેકરીને મધ્યે હરિયાળી ઝાડી અને ઝરણાના ખળખળ વહેતા પ્રવાહ વિસ્તરી રહેલા છે. બાજુમાં ફરતી ખીણ એકસરખી પથરાઈ રહેલી છે.

એ રચાન પ્રથમ બૌદ્ધોએ આજ્યાના ચિંતન અને મનન સારૂ પસંદ કર્યું. સમય જતાં બૌદ્ધોની પડતી શરૂ થઈ એટલે તેઓને આ રચાન તજવું પડ્યું અને બ્રાહ્મણોએ તે રથને પોતાની કીર્તિના યાયા બોલવા માંડ્યા.

મદત્વાકાંક્ષા અને અમર કીર્તિની આશાએ માનવીઓએ જગતને અદ્ભુત કળા અને કૃતિઓ વડે શબ્દગામું છે અને દુષ્કાંડરો, પશુ આ બલ્ય મંદિરો જોતાં એમ થાય છે કે આના ઉત્પાદકની મદેચ્છા અનંત દરો, મદજ કે વધરે વધરે નેણે કળા કોતરાવી પોતાની કીર્તિના જેઓ અમર બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

એ કૃષ્ણ સંગતું કીર્તિમંદિર, કલાકારતું કલામંદિર અને શિવમકાતું કૈલાસ એ એભારા-
ની સોળમા નંબરની ગ્રંથા. જાણે સ્વર્ગમાંથી વિમાન ઉતરી આવ્યું ન હોય. વચમાંતું એ
મંદિર—એ દિવ્ય વિમાન કાર્યોએની પીઠ પર રચ્યું ન હોય શું. ચોપાસ તેટલીજ વિશાળ
મમતી—દરેક દેવદેવીઓથી વાસિત—ઠેર ઠેર કલા અને કારીગરી, અખંડ શ્રમ અને ઉન્નત
ધર્મભાવનાથી સ્વર્ગને મૂર્તિમંત કરતી હોય તેવું એ જાણાય છે. કેટલા કારીગરોએ પોતાની
શક્તિ ત્યાં ખરચી દશે તેની આપણી પાસે મોંઘ નથી કે આ મૂર્તિમંત સ્વર્ગને જુલોક પર
ઉતારતાં કેટલાં વર્ષોના વહેણ વીત્યાં દશે તેની આપણે ખબર નથી.

યોડે દૂર ખાણમાં કૈલાસના બાળક સરખું લકષ્યરતું મંદિર એ એ સદીઓ પછીના
કારીગરોના પ્રયત્નોનું ફળ છે, અને દબર દબર વર્ષોના ધગધગતા તાપ અને ધોધમાર વર-
સાદના મારા પછીએ એ બધું માનવ કષ્ટનાને અલૌકિક પ્રદેશમાં ધસડા જાપ એવું અવર્ણ-
નીય રહ્યું છે. એ કલામંદિરોને જેટલું કુદરતથી નથી સોસલું પડ્યું તેટલું ધર્મોધોથી સઠન
કર્યું પડ્યું છે. એકાંતમાં પોતાની બળ્યતા મૂર્તિમંત કર્યું એ કૈલાસ કૃષ્ણરાજની કીર્તિને
અમર કરી રહ્યું છે.

ત્યાર બાદ અમે આનંદમાં વિહરતા આમળ વધ્યા અને ઇન્દ્રસભા મંદિરમાં આવ્યા. જે
કૈલાસ આ ગ્રંથા કે મંદિરોતી શ્રેણીમાં ન હોય તો ઇન્દ્રસભા એ બધાનું શિરોમણિ જરૂર
જાને એવું કલાપૂર્ણ છે. એ જન ગ્રંથા છે, અને એ હેઠલી ચારે ગ્રંથાઓમાં પણ અખૂટ
અને અપૂર્વ કારીગરી બરેલી છે.

જેને બનતાં બનાવતાં વર્ષો લાખો તે અમે ચાર કલાકમાં જોયું. અને તેનું હું વર્ણન
કરવા બેઠો છું. કેટલી ધૂષ્ટતા! કેટલો મિથ્યા ગર્વ! અમે એક સદસાંચ પણ નથી જોયું.
છતાં જેમ સાગરતીરે ઉભેલો માનવી સાગર જોયાતું ધુણ માને, હાલો કરે તેટલાજ પ્રુષ્ઠના
અમે ભાગી, તેટલોજ હાલો અમારો છે.

અમારા આનંદમંડળની હયાતી અમે સફળ થયેલી માની અમે ત્યાંથી કપડાં બારે
મને, ખિન્ન હૃદયે. અવનવી કષ્ટનાઓ, જૂતકાળની જાહોજલાલીનાં સ્વપ્નાઓ, અને વસાયેલી
દશે ત્યારની ગ્રંથાઓનાં ચિત્રો સીનેમા શીલ્પની પેઠે પણમાં સરવા લાખ્યાં.

જીવનમાં જીવ્યા કરતાં જોયું બહુ એ ઉક્તિનું સત્ય પ્રમથ અમે પોતાને ફતફૂત
માનવા લાખ્યા. પાછા ફરતાં અમે ચોરંગજેતની કબર જોઈ અને કોલતાખાદ આખ્યા.

સાંજ પડ્ય આવી હતી, છતાં જોવાની હેંચ અસ્તાચળ તરફ નહોતી વળી. ચોપાસ
પ્રસ્થા મેદાન વચ્ચે એ આવેલો અજ્ઞેય દુર્ગ જેવા અમે હત્યા. કહેવાય છે કે કિશો એ
દબર વર્ષથીયે પુરાણ છે. કિશ્નાની કુદરતી રચના પણ અદ્ભુત અને અજ્ઞેય છે. ચિકટ અને
ચારે ખાણથી કુદરતી steep ટેકરી. પર માનવચાતુર્યે પોતાનો રક્ષણ સાર પોતાની સાક્ષી
ખરચી નાંખી છે. હેલો એ રામદેવના તાખ્યામાં હતો. ગુજરાતના છેલ્લા નરપતિ કરણ
વાળેલાની પુત્રી દેવજીદેવીનું એ સાસરું—ગુજરાતની સાચે—તેની પાતી સાચે જોનો એ સંજય.
સુસલમાનોના દાખમાં ગયો તે પહેલાં તેનું નામ દેવજિદિ હતું અને રથળ પણ દેવોને પ્રિય
ચિરિતર જેવું જ છે.

એલોરાનાં
હજામંદિરોની-
યાત્રા.

.....
સે: રા. હીરાચંદ
કશ્મરચંદ ઝવેરી.

અમે પણ કોટ વટાવી અંદરના ભાગમાં આવ્યા. સાંધી ટેકા ઉપર સુધી પહોંચતાં વચમાં આવતો અધારો માર્ગ, અટપટા રસ્તા, ખરેખર આશ્ચર્યજનક અને પ્રાચીન મુદ્-
કોસમ્યની અવતી સાક્ષી પૂરતાં હતાં. કેટલીયે વાર અમારા મુખમાંથી નીકળી પડતું કે આવા અજેય ક્ષિપ્તે કેવી રીતે જીતાયા હશે? પણ ભારતની ભાવ્યદશા પલટાવનાર કુસરખ અને કોહની આ તો સાક્ષીઓ છે.

જોઇને પાછા વળતાં અમે આમ તો શાળીને લોમપોષ મધ્ધ ગયા હતા પરંતુ અમારા મનને તો એવો પૌષ્ટિક ખોરાક મળ્યો હતો કે એ તંદુરસ્ત અને તાણુ દેવું.

મુકામ પર આવ્યા બાદ અમે અમારો બાવિ કાર્યક્રમ નક્કી કરવા માંડ્યો; પરંતુ મારો ઉદ્દેશ જાહેરમાં આટલુંજ મૂકવાનો હોવાથી એવું અહિંઆ વર્ણન કરતો નથી. પણ એ આચારા રાખું છું કે આ વાંચ્યા બાદ વાંચકના મનમાં એ કલા-મંદિરોની યાત્રાની પ્રેરણા થશે અને કોઈ વખતે વાંચક ત્યાં જવા લલચાયો તો મારો જન સદ્ગળ થયેલો માનીશ.

કવિ, શિષ્ટી કે ચિત્રકારમાં જન્મસિદ્ધ પ્રતિભાશક્તિ હોવીજ જોઈએ. સર્જનશક્તિ—નવું નવું ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ—એ ત્રણેની સામાન્ય અને વિશિષ્ટ શક્તિ છે. એ સર્જનશક્તિ દ્વારાજ કવિ પોતાની સૃષ્ટિને બ્રહ્મા, બલિષ્ઠનો દ્રષ્ટા, અને વર્તમાનનો પદમંબર બની શકે છે, અને ભૂતકાળનાં કાળાં સમુદ્રનું મંથન કરી અવનત્રાં રતો શોધી કઢાડે છે. એજ સર્જનશક્તિથી શિષ્ટી, આત્માની સમરતાને નીચેથી સારા જગતને પોતાના ટાંકણાની ટાંચે મુઝા કરે છે. અને ચિત્રકાર પણ એજ સર્જનશક્તિના પ્રતાપે પોતાના આત્માના ઉંડાણમાંથી ત્રિશુલ્લાત્મક પ્રકૃતિના ખેલને પણ બુલાવે એવાં રંગમિશ્રણો ઉપજાવે છે, અને પોતાની જાદૂઈ પીંછીના એકજ લસરકે બ્રહ્માંડને પણ અજવાળી દે એવાં તેજ પાથરી દે છે.

આવી ઉત્કૃષ્ટ સર્જનશક્તિ મળવી એ એક ઇશ્વરી બક્ષીસજ છે. વિરલ મનુષ્યોનેજ આવી પ્રતિભા જન્મથી વરેલી હોય છે; અને એની ઉણપમાંજ એની ખરી કીંમત રહેલી હોય છે. જગત જાણે છે કે પગની ઠોકરે આવે એવી વસ્તુઓની કિંમત હોતીજ નથી. આખા જગતમાં ધૂમવા છતાં પણ પ્રતિભાશક્તિ એકાએક જડી નથી આવતી, કારણ એ બહુ વિરલ છે.

આખું જગત સદા ક્રિયાત્મક છે. જડ કે ચેતન—કોઈ પણ પદાર્થો ક્રિયારહિત રહી શકતા નથી. કોઈને કોઈ જાતની ક્રિયા અદરબપણે પણ પદાર્થ માત્રમાં ચાલી રહેલી હોય છે. અને એમજ છે તો ક્રિયા હોય ત્યાં એનાં કાર્યો પણ હોય છે. જે ક્રિયા અથવા કાર્યો ઝાઝી આંખોને ખેંચી શકે છે તેમાં જગતને અવનવું એવું કાંઈક હોય છે. પણ આમ ઝાઝી આંખોને જાદુ લગાડવાનું સદ્ભાગ્ય દરેક ક્રિયા કે કાર્યમાં હોતું નથી. એ જાદૂઈ—આંખ આંતરવાની—શક્તિ કેહઈજ ક્રિયા કે તેના કાર્યમાં હોય છે. આવી જાદૂઈ ક્રિયા ન્યાં બની રહી હોય છે ત્યાંજ પ્રતિભાના અમકારા ઝળકી રહેલા હોય છે. પ્રતિભાનાં એવાંજ તેજસ્વી કાર્યોને જગત એકા દંશે નિદાણી રહે છે. અને મૂક કે અમૂકભાવે પણ એમની પ્રશંસા થયા સિવાય રહેતી નથી.

આવા પ્રતિભાસંપન્ન કવિ, ચિત્રકાર, કે શિષ્ટીનાં કાર્યોની આંકણી આ લેખમાં બની શકેજ નહિ. અને એવો ઉદ્દેશ પણ આ લેખનો નથી. આ નાના લેખમાં તો પ્રતિભાસંપન્ન કવિઓના, અને તેમાંજે આધુનિક યોગ્ય કવિઓનાં કાર્યવિભાગની બહુજ દૃષ્ટી અને આંકણી પ્રશંસાત્મક રેખાજ દોરવાનો પ્રયત્ન છે.

કવિઓની સૃષ્ટિ તો ન્યારીજ છે. કવિઓ જે જોઈ શકે છે અને આપણને ધણી વાર જોવાનું કહે છે, એ કોઈ વાર એટલું બહુ નિરાકાર કે અનિર્વાચ્ય હોય છે કે એવી વખતે આપણી સાધારણ બુદ્ધિ ઠોકર ખાય છે. અને કળ ચટ્ટેલા માણસની આંખે રાતાંપીળાં અધારાંજ દેખાય. તેમ એવી વખતે કવિના અગમ્ય ભાવો આપણી બુદ્ધિ સામે રાતાંપીળાં અધારાંજ ખડાં કરે છે. કવિ જેમ સજા છે તેમ દ્રષ્ટા પણ છે. કોઈ વાર એ દેખી શકે તે આપણે ન પણ દેખી શકીએ. પણ સાધારણ બુદ્ધિને અગમ્ય એવાં દ્રશ્યો કવિ હંમેશાં

આપણાં
પદ સાહિત્ય-
નાં ધારાઓ
શાન્ત ચિત્રો
.....
મે: રા. ઇશ્વરલાલ
પ્રાણલાલ ખાન
સાહેબ.

ચિતરતો નથી. નિગમમાં જેમ શ્લોકો દર્શ્ય બહુ કરતાં, “નેતિ નેતિ” કરી નસિઓ પતવી દે છે અને પછી તરત સાધારણ બુદ્ધિને સમગ્રપણે તેવું, જેમ નિરાકાર શ્લોકો સાકાર વર્ણન કરે છે અને સમાજની સામાન્ય બુદ્ધિને સતોષી શકે એવાં, પ્રશ્નનાં સાક્ષર દર્શનોની પણ હારમાળા યોજી શકે છે તેમ આપણા દિવ્ય કવિવરો પણ પ્રતિભાની ઉત્તમ પાંખે ઉડતા હોય છે ત્યારે આપણી સામાન્ય બુદ્ધિ એમના ભાવો અને એમનાં દર્શનોને વિરમવપૂર્વક નીરખી રહે છે અને ન સમગ્રપણે તોપણ સમજાવતો ભાષ ધરી પતવે છે. પણ આવી કોરોડી અને ક્યામનક સ્થિતિમાં દરેક વખતે એ કવિવરો આપણી બુદ્ધિને મૂકતા નથી, બહુ ઉંચે ઉડ્યા પછી એમ કવિવરો નીચે આવીને, આપણી સામાન્ય બુદ્ધિમાં ફરી શકે અને જેમાં આપણી સામાન્ય બુદ્ધિ રાચી શકે એવા ભાવો અને દર્શનો આપણા આનંદ માટે ઉપજાવે છે.

આપણાં કેટલાંક ભાવવાદી દર્શનો—શબ્દચિત્રો—કવિઓની સૃષ્ટિમાંથી સર્પ તેમનું સન્દર્ભ-મય રહસ્ય દર્શાવતું એ આ લઘુ લેખનો હેતુ છે.

નરસિંહ, ખીરાં, અખેર અને બોબેર પોતાની અવનવી સૃષ્ટિ રચતાં; એમનાં ચિત્રોમાં કળા કોઈ જૂદી છે. એ બધાં નિરાકાર—નેતિ નેતિ સ્વરૂપનાં છે. સામાજિક પ્રમાણદની સૃષ્ટિમાં તો ચિત્રોનો મંજર છે. એમનાં ધણાં ચિત્રો રંગથી ભરણાં હોઈ, આંખને ચક્રવે છે. નર્મદ અને દલપતના ચિત્રસંગ્રહમાં એકનાં ચિત્રો ઉત્તરણે આંખેમેલાં પણ તેજ મારતાં, અને ખીખનાં બહુ બારે હાથે ચિતરણમાં પણ સાદાં છે. આ ચિત્રો બાજુ ઉપર રહેવા છંદ, અલુપ્તિ કવિઓનાં ચિત્રો સ્મરણપોથીમાં છે તેમનાં કેટલાંક નમુના જોઈએ.

જગતની પોતાની તરફની ફરતાથી ભાન જૂલી આનાથ અનેલી વિધવા, પતિના સ્મરણ-ચિહ્ન જેવી પોતાની એકની એક બાજુએ બોજામાં સર્પ નદીના નિર્મળ જળને કાઢે, બેઠી બેઠી આંસુ સારી રહી છે. એવડા દુઃખથી ઘેલી અનેલી વિધવાને પોતાના શરીરનું ભાન નથી. એનું ચિત્ત અસ્વસ્થ છે. આ બાવ કવિ એકજ સીટીમાં ચિતરે છે.

“છૂટા દેશ અનિલમાં રમે ને આંખડી શી ચોગમ બમે”

કવિની ખીંટી એકજ હસરકમાં કેટલું અજળ કામ કરે છે ! ફર જગત અને વેધવ્યાના દુઃખથી એ બિચારી ઘેરાઈ ગઈ છે માટે આંખડી ચોગમ બમે છે; દેશ સમાવ્યાની હવે પરવા રહી નથી માટે કેસ છૂટા છે. આ ચિત્રની પદ્માદ્ભૂમિ પણ જેવા જેવી છે. પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ચોળે કળાએ ખીંચે છે; નદીનાં કાળાં જળાનાં પાણી પણ સફેદ બની રહ્યાં છે. “ખેતર-સખળાં હાસ કરત” કહી કવિ ખેતરને પણ હસાવે છે. કોઈ પણ ચિત્રાગમમાં આ શક્તિ નથી. કૌમુદીની ધવલતાને લીધે ખેતર જાણે હસતાં ટપાવ છે. હાસ્ય દ્રવ્ય જેવું ઉત્પન્ન-જ હોય. ખેતરો દ્રવ્ય જેવા પ્રકારમાં નાહી રહ્યાં છે માટે કવિ એને હસતાં ચીતરે છે. પણ ખેતરો હસે છે ત્યારે વળી દર દર ઉમેલાં જાતનાં જેવાં ઝાડ એ હાસ્ય ઉપર ધુરંદરી રહ્યાં છે. સૌમ્ય અને રૈદ પ્રકૃતિનું કેવું અદ્ભુત સંમિશ્રણ ! ચિત્રમાં પ્રકાશ અને છાયા બને હોવાં જોઈએ. પદ્માદ્ભૂમિમાં, જો કવિએ એકલો ધવલ પ્રકાશ જોડ્યો હોત તો ચિત્રનો ઉદાવન ખરાબ ન થાત. વળી, કવિ આગળ કહે છે કે પવન જોરથી ધુકાઈ રહ્યો છે તે જાણે જાત જેવાં ટહોની હસતી, કુદરતની ધવલ મધુરતામાં વિશેષ કરી રહી છે એ માટે હોય

એમ લાગે છે. કારણ કે એ ચંદ્ર પવન શું વડ જૂથકું જુદ કરી રહ્યું છે. એ ધોર યુદ્ધના પરિણામે—યુદ્ધના અવાજ માત્રથી, સ્ત્રીઓને સદૃશ એવા બપથી નિર્મળ રસાળા સરિતા કંપી ઉઠે છે.

આમ, એ યુદ્ધના ધમસાણથી વાતાવરણ ધડીતર અસાન્ત અને બપખીત બની જાય છે. છતાં એની સુંદરતા ઉતરે એમ નથી. “તોપણ એ રમજ રમજ દિસે, રમવા જેવું સુર યુવતિને”. હવે કવિ આપણને ચિત્રપટ ઉપર ચાલતું ચિત્ર બતાવે છે, જે કાર્ય એક ચિતારો કરી શકે નથી. “પણ જો પેલાં વડજૂંડથી ચંદા જેવી ધનવન્દથી, નીકળી આવે દેવી દેહ.”.....કાળા વડના જથ્થામાંથી કોઈ દેવી દેહ—દિવ્ય ક્રાન્તિવાણું માનવી આવે છે; અધારામાંથી ઉજળા પ્રકાશમાં આવે છે. જાણે દુઃખના તાપમાંથી મુક્ત ધર્મ સુખની શીતળ છાયામાં આવતું હોય. વાદળામાંથી ઝમકી બહાર આવનાર ચન્દ્રના ઝમકારા જેવો એ માનવીનો પ્રકાશ છે. દેવી દેહના મુખને ક્રાન્તિ ચન્દ્રનીજ હોવી જોઈએ. એ દેવી માનવી ધીરે ધીરે ચાલે છે તે એક તો તે સ્ત્રી છે તે માટે અને બીજું એ ચિચારીના પગ દુઃખના માર્ગો બાંધી ગયા છે. “હશે દશે એ માનવ ખરે, જો તેનથી આંસુડાં ઢળે” એમ કહી કવિ એ માનવી જેવું દેખાતું તે માનવીજ છે, અને તે દુઃખી છે એમ આપણને પ્રતીતિ કરાવે છે. વિધવાથી જગતમાં રહીને પણ હૈયું દલકું નથી કરી શકાતું. કારણ એના રડવાને કોઈ સહાય સમજનાર હોતું નથી. જગતની દૃષ્ટિજ એના પ્રત્યે બદલાઈ જાય છે. માટેજ એ વિધવા કાળા વિકરાળ જગતમાંથી નીમરી આવી, ચંદ્રની કામળ ધવલતામાં નાહી રહેલાં પાણીને કાંઠે ખેસી, પોતાતું દુઃખ, શીતળ સહનુભૂતિ આપનાર એ નદીને, પોતાનાં આંસુથી ખતાવી રહી છે. અને નદી પણ વિધવાનાં દુઃખી આંસુને ગળી જઈ મીઠા કલરવથી આત્મા સન આપી રહી હોય એમ લાગે છે.

આખું ચિત્ર ધણું સુંદર છે. એક ચિત્રમાં ધણા ધણા ભાવો કવિએ બ્યક્ત કર્યા છે. ચિત્રનો ઉકારો, તેનું આગવ, પશ્ચાદ્ભૂમિનાં અધારાં અજવાળાંનું અદ્ભુત સંમિશ્રણ, ચિત્રની તાદ્રશતા, સુંદર ભાવમિશ્રણ—આ બધું પ્રત્યક્ષ રંગ અને પીછીયો કામ કરતા ચિતારાથી ત ઉપજે એમાં આશ્ચર્ય નથી.

શ્રી. નરસિંહરાવે આવાં લલિત અને મનહર ચિત્રો દોરવામાં બહુ કુશળ છે. એમનાજ એકાદ બે વધુ નમૂના જોઈએ. તેમાં એ અપ્રતિમ કૌશલ્યથી દોરેલા એકાદ સુંદર સુરેખ ભાવનેજ નજર આગળ રાખીશું. ચિત્ર ઉતરા અને અભિમન્યુના યુગલતું છે. ઉતરા સ્વપ્નથી અભેરશ મએલી છે. આંખમાંથી બોર બોર જેવાં આંસુ ટપકી રહ્યાં છે તે વખતે અભિમન્યુ કહે છે.

“ખીલી શુભાબુકળી આકળખિન્દુ ધારે, એવા કપોલ પર આંસુ ધીરે સમારે”

ઉતરાની ખીલતી યુવાનીતું વિસ્તૃત વણન કરવાને બદલે કવિ આ શબ્દચિત્રથી યુવાવસ્થા સંયોગ રીતે અને હુકામાં સ્પષ્ટી દે છે, એટલી લીટીમાંજ કહેવાતું બધુંજ કહી દે છે, અને વાચકને કંટાળો આપ્યા સિવાય તેને તૃપ્ત કરી દે છે એજ તેની ખરી ખૂબી છે. આંખમાં ઝમઝમીઆં નથી પણ સાચાં મોતી જેવાં આંસુ એમાંથી ટપકે છે. અભિમન્યુ

આપણા
પ્રથમ સાહિત્ય-
નાં યોગ્યોએ
શબ્દ ચિત્રો
.....
લે: શા. સા. ૪૫૨-
લાલ પ્રાણસાલ
આન સાહેબ.

રસિકત્વ અને સાહસ પશુ કેવું છે. “આંસુ ધીરે સમારે” એમાં “ધીરે” એ એક જ શબ્દમાં પતિના વ્હાળનો દરીઓ કવિએ ઉલ્લેખી નાખ્યો છે. એ જ ચિત્રમાં જરા આશ્ચર્ય “હમેડી ભૂમિથી નેત્રો શેષીઆં પતિનેત્રમાં” એવી પદ્ધતિ એવામાં આવે છે. ઉત્તર તો હજી તાઝન પતિશ્રદ્ધે આવેલી છે. હજી એ મુઝા છે. એની શરમ તૂટી નથી. મુઝાવરયા બતાવવા કવિને માટે એક જ લીટી ખસ છે. ઉત્તરાનાં નયનો ભૂમિમાં જરાઈ ગયા દતાં! ત્યાંથી હમેડી પતિના નયનમાં રોપ્યાં. મુઝાની ભૂમિ તરફ નીચી બેઠેલી આંખો હૃદયના પ્રગળ પ્રગળ સિવાય હંમેશી યદી શકતી નથી. મુઝાવરયાની સંપૂર્ણતા આટલામાં આવી ગઈ. ઉંચે મઠા મઠા પ્રથમે આંખો હંમેશી કરી પતિ તરફ જોઈ શકે છે પણ તે પછીએ, ઓલી ચકતી નથી. શક તો નીચી જ છે. આખરે—“કરી કંઈ ઉચે કાંઈ અખોલા કાચ એ રહી.” કંઈ મઠા મહેનતે શરમ તોડી ઉચે તો કયો છતાં શબ્દો મુખમાંથી બહાર આવી શકતા નથી. મુઝાવરયા આપું સુન્દર ચિત્ર માત્ર ચિત્રમાંથી પીછીમાંથી નીકળવું શક્ય નથી.

હવે આપણે કવિશ્રી નાનાકાલનાં એકાદ બે ચિત્રો જોઈએ, કવિશ્રી ન્દાનાલાલની ચિત્ર રસિક પશુ અનન્ય છે. દુનિદુગ્ધાર અંક ૧ માં યશના રોદનમાં રોદન વર્ષાતપોર્ણિમાનો ઉત્સવ મંગાવે છે. યશદેવીની લક્ષ્મીચિત્રે મંગલ દિવસ છે. યશની વ્હાલસોઈ સખીઓ હાજર છે. કાન્તિ નામની બટકખોલી પણ સમજણી કન્યા માથે યશ રોદનથી ઉભરાતા હૃદયે વાત કરી રહી છે.

યશ—“કાન્તિખેન, કાન્તિખેન, હૃદય શરૂં શરૂં થઈ રહ્યું છે.”

કાન્તિ—“પશુ યશ, પાલવ નીચો લાજ. ચોળીમાંથી હંધાના હીરા નાખના નાનાં નયણાં નેવા, તારી કીડીઓના ચાળા પાડે છે.” એ નાનાં વાક્યોમાં કવિશ્રીએ યશદેવીની ચોળ નીતરતી દેહલતાનું કેવું સ્પષ્ટચર્ચાને રસાળ ચિત્ર દોષું છે! યશદેવીની ગર્ભાવસ્થાનું પણ કેવી ખૂબીથી આત્મેખન કયું છે! અને કેટલા નિર્ભય અને નયોદિત સુંગારથી એ ચિત્ર આંખ સામે ખડું યાય છે! ચિત્રથી કે ચિત્રકારને યશદેવીનું આ ચિત્ર યડી કે રેલી બતાવવું કંઈક થઈ પડે એમ છે. નિર્દોષ સુંગારનું બધું ચિત્ર આત્મેખનું એમાં. કણની અવધિ આવી જાય છે. યુરોપીય ચિત્રકારોએ મોડીનાની અનેક બધ, આકર્ષક અને નિર્ભય પ્રતિભાઓ દોરેલી છે. એવી નિર્ભય પ્રતિભાઓમાં જ સુંગાર ચોળી શકે એવો જ સુંગાર અહીં યશની ચોળનખર કાળમાં કવિશ્રીએ પૂરો છે.

બીજું ચિત્ર યુએ. સંસારના તાપમાં તરતરું તરતરું, શુદ્ધ બનતી જ્યાં આખરે દેહનું પાવિત્ર્ય અખંડિત રાખવા મંગાળના પવિત્ર જળનો આશ્રય લે છે. કામી તીર્થગીરની તરણ ફોગટ જાય છે. જ્યાં ઘણીમાં તણાતી આખરે ખડે છે. કાંઈ આશ્રમના યજ્ઞચારીઓ જ્યાંને જળ નીતરતી હંમેશી. લઈ જવાય છે. પછીથી યોગશુદ્ધમાં જ્યાંને સિદ્ધમર્મ ઉપર સુવાડે છે. યદી પછી જ્યાંનાં નેત્રો ખુલે છે. પણ કાળ નથી આવતું. પાસેજ આશ્રમ નો અધિપાતા જયંત હોતો છે. જયંત જ્યાંને ઓળખી લે છે, પૂર્વાશ્રમનો રોદ યાદ આવે છે. યદીમર આશ્રમનો ઉકટ વિરાગ અદશ્ય બને છે. જયંત—જયંત હૃતનારો જયંત—જ્યાંના રાગમાં ખેલાય છે. હૃદય અસ્વસ્થ બને છે. જ્યાંને નીરખી જયંત કહે છે—“પોરી

છે. યોગાસને પૃથ્વીની પરમ પવિત્રતા શી ઝળકી રહી છે નયનોમાં રેમતી એ વીજળી !” જ્યાં કંઈકું નિર્મળ ચિત્ર હોયું છે। જ્યાં પવિત્ર આત્માનું તેજ એની બેભાનીમાં પથ્થુ દેહ ઉપર જવાઈ રહ્યું છે. ખુલ્લા પથ્થુ અચેત નયનોમાંથી પથ્થુ એજ પાવિત્રતાનું તેજ વહી રહ્યાં છે.

પથ્થુ આ વખતે જ્યન્તની પ્રતિમા કવિએ કેવી આત્મેક્ષી છે। જ્યન્તના આત્મા વિકારો સાથે યુદ્ધ એકી રહેા છે. “યંજો એ દેવતેય દ્વંષતા કામદેવ। આ જોધી જુદો છે.” આ વિકારો સાથેના યુદ્ધ વખતની જ્યન્તની મનોદશાનું ચિત્ર આપણા કવિશ્રી જ આલેખી શકે. પથ્થુ આખરે જ્યન્તનો જય થાય છે અને નિર્મય જ્યન્ત કહે છે:—“સીધાવો, સીધાવો, રતિનાય। આ શુદ્ધ તો યોગીઓનીજ છે.” કવિશ્રીનું આ મત ચિત્ર વર્ણવી શકાય એવું નથી. ચિત્ર આપણને આશ્ચર્યમગ્ન કરે છે અને જ્યન્તનાં પિતૃલોકે વસતાં માતાપત્ની પુષ્પ વૃષ્ટિ પેડે, આપણે નિઃશબ્દ આશ્ચર્ય દૃષ્ટિજ વરસાવી શકીએ છીએ. કવિ-શ્રીનાં આવાં અદ્ભૂત ચિત્રો ધણાં છે. સુરતની રમણીનું એક ચિત્ર કવિએ બેજ સીટીમાં હોયું છે. “હરિણી શી અંચળ વાન નાગુક ને નમણી, દુલની કળી સમ સુકુમાર સુરતની રમણી” ઉડીને આંખે વળગે એવું આ ચિત્ર છે.

હવે આપણે કાન્તનું પથ્થુ એકાદ ચિત્ર જોઈએ. કીમાયંની હાને વટાવીને ખીસતી યુવાવસ્થામાં રૂગ ભરતી છતાં એ અંવરયાંની અમ્મણુ એવી દેવયાની નિર્દોષ બાળભાવે પૌષ્ણિ-માના ચંદ્રનો આદુલાદ લૂંટવા મળી રહી છે. પથ્થુ એને એકલીને એ આનંદ લૂંટવો ન શકે. એટલે પોતાના પિતાને ત્યાં વિદ્યાને અર્થે આવીને વસેલા, અને પ્રિય થઇ પડેલા ક્ષિપ્ત કન્યે એ આનંદમાં ભેળવવા હજી છે.

“હિન્દ્ય પ્રજા નિરખી ઉત્સુક જે થયેલી,
ટોખાડવા સુહૃદને પ્રણયાર્દ્ર થેલી,
તે આ સ્વભાવસરલા કરી દોડ નાની,
બોલાવતી ખસતી બાળક દેવયાની.”

ઉછટ મિત્ર ભાવે પોતાના મિત્ર કન્યે ચાંદ્રિકાનો રસ લૂંટવા સરળ સ્વભાવવાળી દેવયાની દોડતી બોલાવવા જાય છે. અને પ્રણયાર્દ્ર દેવયાનીની નિર્દોષ દોડ પથ્થુ કેવી છે।—

“તરે જે શોભાથી વનવન વિધે બાલ હરિણી.....કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણુ”
એવી હૃષિકેલી દોડતી નિર્દોષ બાળાને જોઈ કવિ આમળ ચિતરે છે કે ચંદ્ર પથ્થુ એ છખી જોવા રથંભી ગયો, અને વળી,—

“તરુઓ અભિનંદે આ અંગો લલિતને નમી,
સમથ નભ વર્ષે છે આહા। ઉપરથી અમી.”

કવિએ દોડતી નાચતી દેવયાનીની આસપાસ કેવું સ્પષ્ટ સૈલંદર્ય રચી દીધું છે। અને પવન પથ્થુ

“કીડન્તો જ્યાં તરલ અલકાશ્રેણી સાથે રહે છે.”

અને વળી આમળ ખીજ રંગો પૂરતાં કેવું ભાવવાહી ચિત્ર બની જાય છે! વસુધા

આપણાં

પણ દેવયાનીના હર્ષના કુદકારથી પ્રભોદ પામી રહે છે.

પણ સાહિત્ય-
નોં પોતાંએક
શબ્દ ચિત્રો

“જેવી તરંગ શિખરે જળદેવી નાચે,
વૃક્ષ સ્થલે શિશુ સમી ગણી સિંધુ રાચે,
અસાત તેવું રમણીય નિહાળી હાસ્ય,
પામે પ્રભોદ વસુધા ઉભરાય હાસ્ય.”

.....
દો: રા. હિરણ્ય
પ્રાણસાધ આત
સાહેબ.

પણ આવી નાચતી, રાચતી, અને જગ સ્થાવતી દેવયાની કય પાસે જાય છે.

“ગાલે નેત્રે સહસ્રવદને દીપ્તિ સર્વત્ર ભાસે,
જ્યોત્સ્નાને એ ત્રિશદ કરતો સ્વચ્છ આત્મીય હાસે.”

કવિએ સૈન્દર્ભપૂર્વક રંગો એવા પૂર્ણ કે-કૌમુદી પણ કયના હાસ્યથી વધારે વિશદ બને છે.
પછી તો દેવયાની કય પાસે આવીને ઉભી છે. ક્યને ચન્દ્રનો પ્રકાશ જોવા કહે છે. ક્યનું
મન વ્યગ્ર છે, એટલે ક્યનો હાથ પકડી દેવયાની કહે છે,

“બ્યોમ સાગરને તટે ખુલતો વિધુ લક્ષ્મીનું” જો સખે! આમ ના ઘટે.”

પણ ક્યને એ મીઠા શબ્દોની અસર થઈ નહિ. એનું અંતરમાં મન પદ્માર જોવા ના પાડતું હતું.”

“પાઠી નાંખે તનુ પર પડ્યું-ખિન્દુ જે હૈમ આવી
ઝાડીમાંથી મૃગપતિ જરા યાજે. જેવી હલાવી,
કીધો નીચે સુતનુ કરને એ પ્રભાએ કચે જ્યાં
ઝાંખા જેવા વિધુ ઘણુ ઘયો, દૈન્ય દેખી, નભે ત્યાં.”

દેવયાનીનો હાથ છોડાવતાં ક્યને શી વાર સાજે! જરાક તરછોડતામાં હાથ છૂટી ગયો.
પણ એ તરછોડતી અસર રૂપે આકાશમાં ચન્દ્ર પણ દીન બની ગયો. દેવયાનીના મુખની
દીનતા ચિતરવાને બદલે આકાશના ચન્દ્રની દીનતા ચીતરી કવિએ બહુ ખૂબી વાપરી છે.
ચન્દ્રની સાથે સમાનપદમાં દેવયાનીનો મુખચન્દ્ર પણ દીન બની જાય જાય એ કહેવાપણું કવિએ
રાખ્યું નથી. પછી તો કચે કાંઈક નવીન પ્રેમવાણી કહી. એ નવીન શબ્દો અર્ધ એ ન
સમજી. દેવયાનીની મુંઝવણ વધી, અને એની વધતી મુંઝવણ સાથે એની દીનતા પણ વધતી
ગઈ. પણ હવે ક્યના પ્રકાશનું તેજ પણ શીડું પડવા લાગ્યું. સામેન ઉભેલો ચન્દ્ર દીન
બન્યો ત્યારે ક્યને પણ એ દીનતાનો ડાઘ લાગ્યો.

“શબ્દ સાંવનને માટે શોધે પણ મળે નહિ.

વિચારે બહુધા તો એ કાંઈ ચેતન વળે નહિ.”

આખરે દેવયાનીનું માથું આપ્યું ત્યારે જ ક્યને અને દેવયાનીને મુખ યથું.

“બાહે! મું છે? વડ, નબ વિષે, સર્જી છું અર્ધ જેવા,
તારી સાથે અધિક રડ્યો તો પછી સાથ રાવા.”

એ આમ કહી છબે દેવયાનીના સ્વાર્થને ચોતાનો કર્યો. એના સ્વાર્થ એ મરી એ
બન્યા. ગિમતા ખરી બોલ-સવાણું. અને પછી તો એ હાલો એક બન્યા.

દેવરાની અને કવ્યના અદ્વૈત યુગલનું બહુ રસમય ચિત્ર કવિએ આલેખ્યું છે. આવાં રમણીનાં ચિત્રો સુલભ નથી.

હવે આપણે કવિ બોટાદકરનું એકાદ ચિત્ર જોઈએ. બોટાદકરનું “ગોવાલણી” એ એક સુંદર કાવ્ય છે. કવિશ્રી નાનાલાલ અને શ્રી રામચુરાએ પણ ગોવાલણીના ચિત્રો આલેખ્યાં તો છે પણ બોટાદકરની ગોવાલણી અપ્રતિભ છે.

“પય તણી શુચી હેલ ચિરે ધરી, વિચરતી વનવાટ પટાવતી”
ગોવાલણી નજરે પડે છે ને એનું વય

“વિમલ બાલ્ય વિદાય થતું હતું, રસમયું નવયૌવન ડોકતું”
કહી સચવાયું છે. હજી તો યૌવન નવું નવું આવેલું હતું. ડોકીઆંજ ફરી રહ્યું હતું. પણ એનું મન

“જગવિકાર ન માનસ ઝીલતું.

x x x

મૃદુલ માનસ માનસના સમું
લહરી લોલિત જીવનથી બધું
અવનવાં પ્રતિગિમ્બ બાલે ધરે,
પણ નહિ સ્થિર કાંઈ થઈ શકે.”

એના નિર્ભય મનમાં પારાવ વિકારોની દુર્ગંધ પ્રવેશી નથી અથવા પ્રવેશી ચકતી નથી. એવા મનવાણી ગોવાલણીમાં

“ન કંઈ નિર્લજ્જતા ન અપાતતા,
સુરખતા નહિ છેક ન મૂકતા,
ન વધુ અચલતા નહિ રાન્યતા
ન કંઈ નિહુરતા નહિ હીનતા”

હતી. ગોવાલણીની કૈમાઈ અને યૌવન વચ્ચેની ઉંમર પ્રમાણે એના મનોબ્યાપારની પણ તટસ્થતા કવિએ સુંદર રીતે આલેખેલી છે. પણ એના દુઃખ વેચવાના વ્યવસાયમાં એનું મન આવું અસ્થુબ્ધજ રહેતું. હવે કવિ રખટ રહે છે,

“વિકૃતિશૂન્ય અમંકિત ઉરથી
જનમનોબ્ધિ ધરે તરતી હતી.”

જનમનોબ્ધિ ઉપર ગોવાલણી સુખપૂર્વક તરતી હતી. અબ્ધિનો કોઈ પણ તરંગ એને તરવામાં અંતરાય રૂપ નથી નીતડતો. કારણ એનું હૃદય શુદ્ધ અને વિકાર વિકૃતિ શૂન્યત્વ એટલે વિરાગ નહિ. ગોવાલણીનો રાગ નિઃસીમ છે.

“ધવેલ પન્ય પરે ધણ દેખતાં,
સહજ ગાન તણા સુર છટતાં.

x x x વિવિધ રંગ હરે ઉપજાવતી”

આપણાં
પદ સાહિત્ય-
નાં, યોદ્ધાઓ
શબ ચિત્રો

સે. રા. ઉપરથી
પ્રાચીન સાહિત્ય

ગોવાલપુત્રીની રાગમસ્તી એની પોતાની જ છે.

“નિકટમાં નિજ નેશ વિલોકતાં
મવણવત્સ તણા સ્વર આવતાં
હઈ હલંગ જતી ગૃહમાં ધસી”

ગોવાલપુત્રીને પણ માયા તો વળગેલી જ છે; પણ એ માયામાં શું એવાઈ ગોવાલપુત્રી દુઃખનો છાટો એ અનુભવતી નથી. પણ “વિરતિ મોક્ષ સમી મન સેવતી.” પોતાના નેસમાં પોતાનાં જ માથુસો તથા ડોરમાંકર ભેઈ એને વિરતિ ઉપજે છે. વિરતિ એટલે વિરાગ નહિ પણ વિશ્રામ હવે છે અને કાર્યમાંથી નિજત થતાં ઉપજતી વિરતિ પણ મોક્ષ સમી સેવે છે. આખું ચિત્ર નિર્દોષતાની મસ્તીથી રંગાયલું છે.

સાથે સાથે સૌરાષ્ટ્રના એ કવિવરની સૌરાષ્ટ્રસુન્દરીનું ચિત્ર ભેઈએ.

“રસ ગાનવડે જગ રેલવતી, કલકંઠ વડે કહુલો બરતી.”

આ સૌરાષ્ટ્ર સુન્દરીનો સરોહ ગાતી વખતે પાંચ માથુસો પણ ન સાંભળે એવો ધીરો નથી; પણ આખા જગને રસગાનથી રેલી દે છે. છતાં એ ગાનમાં કોરૂતા જરાયે નથી, પણ મીઠો કંઠેરવ દિશાઓ ભરી દે છે. એજ સુન્દરીનું બીજું દૃશ્ય ભેઈએ.

“ગુરૂવર્ગ વિલોકન લાજવતી; વપુથી વપુમાંહિ સમાઈ જતી.”

સૌરાષ્ટ્રની સ્વાભાવિક સર્જિ આ સુંદરીમાં પૂર્ણ પછે દેખાય છે. ગુરૂવર્ગને ભેવાથીત એક ભાતનો એવો શોભ થઈ જાય છે કે એ સુન્દરી પોતાનામાંજ સમાઈ-સંતાઈ જાય છે. સર્જનો અતિરેક બહુ સુન્દર આવેખ્યો છે. ગુરૂવર્ગ સાથે જાતી કાઢી આસવું કે મોલવું એ ભલે અમર્યાદિત ન હોય તો એ એમાં એનું કાંઈક છે કે જે આ સૌરાષ્ટ્ર સુન્દરી કદી પણ કરી શકતી નથી. વળી,

“શિર ઉપર યોજિત હેલ ધરી, હળવે હસતી જતી હંસગતિ

પદ મધ્ય ગુરૂજનને નીરખી, હઈ યૃષ્ઠ સલક્ષ્ણ તીરે તરતી”

માંજને સોના જેવું ફરેલું ચામડાંનું બેડું માથે મૂકી, પાણીને આરે સ્ત્રીઓ જાય અને એ વખતની એમની દેહ લતાઓનાં લલિત ચલનવલનો કવિ આપણને બહુ ખૂબીથી બતાવે છે. હંસગતિ પાણીની હેલ ભરી જતી સુન્દરીઓમાં માલમ પડે છે પણ એ સુન્દર હંસગતિવાળી સ્ત્રીઓ ગુરૂજનના દર્શનથી પૂરક ફરેલીને રસ્તાની બાજુએ ઉભી રહે છે. લાજ કાઢીને ધડીભર રિયર થઈ જવું અને ગુરૂજનની મર્મોત્ત જાળવણી એ દૃશ્યની સુમધુરતા પ્રત્યક્ષ દર્શન વિના અમળાય એવું નથી. વળી,

“કંઈ જૂવલું નૂતન તન, ધરતી,

કંઈ નવ્ય પ્રસંગ વિષે પડતાં,

ગુરૂસુન્દરીને ચરણે નમતી,

ગુરૂ આશિષ અંતરની મહતી.”

કંઈ પવન દિવસે કે એવાજ ઉત્સવ નિમિત્તે આ સુન્દરી સારાં કીમતી વસ્ત્રાભૂષણો રમ્મે છે

તો તરતજ પ્રથમ પોતાની વડીલ સ્ત્રીઓને પગે પડે છે અને એમની આશીર્વાદ માગે છે. પોતાના સુખથી ગર્વ ન પામીને અધિક સુખને માંગવાની આ સુંદરીની કદા અજબ લાગે છે. સૌરાષ્ટ્ર સુંદરીનાં આ બધાં દરજો કવિ બોટાદકરે બહુ આત્મીય બાવળી દોર્યાં છે એટલે સુંદરતામાં એમણે કશી કચાશ રાખી નથી.

આબના ઉગતા બાલકપ્રિય સૌરાષ્ટ્ર કવિ ત્રિભુવન વ્યાસનું એક ચિત્ર જોઈ આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

“મુખ મનહરણું સાવ સરળ ને મીઠી આંખલડી તેભળ,
કુમળું અંગ ગુલાબ કળી સમ, સોનેરી ભૂરા શિરૂ વાળ,
નિર્મળ સુંદરતા રસરૂપ, નમું નમું હો બાલ સ્વરૂપ !”

કાંઈ પ્રમાણશાળી બાળકનું બહુજ તાદ્રશ અને ભવ્ય ચિત્ર છે.

“ઉભરાતી તન હર્ષ યુમારી, મુખડું મલકે મન્દ મધુર,
હસતાં બાહા પડે ગાલમાં, મીઠી ઘંટડી સરખો સૂર,
કલોલનો છલકાતો કૂપ, નમું નમું હો ! બાલસ્વરૂપ !”

પરાણે અધ્ય પ્રિય લાગે એવું આ ચિત્ર છે. વળી,

“જોગી જન સમ દૂધધારી, કાન્તિ નગન દિગંબરની,
અવધૂત સરખું અંગ, અહાહા ! પ્રેમજાતા પેગંબરની.”

દિગંબરની કાન્તિને પેગંબરની પ્રેમજાતા પણ આલેખાઈ છે. વળી,

“વિકારની નહિ રેખ વદનપર, સ્વચ્છ નિખાલસ સુરખી રમે,
અંતરની અણીશુદ્ધ પ્રતિમા, કહો કહો કોને ન ગમે ?
ઈશ્વર પણ યાચે તદ્રૂપ, નમું નમું હો ! બાલ સ્વરૂપ !”

આપું સુંદર સ્વભાવોક્તિથી દરેકનું બાલચિત્ર જોઈને આપણને પણ “નમું નમું હો ! બાલ સ્વરૂપ” થઈ આવે છે.

આ પ્રમાણે આપણે ચોડાંએક શબ્દચિત્રો ઉપર ઉડતી નજર નાંખી. આવાં અને આથીયે અધિક સુંદર ચિત્રો આપણા પદ્યસાહિત્યમાં અનેક છે પણ એ બધાં એકજ લેખમાં બતાવી શકાય નહિ. બધા કવિઓને ન્યાય આપી શકાયો નથી એટલુંજ નહિ પણ જે કવિઓનાં ચિત્રો સીધાં છે તેઓને પણ પુરતો ન્યાય આપી શકાયો નયો. પદ્યની મારફત આપણું ગદ્ય પણ શબ્દચિત્રોથી ભરેલું છે. અને એ ગદ્યવિભાગના ચિત્રોથી જુદીજ ચિત્રપોથીઓ રચી શકાય એમ છે. આ લઘુ લેખમાં ગદ્યવિભાગનાં ચિત્રોને સ્થાન આપવાનું બની શક્ય નથી. આ લેખનો ઉદ્દેશ એજ દર્શાવવાનો છે કે આપણા કવિઓનાં ચિત્રોની અનેક ચિત્રપોથીઓ સહેલાઈથી બતાવી શકાય એમ છે; અને એવો પ્રશ્ન કાંઈ યોગ્ય પુરૂષ આદરે તો એ ચિત્રપોથીઓ અવસ્થ સંઘરવા યોગ્ય થઈ પડે એમાં શંકા નથી.

